

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A HUN-REN BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

2025 | 1.
LXVII. ÉVFOLYAM SZÁM

Barabás Gábor
Władysław opolei herceg és a Přemysl–Árpád konfliktus

Szalai Ágnes
Somlyó végvárrá szervezése

Nagy Kornél
„Minden út Varsóba vezet”

Szulovszky János
Városi jelenség volt-e a kávéház Magyarországon a 19. század végén?

Balogh Róbert – Homor Péter
Nacionalizmus a magyarországi erdészetben, 1862–1913

L. Balogh Béni
Petru Groza ideológiai fordulata

Hantos-Varga Márta
A szentistváni állameszme mint „politikára alkalmazott kereszténység”

Perényi Károly
Félreértett források az ujguroktól Ulászlóig

Szerkesztők

TRINGLI ISTVÁN
felelős szerkesztő

FÓNAGY ZOLTÁN, NEUMANN TIBOR, OBORNI TERÉZ, ZAHORÁN CSABA
rovatvezetők

DETRE ANDRÁS
szerkesztőségi munkatárs

Szerkesztőbizottság

MOLNÁR ANTAL
elnök

BORHI LÁSZLÓ, ERDŐDY GÁBOR, FODOR PÁL,
GLATZ FERENC, BRANKO OSTAJMER, PÁLFFY GÉZA, PÓK ATTILA,
SOLYMOSI LÁSZLÓ, SZAKÁLY SÁNDOR, SZÁSZ ZOLTÁN,
VARGA ZSUZSANNA

A szerkesztőség elektromos postája:
tortenelmiszemle@abtk.hu

*Kérjük szerzőinket, hogy kézirataikat
a közlési szabályzatnak megfelelően készítsék el,
amely honlapunkon érhető el:
<http://www.tti.abtk.hu/kiadvanyok/folyoiratok/tortenelmi-szemle.html>*

A 2024-es évfolyam megjelentetését
a Nemzeti Kulturális Alap és a Magyar Tudományos Akadémia támogatja

Nemzeti
Kulturális
Alap

ISSN 0040-9634

|||||

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A HUN-REN BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

2025 | 1.
LXVII. ÉVFOLYAM | SZÁM

|||||

**HUN
REN**

**BÖLCSESZETTUDOMÁNYI
KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZET**

HU ISSN 0040-9634

Kiadja a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet

Felelős kiadó: Balogh Balázs főigazgató, Molnár Antal igazgató
Nyomdai előkészítés:

HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet
Tudományos Információs Osztály
Vezető: Kovács Éva

Tördelőszerkesztő: Zsigmondné Balázs Ildikó
Nyomdai munkák: Prime Rate Zrt.

TARTALOMJEGYZÉK

LXVII. évfolyam, 2025. 1. szám

TANULMÁNYOK

Barabás Gábor Barátból ellenség. Władysław opolei herceg és a Přemysl–Árpád-konfliktus a 13. század második felében 1

Szalai Ágnes Somlyó végvárra szervezése és az Apafi-korszak első éveinek központi kormányzata 31

Nagy Kornél „Omnes viae Varsaviam ducunt”/„Minden út Varsóba vezet”. A moldvai és az erdélyi örmény missziók ügye a 17. század utolsó harmadában (1668–1691) 51

Szulovszky János Városi jelenség volt-e a kávéház Magyarországon a 19. század végén? 81

Balogh Róbert – Homor Péter Nemzetépítő erdészek. Nacionalizmus a magyarországi erdészetben, 1862–1913 105

L. Balogh Béni „Te leszel a második Lenin”. Petru Groza ideológiai fordulata az 1920-as évek végén és az 1930-as évek első felében 127

Hantos-Varga Márta A szentistváni állameszme mint „politikára alkalmazott kereszténység”. Reformkatolikus megfontolások a politikai közösségről és a nemzetről az 1930-as és 1940-es években 147

VITA

Perényi Károly Kis magyar keltológia. Félreértett források az ujjuroktól Ulászlóig 175

TANULMÁNYOK

BARÁTBÓL ELLENSÉG

Władysław opolei herceg és a Přemysl–Árpád-konfliktus a 13. század második felében

BARABÁS GÁBOR

FROM FRIEND TO FOE

Duke Władysław of Opole and the Přemysl–Árpád Conflict
in the Second Half of the 13th Century

The paper focuses on a particular aspect of thirteenth century Polish–Hungarian relations, the relationship between King Béla IV of Hungary and Duke Władysław of Opole, and more broadly on the role of the Piast coalitions in the Bohemian–Hungarian struggle for the so-called Babenberg heritage, i.e. the Duchies of Austria and Styria. The protagonist mentioned in the title, the ruler of the Silesian Duchy of Opole–Racibórz, first sided with the Hungarian king and waged war in Moravia in 1253. A few years later, however, he appeared on the side of the Bohemian ruler, Ottokar II, in the fighting, and from the Hungarian ruler’s point of view he went from friend to foe. The present paper seeks to explore the causes and circumstances of this change of sides, as well as the personality of the Duke of Opole, with an analysis of the effects of the turbulent relations between the Piast princes of the Polish duchies. Furthermore, the events of the conflict up to the death of Władysław around 1281 are also described in the text.

Keywords: Polish–Hungarian relations, King Béla IV, Duke Władysław of Opole, 13th Century

IV. Béla magyar király (1235–1270), ahogyan a 14. századi krónikakompozíció ismeretlen szerzője kellő mértéktartással megfogalmazta, „[b]ékés természetű ember volt ugyanis, hanem hadjárataiban és csatáiban a legkevésbé sem szerencsés”,¹ azonban ennek ellenére több jelentős konfliktus is kötődik a nevéhez. Jelen írás ezek közül az úgynevezett

Barabás Gábor, egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészeti- és Társadalomtudományi Kar, Középkori és Koraiújkori Történeti Tanszék. A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj (BO/00173/24) támogatásával készült. Köszönettel tartozom Radosław Koteckinek és Adam Zapatának, akik segítettek hozzájutni a lengyel forráskiadásokhoz és irodalomhoz.

- 1 *Képes Krónika*. Szerk. Szovák Kornél – Veszprémy László. Bp., 2004. (Millenniumi Magyar Történelem) 114. „Erat enim vir pacificus, sed in exercitibus et preliis minime fortunatus” – XIV. Saec. Chron. Comp. c. 178. In: *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. I–II. Ed. Emericus Szentpétery. Bp., 1999. [Reprint] I. 469.

Babenberg-örökségért, azaz az osztrák és stájer hercegségek megszerzéséért II. Ottokár cseh uralkodóval (1253–1278) folytatott vetélkedéssel,² illetve annak egy sajátos résztvevője, a lengyelországi Opole [Oppeln, Opula] hercege, Władysław [Ulászló]³ által játszott szereppel foglalkozik. A sziléziai herceg ugyanis először a magyar király, majd néhány évvel később a cseh uralkodó oldalán tűnt fel a harcok során, aki mellett aztán végig kitartott. IV. Béla szempontjából tehát barátból ellenséggé vált. Elemzésünkben ezen pártváltás okait és körülményeit igyekszünk felderíteni, illetve bemutatni az eseményeket egészen Władysław haláláig. Ehhez elengedhetetlen, hogy alaposan vizsgálat alá vegyük a két rivális uralkodó szövetségi rendszereit, különös tekintettel a lengyel fejedelmek azokban játszott szerepére.

A lengyel részfejedelemségek kialakulása

Ez utóbbi szempont azért is kiemelkedő jelentőségű, mivel Lengyelország 1138, III. (Ferduszájú/Krzywousty) Bolesław [Boleszló] fejedelem (1107–1138) halála óta a részfejedelemségek korszakát élte.⁴ Olyannyira, hogy a 13. század első felére a Piast-dinasztia különböző ágainak tagjai a III. Bolesław „végrendelete”⁵ nyomán kialakult három nagyobb hercegség (Kis-Lengyelország, Nagy-Lengyelország és Szilézia) mellett számos kisebb egység (Sandomierz [Szandomir, Sandomir], Kalisz, Mazóvia, Kujávia stb.) élén álltak, és szinte teljesen önállóan uralkodtak, valamint egymással is gyakorta konfliktusba kerültek.⁶ III. Bolesław úgynevezett „végrendelete”, illetve annak veleje egy évtizedekkel ké-

2 A konfliktusra összefoglalóan legutóbb lásd Rudolf Veronika: *Közép-Európa a hosszú 13. században. Magyarország, Csehország és Ausztria hatalmi és dinasztikus kapcsolatai 1196 és 1310 között*. Bp., 2023. (Arpadiana 15) 136–248.

3 A tanulmányban a ténylegesen használatban lévő magyar változattal nem rendelkező földrajzi- és keresztneveket lengyel, illetve cseh alakban használok.

4 Nora Berend – Przemysław Urbańczyk – Przemysław Wiszewski: *Central Europe in the High Middle Ages. Bohemia, Hungary and Poland, c. 900–c. 1300*. New York, 2013. 174–175., 205–208.; Adam Lubocki: Lengyelország és Csehország a 13. század elején. In: *Mongol invázió Európa ellen (1236–1242)*. Szerk. B. Szabó János – Uhrin Dorottya. Bp., 2022. 183–184.

5 A végrendelettel kapcsolatban összefoglalóan lásd Bagi Dániel: *Divisio regni. Országmegosztás, trónviszály és dinasztikus történetírás az Árpádok, Piastok és Přemyslidák birodalmában a 11. és a korai 12. században*. Pécs, 2017. 262–265.

6 Berend–Urbańczyk–Wiszewski: *Central Europe*, 174–175.

sőbbi keletkezésű forrás, III. Ince pápa (1198–1216) egy 1210. évi oklevelé⁷ alapján ismert.⁸ E szerint a krakkói hercegi központ, illetve azzal együtt a *senior dux*, illetőleg a *princeps* titulus a család legidősebb férfi tagját illette meg, azaz a principátus és a szeniorátus elvének kellett volna érvényesülnie.⁹

III. Bolesław halála után ennek megfelelően a legidősebb fiú, II. (Száműzött/Wygnaniec) Władysław (1138–1146) diszponált Szilézia, Kis-Lengyelország, Nagy-Lengyelország keleti és Kujávia nyugati fele, valamint Gdańsk környéke felett. Öccsei, IV. (Göndörhajú/Kędzierzawy) Bolesław és III. (Öreg/Stary) Mieszko Mazóvia, valamint Kujávia keleti fele, illetve Nagy-Lengyelország nyugati része felett rendelkeztek hatalommal.¹⁰ A helyzet azonban már néhány évvel később, 1146-ban megváltozott, amikor is testvérei elűzték az országból II. Władysławot, aki hiába igyekezett támogatást szerezni a visszatéréshez II. Vladislav cseh fejedelemtől (1140/1158–1172), majd III. Konrád német királytól (1138–1152), végül III. Jenő pápától (1145–1153). Kis-Lengyelország, Krakkó és ezzel a *senior dux* cím IV. (Göndörhajú) Bolesław (1146–1173) kezébe került. Őt 1173. évi halála után öccse, III. (Öreg) Mieszko (1173–1177, 1191, 1198–1199, 1201)¹¹ váltotta fel, aki sikertelenül igyekezett hatalmát az időközben kialakult többi fejedelemségre is kiterjeszteni. 1177-ben legfiatalabb testvérével, II. (Igazságos/Sprawiedliwy) Kázmérral (1177–1194),¹² unoka-öccsével, Opolei Jarosławval, illetve saját fiával, Odonnal támadt konfliktusa.¹³ A 12. század utolsó két évtizedét III. (Ferdeszájú) Bolesław még életben lévő két fia, Öreg Mieszko és Igazságos Kázmér, illetve utóbbi 1194. évi halála után annak fia, I. (Fehér/Biały) Leszek

7 „... dux Polonie certam dederit singulis filiorum suorum in Polonia porcionem, principalem civitatem Cracon, maiori natu reservans instituit, ut semper, qui esset de ipsius genere prior natu, civitatem teneret eandem ita, quod, si maior decederet vel cederet iuri suo, qui post eum de toto genere maior esset, ipsius civitatis possessionem intraret.” *Die Register Innocenz’ III.* I–XV. Hrsg. Othmar Hageneder et al. Graz et al. 1964–2022. XIII. 148–149. 82. sz. Lásd Benedykt Zientara: *Heinrich der Bärtige und seine Zeit*. München, 2002. (Schriften des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa 17) 162–164. A végrendelettel kapcsolatban alapvető munka: Gerard Labuda: Testament Bolesława Krzywoustego. In: *Opuscula Casimiro Tymieniecki septuagenario dedicata*. Ed. Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk. Poznań, 1959. 171–195. A végrendelet megjelenésére a lengyel historiográfiában lásd Marek Derwich: Testament Bolesława Krzywoustego w polskiej historiografii średniowiecznej. *Acta Universitatis Wratislaviensis* 499 [Historia 33] (1980) 113–153.

8 Wincenty Kadłubek krakkói püspök a 13. század elején írt krónikája bemutatja a végrendelet területi vonatkozásait is. *Magistri Vincentii dicti Kadłubek Chronica Polonorum/Mistrza Wincentego Zwanego Kadłubkiem Kronika Polska*. Ed. Marian Plezia. Kraków, 1994. (Monumenta Poloniae Historica. Nova Series 2) 118–120.; *Die Chronik der Polen des Magisters Vincentius/Magistri Vincentii Chronica Polonorum*. Hrsg. Eduard Mühle. Darmstadt, 2014. (Ausgewählte Quellen zur Geschichte des Mittelalters 48) 278–281. Lásd még Bagi: *Divisio regni*, 262–263.

9 Lubocki: Lengyelország, 183–184.; Berend–Urbańczyk–Wiszewski: *Central Europe*, 174–175.

10 Józef Dobosz: *Kazimierz II Sprawiedliwy*. Poznań, 2014. 11–38.; A. Bruce Boswell: The Twelfth Century. From Growth to Division, 1079–1202. In: *The Cambridge History of Poland. From the Origins to Sobieski (To 1696)*. Ed. W. F. Reddaway et al. New York, 1978. 50–51.; Jerzy Lukowski – Hubert Zawadzki: *A Concise History of Poland*. Cambridge, 2019. [3rd ed.] (Cambridge Concise Histories) 3–14.; Zientara: *Heinrich der Bärtige*, 90–92.; *Piastowie. Leksykon Biograficzny*. Ed. Stanisław Szczur – Krzysztof Ożóg. Kraków, 1999. (Leksykon Historii i Kultury Polskiej) 107–115., 173–179., 357–362.

11 *Piastowie*, 107–115.

12 Uo. 173–179.

13 Uo. 112., 173–174.

(1198-tól – több részletben – 1227-ig),¹⁴ majd 1202-től Öreg Mieszko fia, III. (Hosszúlábú/Laskonogi) Władysław (1202–1206, 1228–1229),¹⁵ valamint II. (Száműzött) Władysław fia, IV. (Görbelábú/Platonogi) Mieszko (1173–1211)¹⁶ vetélkedése jellemezte. Az idea, hogy a legidősebb rokon legyen a *princeps*, a gyakorlatban nem tudott mindig érvényesülni, a kis-lengyelországi és sandomierz-i világi elit és az egyház támogatásának megszerzése vált döntő faktorrá Krakkó birtoklása szempontjából.¹⁷

Az Opole–Racibórz–i Hercegség

A 12. századi politikai és területi változások részletekbe menő bemutatására e helyütt nem vállalkozhatok,¹⁸ témánk szempontjából a továbbiakban Sziléziára kell fókuszálnunk. A területet 1146-ban az újdonsült *senior dux*, IV. (Göndörhajú) Bolesław fennhatósága alá került, egészen addig, amíg a hatalmától testvérei által megfosztott II. (Száműzött) Władysław fiai, I. (Magas/Wysoki) Bolesław (1163–1201)¹⁹ és IV. (Görbelábú) Mieszko I. (Barbarossa) Frigyes német uralkodó (1152/1155–1190) támogatásával 1163-ban elnyerték a hercegség feletti hatalmat.²⁰ Ennek folyományaképp Sziléziában I. (Magas) Bolesław wrocławai [Boroszló, Breslau] hatalmi centruma mellett a 12. század utolsó harmadában öccse, Görbelábú Mieszko uralma alatt Racibórz-ban [Ratibor], valamint legidősebb fia vezetésével Opolében is fejedelmi központok jöttek létre.²¹ 1202-ben, az opolei fejedelem, egyben 1198-tól wrocławai püspök, Jarosław (1173–1201),²² majd apja, a Wrocławban uralkodó I. (Magas) Bolesław halála után a Racibórz felett diszponáló IV. (Görbelábú) Mieszko megszerezte az Opole feletti ellenőrzést is,²³ így a két hercegség, Racibórz és Opole 1281/1282-ig, jelen írás főszereplőjének, Władysławnak a haláláig egyesült.²⁴ Szilézia északi része (Alsó-Szilézia) Wrocław központtal I. Bolesław, majd fia, I. (Szakállas/Brodaty)

14 *Piastowie*, 181–187.

15 Uo. 122–128.; Maciej Przybył: *Władysław Laskonogi*. Poznań, 1998.

16 *Piastowie*, 712–714.; Norbert Mika: *Mieszko. Książę raciborski i pan Krakowa – dzielnicowy władca Polski (ok. 1142–1211)*. Kraków, 2010.

17 Berend-Urbańczyk-Wiszewski: *Central Europe*, 175., 224–225.; Boswell: *The Twelfth*, 51., 54–55.; Dobosz: *Kazimierz II*, 101–203.; Lukowski-Zawadzki: *A Concise History*, 14–15.; Zientara: *Heinrich der Bärtige*, 99–102., 105–113.

18 Lásd Boswell: *The Twelfth*, 51–55.

19 *Piastowie*, 363–368.

20 Boswell: *The Twelfth*, 52.; Stanisław Rosik: *The Formation of Silesia (to 1163). Factors of Regional Integration*. In: *The Long Formation of the Region Silesia (c. 1000–1526)*. Ed. Przemysław Wiszewski. Wrocław, 2013. (Cuius regio? Ideological and Territorial Cohesion of the Historical Region of Silesia [c. 1000–2000] 1) 43.; Lukowski-Zawadzki: *A Concise History*, 14.; Zientara: *Heinrich der Bärtige*, 93.

21 Berend-Urbańczyk-Wiszewski: *Central Europe*, 225.; Marcin Pauk – Ewa Wólkiewicz: *The Administrative Structure of Silesia as a Determinant of Legal and Constitutional Cohesion (12th–15th century)*. In: *The Long Formation*, 65–69.; Boswell: *The Twelfth*, 53–54.; Zientara: *Heinrich der Bärtige*, 95–100., 105.

22 *Piastowie*, 372.

23 Przemysław Wiszewski: *Henryk II. Pobożny Biografia polityczna*. Legnica, 2011. 21–22.; Zientara: *Heinrich der Bärtige*, 110–112.; *Piastowie*, 713–714.

24 A. Bruce Boswell: *Territorial Division and the Mongol Invasions, 1202–1300*. In: *The Cambridge History of Poland*, 99.; *Piastowie*, 723. A továbbiakban az egyesített hercegségre utalok, amikor Opole kerül említésre.

Henrik (1201–1238) kezében volt.²⁵ Görbelábú Mieszko 1211. évi halála után fia, Kázmér [Kazimierz Opolski] került az Opole-Racibórz-i Hercegség élére.²⁶ Az ő fiatalabb fia volt a már többször említett Władysław, aki bátyja, II. (Kövér/Otyły) Mieszko (1230–1246) 1246-os halála után vált Opole és Racibórz hercegévé.²⁷

Władysław családját, elsősorban szüleit illetően számos, többé-kevésbé nehezen tisztázható kérdéssel kell megbirkóznia a kutatónak, amelyek között több magyar vonatkozás is akad. A legújabb kutatások alapján ugyanis nem a korábban vélelmezett kalisz-i, majd nagy-lengyelországi herceg, Władysław Odonic,²⁸ hanem Opolei Kázmér volt az a Piast uralkodó, aki egy későbbi – feltehetően hamis – magyar királyi oklevél²⁹ említése szerint részt vett II. András (1205–1235) kíséretében az 1217–1218. évi keresztes hadjáratban.³⁰ Kázmér a Piast hercegek 13. század eleji belharcaiban³¹ kezdetben a Krakkót, és így a *senior dux* címet is birtokló I. (Fehér) Leszek csoportosulásának (fiatal hercegek koalíciója: Leszek, testvére, Mazóviai Konrád, illetve Władysław Odonic és Kázmér) volt a tagja, Hosszúlábú Władysław, illetve talán részben saját unokatestvére, I. (Szakállas) Henrik ellenében.³² Ez a helyzet azonban az 1220-as évek második felében, a wrocławi herceg helyzetének megerősödésével, illetve a közte és Fehér Leszek, valamint Hosszúlábú Władysław között kötött 1217-től némi feszültséggel fennálló szövetség után megváltozott, és az opolei uralkodó egyre szorosabban együttműködött közvetlen szomszédjával.³³

Kázmér 1229 vagy 1230 májusában halt meg,³⁴ két fia, Mieszko és Władysław ekkor még gyermekek voltak, így anyjuk, Viola³⁵ régensként – önmagát Opole hercegnéjének címezve – igyekezett kezébe venni a hercegség irányítását. Ez azonban csak időlegesen sikerült, ugyanis I. (Szakállas) Henrik legközelebbi férfi rokonként – sikeresen – magának

25 Zientara: *Heinrich der Bärtige*, 129–157.

26 Jerzy Horwat: *Książęta górnośląscy z dynastii Piastów: Uwagi i uzupełnienia genealogiczne*. Ruda Śląska, 2005. 21–22.; *Piastowie*, 715–717.

27 *Piastowie*, 715.; Anna Grabowska: The Church in the Politics of the Duke of Opole Mieszko II Obese (1238–1246) in the Light of Diplomatic Sources. In: *Cogito, Scribo, Spero. Auxiliary Historical Sciences in Central Europe at the Outset of the 21st Century*. Ed. Martina Bolom-Kotari – Jakub Zouhar. Hradec Králové, 2012. 193.

28 Sławomir Pelczar: *Władysław Odonic. Książę wielkopolski, wygnaniec i protektor Kościoła (ok. 1190–1239)*. Kraków, 2018.; *Piastowie*, 131–136.

29 Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke/*Regesta regum stirpis Arpadianae critico diplomatica*. I–II/4. Szerk. Szentpétery Imre – Borsa Iván. Bp., 1923–1987. (= RA) 843. sz.

30 Mikołaj Gładysz: *The Forgotten Crusaders. Poland and the Crusader Movement in the Twelfth and Thirteenth Centuries*. Leiden–Boston, 2012. (The Northern World 56) 161–173. Vö. Zientara: *Heinrich der Bärtige*, 212.; Horwat: *Książęta górnośląscy*, 24–26.; Kazimierz Jasiński: *Rodowód Piastów śląskich. Piastowie wrocławscy, legnicko-brzescy, świdniccy, ziebiccy, głogowscy, zagańscy, oleśniccy, opolscy, cieszyńscy i oświęcimscy*. Kraków, 2007. 502.

31 A konfliktusokra lásd Zientara: *Heinrich der Bärtige*, 159–170., 207–213.

32 1215-ben a hercegek együtt tettek fogadalmat a tervezett keresztes hadjáraton való részvételre. Nem elvetendő feltételezés szerint azért, hogy keresztesként pápai védelmet nyerve nagyobb biztonságban legyenek ellenfeleikkel szemben. Lásd Gładysz: *The Forgotten Crusaders*, 150–154.

33 Zientara: *Heinrich der Bärtige*, 207–208., 213–222., 252–253.; Władysław Dziewulski: Bułgarka księżną opolską. *Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka* 24 (1969) 163–165.; *Książęta i księżne Górnego Śląska: praca zbiorowa*. Ed. Antoni Barciak. Katowice, 1995. 69–70.; *Piastowie*, 716.

34 *Książęta i księżne*, 70.; Zientara: *Heinrich der Bärtige*, 280–281.; Horwat: *Książęta górnośląscy*, 23–24.; Jasiński: *Rodowód Piastów śląskich*, 501.; *Piastowie*, 717.

35 Violával kapcsolatban összefoglalóan lásd Barabás Gábor: Viola opolei hercegnő és Kálmán szlavón herceg. Egy historiográfiai vita margójára. *Világtörténet* 37 (2015) 5–28.

vindikálta a gyermekek gyámjának szerepét, ezzel együtt pedig az Opole-Racibórz-i Hercegség feletti hatalmat.³⁶ Viola ebben a helyzetben a pápaság segítségét is igyekezett felhasználni, a megkeresése kapcsán egyházi protektorok, a gnieznói érsek, illetve a wrocławai és az olomouci [Olmütz] püspökök mellett II. András fiatalabb fia, Kálmán szlavón herceg³⁷ kapta 1233 végén az özvegy és az árvák védelmének a feladatát az egyházfőtől, IX. Gergelytől (1227–1241).³⁸ Viola szándéka nem volt példa nélküli ebben az időben, Fehér Leszek özvegye, Grzymisława hasonló módon keresett támogatást az Apostoli Széknél. Nehezebb magyarázatot találni a magyar királyi herceg pápai megbízására, amivel kapcsolatban legfeljebb hipotézisekkel dolgozhatunk. Kiindulópontként kínálkozik Viola személye, akit a középkori lengyel elbeszélő források szintézisét elkészítő Jan Długosz 15. századi feljegyzése nyomán hagyományosan bolgár származásúnak tart a kutatás, azonban felmerült a ruszbeli, illetve magyar, esetleg dalmát eredet lehetősége is.³⁹ Utóbbi három feltételezés mindegyike magyarázatul szolgálhatna Kálmán pápai megbízásának hátterére, azonban további források híján a kérdést nyitva kell hagynunk.

Szakállas Henrik a pápai beavatkozás nyomán elismerte Opolei Kázmér idősebb fiának, Kövér Mieszkónak az örökjogát Opole vonatkozásában, de megtartotta ellenőrzését a hercegség felett.⁴⁰ Mieszko 1238 végén vagy 1239-ben, de mindenképp Szakállas Henrik halála után szerezte meg az opolei területek feletti tényleges ellenőrzést az új wrocławai fejedelem, II. (Jámbor/Pobožny) Henrik (1238–1241)⁴¹ jóvoltából, míg anyja, valamint öccse, Władysław a – valószínűleg – már korábban, még Szakállas Henriktől megkapott, előtte Hosszúlábú Władysław, valamint Władysław Odonic birtokában lévő nagy-lengyelországi Kalisz és Ruda/Wieluń birtokában maradt.⁴² Bár Szakállas Henrik és Odonic között komoly konfliktus feszült az 1230-as években, Viola és Opolei Władysław Kalisz-t 1244-ig birtokolta, majd a helyzet 1246-ban változott meg gyökeresen, amikor Mieszko halála után, az elhunyt herceg végakarata értelmében a fiatalabb testvér elfoglalta helyét az Opole-Racibórz-i Hercegség élén.⁴³

36 Barabás: Viola, 9–10.; Zientara: *Heinrich der Bärtige*, 280–281., 289.; *Książęta i księżne*, 89.

37 Kálmánra összefoglalóan lásd Font Márta – Barabás Gábor: *Kálmán (1208–1241). Halics királya – Szlavónia hercege*. Bp.–Pécs, 2017.

38 Barabás: Viola, 9–10.; Jerzy Rajman: Mieszko II Otyły książę opolsko-raciborski (1239–1246). *Kwartalnik Historyczny* 100 (1993) 3. sz. 23–26.

39 Barabás: Viola, 10–22.

40 Zientara: *Heinrich der Bärtige*, 289.

41 Wiszewski: *Henryk II.*

42 Grabowska: *The Church*, 192–193.; Zientara: *Heinrich der Bärtige*, 161–162., 259–260., 289., 291.; Rajman: Mieszko II, 26–29.; *Książęta i księżne*, 89., 120.; Jerzy Horwat: *Księstwo opolskie i jego podziały do 1532 r.: książęta, miasta, Kościół, urzędy, własność prywatna*. Rzeszów, 2002. 34.; *Piastowie*, 722.

43 Grabowska: *The Church*, 193.; Rajman: Mieszko II, 35–37.; Zientara: *Heinrich der Bärtige*, 289–307.; *Książęta i księżne*, 90., 120.; Horwat: *Książęta górnośląscy*, 28–29.; Horwat: *Księstwo opolskie*, 36–37.; Wojciech Kozłowski: *The Thirteenth-Century Inter-Lordly System. Lordly Identity and the Origins of the Angevin-Piast Dynastic Alliance*. Kiel, 2020. 171. Anyjuk, Viola Cieszynt [Těšín, Teschen] kapta fiától.

A Babenbergekek öröksége

Mieszko opolei herceg októberi halála előtt négy hónappal, 1246. június 15-én egy másik uralkodó, II. (Harcias) Frigyes (1230–1246), a Babenberg-dinasztia utolsó férfi tagja is életét vesztette a IV. Bélával folytatott, egyébként osztrák szempontból győztes Lajta menti csatában.⁴⁴ A megüresedő Osztrák és Stájer Hercegségek birodalmi hűbérnek számítottak, így természetesen II. Frigyes császár (1220–1250) intézkedett a betöltést illetően, helytartókat nevezve ki.⁴⁵ A vele komoly konfliktusban⁴⁶ álló IV. Ince pápa (1243–1254) ugyancsak akcióba lépett, mindenképpen meg akarta ugyanis akadályozni a Staufok térnyerését. Ebben a helyzetben érte őt IV. Béla kérése, aki feltehetően a magyar érintettség, II. (Harcias) Frigyes halálának körülményei nyomán jelentkezett be a területért.⁴⁷ Az egyházfő támogatta a magyar uralkodót, aki azért is volt kedvező helyzetben, mivel I. Vencel cseh király (1230–1253) fia, Vladislav morva őrgróf, aki felesége, II. (Harcias) Frigyes unokahúga, Gertrúd révén tartott igényt a hercegségekre, 1247-ben elhunyt.⁴⁸ IV. Béla azonban mégsem tett érdemi lépéseket, amire többféle lehetséges magyarázat kínálkozik. A magyar királyt a hagyományos felfogás szerint a Danyiil halicsi fejedelemmel fennálló szövetsége, illetve a mongol fenyegetés kötötte le, míg legutóbb Rudolf Veronika Raspe Henrik német ellenkirály halálának jelentőségére, illetve arra a körülményre hívta fel a figyelmet, hogy IV. Béla nem rendelkezhetett kellő számú támogatóval a hercegségekben.⁴⁹

Feltehetően ezen inaktivitás motiválhatta IV. Incét arra, hogy II. Frigyes herceg életben lévő nőrokonai, nővére, Margit, és unokahúga, a már említett Gertrúd felé forduljon a figyelme. Az egyházfő az utóbbi mellett foglalt állást, akit Badeni Hermann őrgróffal házásított össze. Ő azonban képtelen volt ténylegesen átvenni a hatalmat a hercegségekben, amely helyzet a helyi világi elit, a miniszteriálisok megerősödéséhez vezetett.⁵⁰ A magyar uralkodó két esetben aktivizálta magát katonai téren, 1248–1249-ban az I. Vencel cseh király és fia, Ottokár között kiobbant belharcban az előbbi oldalán vettek részt magyar csapatok, míg 1250-ben a magyar területre támadó miniszteriálisok, Haßbachi Henrik és a Preußel testvérek ellen vezetett a király hadat. Az azonban nem tűnik valószínűnek, hogy már ekkor hódító szándék vezérelte volna.⁵¹

44 Szűcs Jenő: *Az utolsó Árpádok*. Bp., 1993. 77.; Kristó Gyula: *Az Árpád-kor háborúi*. Debrecen, 1986. 133–134. II. Frigyes és Kövér Mieszko haláláról is beszámol Prágai Cosmas krónikájának folytatása. *Annalium Pragensium* pars I. a. 1196–1278. In: *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum*. IX. Ed. Georg Henrich Pertz. Hannover, 1851. 172.

45 Rudolf: *Közép-Európa*, 138.

46 Legutóbb lásd Giuseppe Cusa: *Crusades in the Holy Roman Empire (Late 1220s to the Early 1250s)*. In: *Crusading Against Christians in the Middle Ages*. Ed. Mike Carr – Nikolaos G. Chrissis – Gianluca Raccagni. Cham, 2024. 249–251.

47 Rudolf: *Közép-Európa*, 139–140.

48 Uo. 140.

49 Uo. 140–141.; Senga Toru: IV. Béla külpolitikája és IV. Ince pápához intézett „tatár-levele”. *Századok* 121 (1987) 594–604.

50 Rudolf: *Közép-Európa*, 141–142.

51 Uo. 143–147.

Mindez azonban megváltozott 1250 végén, amikor előbb Badeni Hermann, majd maga II. Frigyes császár is meghalt, így az osztrák és a stájer hercegségek ténylegesen úr nélkül maradtak. A helyi miniszterialisos ebben a helyzetben a cseh trónörökösöz, a későbbi II. Ottokárhoz fordultak, aki 1252 februárjában feleségül vette Babenberg Margitot. Az unokahúg, Gertrúd az események alakulása folytán a magyar uralkodóhoz fordult, aki szövetségese, Danyil halicsi fejedelem fiával, Romannal házásította őt össze.⁵²

A kialakuló cseh–magyar vetélkedés hamar fegyveres konfliktusba torkolt, IV. Béla, kíséretében Romannal, 1252 nyarán benyomult Ausztriába. A főszerep hozzáfogott Bécs – végül sikertelen – ostromához, míg egy kisebb csapatrész Stájerországra, a kunok pedig morva területekre támadtak. A magyar király a friss házások, Roman és Gertrúd felügyelete alatt hagyta a megszerzett területeket, majd hazatért. Romanék uralma azonban nem volt hosszú életű, Ottokár nem sokkal később nagyobb nehézségek nélkül visszafoglalta az elvesztett birtokokat.⁵³ Ezután került sor az első összecsapásra a jövőendő cseh uralkodó és IV. Béla szövetségesei között. A magyar király uralkodása kezdetétől erős Piastkapcsolatokkal rendelkezett. Öccse, Kálmán herceg felesége, ahogyan már említettem, Salomea, Fehér Leszek lánya volt, míg II. (Jámbor) Henrik sziléziai fejedelem elsőfokú unokatestvére volt anyai oldalról.⁵⁴ A Salomea öccse, Bolesław, illetve Béla lánya között 1239-ben létrejövő frigy háttérében mindkét nexus meghúzódhatott. Kinga legendája is kiemeli Salomea kezdeményező szerepét,⁵⁵ míg Wojciech Kozłowski – véleményem szerint – meggyőzően érvelt amellett, hogy a házasság a mongol támadásra készülvén Béla oldaláról a II. (Jámbor) Henrikkel létrehozott szövetség megerősítését célozta.⁵⁶

Visszatérve a Přemysl–Árpád-konfliktusra, 1253 tavaszán Krakónál találkozott egymással IV. Béla veje, V. (Szemérmes/Wstydlivy) Bolesław (1243–1279)⁵⁷ krakkói és sandomierz-i fejedelem, valamint a halicsi szövetséges, az ebben az évben pápai jóváhagyással királyi címet szerző Danyil, illetve annak fia, IV. Béla veje, Lev.⁵⁸ Az egyesült seregek

52 Rudolf: *Közép-Európa*, 153–154.; Font Márta: *Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek. Érdekek találkozása és ütközése*. Bp., 2022. (Magyar Őstörténeti Könyvtár) 191–192.; Angelika Herucová: Vojná o Babenberské dedičstvo a Štefan V. *Historicky Časopis* 65 (2017) 6–7.; Martin Homza: Niekoľko poznámok o vladárskej sebareprezentácii Bela IV. na pozadí konfliktu o Babenberské dedičstvo. In: *INGENII LAUS. Zborník štúdií venovaný jubiliujúcemu prof. PhDr. Jánovi Lukačkovi*, CSc. Ed. Eva Benková – Marek Púčik. Bratislava, 2017. 113–115.; Dariusz Dąbrowski: Stosunki polityczne między królem Węgier Belą IV, niekiedyimi księżętami polskimi i Romanowiczami w latach 1242 – 1250 (ze szczególnym uwzględnieniem kwestii matrymonialnych). In: *Polska w kręgu polityki, kultury i gospodarki europejskiej*. Ed. Zbigniew Zyglewski. Bydgoszcz, 2007. 53–59.

53 Rudolf: *Közép-Európa*, 155–159.; Font: *Árpád-házi*, 192–193.; Homza: Niekoľko poznámok, 115.

54 I. (Szakállas) Henrik és Merániai Hedvig házasságára I. Zientara: *Heinrich der Bärtige*, 106–108.

55 Szent Kinga krakkói hercegnő élete és csodái. In: *Legendák és csodák (13–16. század)*. *Szentek a magyar középkorból*. II. Szerk. Madas Edit – Klaniczay Gábor. Bp., 2001. (Millenniumi Magyar Történelem. Források) 124–125.; Vita b. Kingae. In: *Catalogus Fontium Historiae Hungaricae*. I–IV. Ed. Albinus Franciscus Gombos. Bp., 1937. (= *Catalogus Fontium*) III. 2453. 5025. sz.

56 Wojciech Kozłowski: The Marriage of Bolesław of the Piasts and Kinga of the Árpáds in 1239 in the Shadow of the Mongol Menace. In: „*In my spirit and thought I remained a European of Hungarian origin*”. *Medieval Historical Studies in Memory of Zoltan J. Kosztolnyik*. Ed. István Petrovics – Sándor László Tóth – Elanor A. Congdon. Szeged, 2010. (Capitulum 6) 79–100. Már Wertner Mór is említette a házasság mögött esetleg meghúzódó mongolellesenes élt. Wertner Mór: *Az Árpádok családi története*. Nagy-Becskerek, 1892. 480–481.

57 *Piastowie*, 191–197.

58 Font: *Árpád-házi*, 107–108., 185., 193–194.; Dąbrowski: *Stosunki polityczne*, 53–63.

Morvaországot, elsősorban Opavát [Troppau] pusztították. Fontos kiemelni, hogy először vereséget szenvedtek, majd kisebb győzelmek ellenére sem tudtak egyesülni az Olomouc ostromló IV. Bélával.⁵⁹ A két uralkodónak a magyar királlyal fennálló kapcsolata nem igényel különösebb tárgyalást, mindketten rokonságban álltak Bélával.⁶⁰ Bolesław mellett azonban egy másik lengyel herceg, Opolei Władysław is részt vett csapataival a hadjáratban,⁶¹ esetében már némileg bonyolultabb a kép. A *Halics-Volhíniai Évkönyv* tudósítása szerint az opolei herceg az Oderánál egyesült Bolesław és Danyiil seregeivel. Opava ostrománál Danyiil és Władysław összeszólalkozott, sőt, a narratíva szerint egyenesen utóbbi volt a hibás a katonai akció sikertelenségéért, méghozzá hamis előzetes információi, illetve a szükséges faanyag korábbi elhasználása miatt. Norbert Mika szerint ebben az esetben tudatos ferdítéssel van dolgunk, amely Danyiil felelősségét igyekszik kisebbíteni az opolei herceget bűnbakként felhasználva.⁶²

Opolei Władysław magyar kapcsolatai

Ezen a ponton Władysław részvételének okait kutatva térjünk vissza a herceg személyéhez, aki, ahogyan arra már fentebb utaltam, 1246-ban, bátyja, II. (Kövr) Mieszko halála után örökölte meg Opole és Racibórz hercegségeit. Az előző években az ifjabb herceg, illetve anyjuk, Viola a Nagy-Lengyelországhoz tartozó Kalisz és Wieluń területe felett diszponáltak. Ez elsősorban II. (Jámbor) Henrik sziléziai fejedelemnek volt köszönhető, azonban ő 1241 áprilisában életét vesztette a mongolokkal folytatott legnicai [liegnitzi] csatában.⁶³ A mongol invázió után tehát Opolei Władysławnak a korábban Nagy-Lengyelországot birtokló Władysław Odonic fiával, I. Przemysł-vel (1239–1257)⁶⁴ kellett szembenéznie. Ő az 1240-es évek második felében birtokba is vette a kérdéses területeket,⁶⁵ amelyet később testvére, Jámbor (Pobożny) Bolesław (1239–1279)⁶⁶ kapott meg. Az a Piast herceg, aki az 1250-es évek második felében IV. Béla Jolánta nevű lányát vette feleségül.⁶⁷ A szövevényes családi és diplomáciai kapcsolatok vonatkozásában érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy Przemysł és Opolei Władysław a későbbiekben rendezték kapcsolatukat, 1251-ben

59 Rudolf: *Közép-Európa*, 161–162.

60 Font: *Árpád-házi*, 107., 185.; Kozłowski: *The Marriage*.

61 „... dux Boleslaus Cracouie et dux Wladizlaus Opoliensis cum Ruthenorum exercitu terram Opaviensem vastaverunt...” *Annales Capituli Cracoviensis*. In: *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum*. XIX. Ed. Georg Heinrich Pertz. Hannover, 1866. 600.; *Chronica Poloniae maioris*. Ed. Brigitta Kürbis. Warszawa, 1970. (*Monumenta Poloniae Historica. Nova Series* 8) 101. c. 106.; *The Galician-Volynian Chronicle*. Trans. Georg A. Perfecky. München, 1973. (*Harvard Series in Ukrainian Studies* 16) (= HVÉ) 64–65. Lásd Rudolf: *Közép-Európa*, 161.; Kozłowski: *The Thirteenth-Century*, 211–212.; Norbert Mika: *Walka o spadek po Babenbergach 1246–1278*. Racibórz, 2008. 41–43. Font Márta egy bizonyos nagy-lengyelországi Władysław részvételét említi, feltehetően félreértés folytán. Font: *Árpád-házi*, 193.

62 HVÉ 65–67. Lásd Mika: *Walka*, 43–46.

63 Wiszewski: *Henryk II*, 186–205.

64 *Piastowie*, 138–141.

65 *Chronica Poloniae maioris*, 94. c. 89. Lásd *Książęta i księżne*, 120–121.; *Piastowie*, 138.

66 *Piastowie*, 142–147.

67 Wertner: *Az Árpádok*, 489–491.; *Piastowie*, 143.

az opolei herceg, miután korábban lemondott a Kalisz-ra vonatkozó igényeiről, elvette feleségül I. Przemysł hűgát, Eufémiát.⁶⁸ A nagy-lengyelországi uralkodó a sziléziai Piastok másik ágával is szorosabb rokoni kapcsolatban állt, 1244-ben vette feleségül Erzsébetet, II. (Jámbor) Henrik lányát.⁶⁹ Ki kell még térnünk arra a körülményre is, hogy Opolei Władysław bátyja, II. (Kövér) Mieszko 1241 után Mazóviai Konráddal (1194–1247) állt szövetségben, 1239 óta annak Judit nevű lánya volt a felesége, így többször fegyveres összetűzésbe került apósa unokaöccsével, V. (Szemérmes) Bolesławval a Krakkóért folyó vetélkedés eredményeképp.⁷⁰

Az, hogy 1253-ban Opolei Władysław miért vezette csapatait Morvaországba a „magyar” koalíció részeként, nem határozható meg pontosan. Az eseményekről beszámoló források, például a krakkói székeskáptalan évkönyve (*Annales Capituli Cracoviensis*)⁷¹ nem adnak ez ügyben konkrét támpontot, ahogyan a *Halics-Volhíniai Évkönyv*⁷² sem, így kénytelenek vagyunk hipotézisekkel megelégedni. A jeles lengyel medievista, Jerzy Wyrozumski, és nyomán a Babenberg-örökséggel legutóbb mélységében foglalkozó Rudolf Veronika vélekedése szerint az opolei herceg részvételét a 12. századra visszanyúló, Opavára vonatkozó területi igények motiválhatták;⁷³ Norbert Mika pedig arra mutatott rá, hogy 1249 óta feszültség volt Władysław és Brúnó olomouci püspök között Racibórz utóbbi általi felperzselése miatt.⁷⁴

Nem kell teljesen elvetnünk a materiális, vagy éppen érzelmi motiváció lehetőségét, de más magyarázat is kínálkozik. Amennyiben a IV. Bélát támogató koalíció többi tagja esetében a dinasztikus kapcsolatokat látjuk meghatározónak, úgy felmerülhetne az a lehetőség is, hogy az opolei herceg részvétele családi kapcsolataiból következett volna, mivel felesége, Eufémia révén sógorságba került a nagy-lengyelországi Piastokkal, I. Przemysł-vel és Jámbor Bloesławval. Azonban utóbbi házassága IV. Béla lányával, Jolán-

68 *Chronica Poloniae maioris*, 96. c. 94. Lásd *Księżęta i księżne*, 41., 121.; Horwat: *Księstwo opolskie*, 37.; Jasiński: *Rodowód Piastów śląskich*, 511.; *Piastowie*, 722.; Kozłowski: *The Thirteenth-Century*, 182.

69 *Piastowie*, 138.

70 *Księżęta i księżne*, 90.; Rajman: *Mieszko II*, 28., 34–36.; Horwat: *Księżęta górnośląscy*, 28.; Horwat: *Księstwo opolskie*, 35–36.; Jasiński: *Rodowód Piastów śląskich*, 508.

71 „Eodem anno dux Boleslaus Cracovie et dux Wladizlaus Opoliensis cum Ruthenorum exercitu terram Opaviensem vastaverunt et multam familiam et predam aliam idem Rutheni aduxerunt.” *Annales Capituli Cracoviensis*, 600.; „Item eodem anno Boleslaus dux Cracoviensis filius Lestkonis condam ducis Cracoviensis post mortem Henrici patru sui ducatum ex integro obtinuit et Lublin a Rutinis rehabuit, vocatis Rutinis et Wladislaum ducem Opoliensem cum exercitibus suis terram Opavie devastavit.” *Annales Sanctae Crucis Polonici*. In: *Monumenta Germaniae Historica*, XIX. 678–687., 681. Jan Długosz és Matthias Miechovius nem említik Opolei Władysław részvételét. *Ioannis Dlugossii Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae. Libri XII*. Cracoviae, 1873. [Reprint: Liber quintus, Liber sextus. Varsaviae, 1973., Liber septimus, Liber octavus. Varsaviae, 1975.] VII–VIII. 94.; Matthias Miechovius: *Chronica Polonorum*. In: *Catalogus Fontium II*. 1605. 3673. sz.

72 HVÉ 64–66.

73 Jerzy Wyrozumski: *Beteiligung polnischer Fürsten am Kampf um das Erbe der Babenberger*. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, Prace Historyczne* 121 (1997) 9.; Rudolf: *Közép-Európa*, 161.; Tomasz Jurek: *Der Einfluß Böhmens auf das geteilte Polen im 13. Jahrhundert*. In: *Böhmen und seine Nachbarn in der Přemyslidzeit*. Hrsg. Ivan Hlaváček – Alexander Patschovsky. Stuttgart, 2011. (Vorträge und Forschungen 74) 181.

74 Mika: *Walka*, 45.

tával évekkel később, valószínűleg csak 1256/1258-ban kötetett meg,⁷⁵ így ezt a feltételezést nyugodtan elvethetjük. Különösen, mivel Jámbor Bolesław maga nem is vett részt az 1253. évi katonai vállalkozásban. Az ugyanakkor fontos körülmény lehet, hogy II. (Jámbor) Henrik fia, II. (Kopasz/Rogatka) Bolesław (1248–1278)⁷⁶ legnicai herceg igényt tartott Kalisz-ra,⁷⁷ ami feszültséget okozhatott közte és opolei rokona között.

E helyütt egy másik feltételezéshez kell fordulnunk, Władysław származásában keresve a részvétel okait. Mint arra korábban már kitértem, Władysław apja Opolei Kázmér volt, míg anyja Viola hercegné. Kázmérral kapcsolatban mindenképpen kiemelhető, ahogyan arra fentebb már utaltam, hogy a mérvadó kutatások szerint ő volt az a lengyel herceg, aki II. András kíséretében részt vett 1217–1218-ban a keresztes hadjáratban, majd – vélhetőleg – a magyar uralkodó kíséretében tért vissza onnan.⁷⁸ Ez azonban legfeljebb távoli kapcsolatnak látszik, bár teljességgel nem lehet kizárni, hogy az apák fegyverbarátsága legalább marginális szerepet játszhatott abban, hogy Opolei Władysław IV. Béla szövetségeseként vett részt az 1253. évi harcokban.

Véleményem szerint az anya, Viola oldalán is kereshetjük a magyar királyi családdal fennálló kapcsolatot. Az opolei hercegnő családi háttere régóta foglalkoztatja a lengyel medievistikát. Ahogyan azt egy korábbi írásomban⁷⁹ részletesen bemutattam, Violát a 15. századi lengyel történetíró, Jan Długosz híradása alapján hagyományosan bolgár származásúnak tartják.⁸⁰ Opolei Kázmér a Piastok között kifejezetten egzotikusnak számító házassága a kutatásban legelfogadottabb magyarázat szerint az V. keresztes hadjáratról II. András kíséretében hazafelé tartva jött létre, amikor is a magyar uralkodó a szárazföldi úton a Kilikiai Örmény Királyság, valamint a Niceai Császárság után a Bolgár Cárságon haladt keresztül.⁸¹ II. András a korábban egyeztetett házasságok⁸² után Mária nevű lányát – bár kényszer hatására – II. Iván Aszen bolgár cárral jegyezte el.⁸³ Ez az esemény kiváló alkalmat kínálhatott a lengyel történész, Władysław Dziwulski szerint arra, hogy a magyar király környezetében lévő Piast herceg is feleséget találjon magának a helyi elitből.⁸⁴ Amennyiben elfogadjuk ezt az elméletet, rendelkezünk egy másik – ugyancsak nem túl szoros – magyar szállal Opolei Władysław esetében, amely magyarázhatná érintettségét az 1250-es évek cseh–magyar harcaiban. Azonban az időbeli távolság mint ellenérv az előző elmülethez hasonlóan itt is inkább gyengíti a feltételezést.

75 Wertner: *Az Árpádok*, 489.

76 *Piastowie*, 408–412.

77 *Książęta i księżne*, 120–121.

78 Gładysz: *The Forgotten Crusaders*, 161–173.

79 Barabás: Viola.

80 „Viola genere et natione Bulgara, Ducissa de Opol, moritur.” *Ioannis Dlugossii Annales seu Cronicae*, VII–VIII. 76.

81 Veszprémy László: II. András magyar király keresztes hadjárata, 1217–1218. In: *Magyarország és a keresztes háborúk. Lovagrendek és emlékeik*. Szerk. Laszlovszky József – Majorossy Judit – Zsengellér József. Mária-besnyő–Gödöllő, 2006. 105–106.

82 II. András szintén András nevű, harmadik fiát az örmény király lányával, míg a későbbi IV. Bélát I. Teodorosz Laszkarisz niceai császár lányával, Máriával jegyezték el. Lásd Veszprémy: II. András, 105–106.

83 Wertner: *Az Árpádok*, 436–437.

84 Esetleg Kaloján vagy Boril cár lányát. Dziwulski: *Bułgarka księżna*, 159–169. Vö. Barabás: Viola, 11–14.

Mindazonáltal a bolgár eredet Długosz adatára alapozott elméletével szemben több kritika is megfogalmazódott az elmúlt évtizedekben. Egyes vélekedések szerint Viola a Ruszból érkezett Opolébe,⁸⁵ míg más feltételezések szerint magyar vagy akár dalmát származású lehetett.⁸⁶ Jerzy Horwat egyenesen úgy vélekedett, hogy a hercegnő III. Béla vagy Imre király lánya lehetett, azaz személyében egy korábban ismeretlen Árpád-házi hercegnővel van dolgunk.⁸⁷ A lengyel történész jelen írás főszereplőjének, Władysławnak a nevét is érvként hozta fel hipotézise támogatására, elképzelése szerint a Piast mellett az Árpádok családi hagyománya is szerepet játszhatott Kázmér és Viola esetében gyermekük névadásában.⁸⁸

Magam II. András második fia, Kálmán pápai megbízásai kapcsán foglalkoztam Viola származásával, a magyar herceg ugyanis 1233 végén világi védelmezőként kapott felhatalmazást IX. Gergely pápától az 1230-ban megözygyült Viola és gyermekei ügyében.⁸⁹ Véleményem szerint Kálmán megbízása joggal hozható fel érvként a hercegnő vélemezett magyar származása mellett.⁹⁰ Mindazonáltal hangsúlyoznunk kell, a pápai védelmezői felhatalmazás nem kizárólag a magyar, esetleg Árpád-házi származással hozható kapcsolatba. A magyar királyi herceg ugyanis gyermekora óta viselte a Halics királya címet,⁹¹ míg felesége, Salomea az anyja, Grzymisława révén rendelkezett kapcsolatokkal a Ruszban, azaz Viola feltételezett ruszbeli eredetére is szolgálhat magyarázatul. Mindemellett az – ugyancsak az 1217–1218-as keresztes hadjáratra visszavezetett – dalmáciai származás hipotézise⁹² szintén indokolná Kálmán herceg egyébként rejtélyes szerepvállalását Viola ügyében.⁹³

Véleményem szerint a bolgár származás kivételével mindhárom elképzelés magyarázhatja Władysław részvételét a IV. Bélát támogató lengyel–rusz koalícióban, ha nem is ugyanakkora mértékben. A magyar eredetet önmagáért beszélne, de a ruszbeli származás, esetlegesen a Grzymisławával, azaz V. (Szemérmes) Bolesław anyjával,⁹⁴ vagy akár Danyii-lal is kapcsolatba hozhatja az opolei herceget. A dalmát kapcsolat lehetősége tekinthető talán a legkevésbé jelentős szempontnak. Mindezek alapján, bár a feltételezések talaján kell maradnunk, úgy vélem, az opolei uralkodó esetében nem kizárólag materiális megfontolások, illetve a Racibórz elleni korábbi támadás megbosszulásának szándéka játszhattak szerepet, amikor úgy döntött, V. (Szemérmes) Bolesław, és így a magyar király

85 Wincenty Swoboda: *Księżna kaliska Bułgarką? Przyczynek do rozbioru krytycznego Annalium Długosza. Studia i Materiały do dziejów Wielkopolski i Pomorza* 3 (1980) 63–78. Vö. Barabás: Viola, 15–16.

86 Dariusz Dąbrowski: Slovak and Southern Slavic Threads in the Genealogy of the Piast and Rurikid Dynasties in the Thirteenth Century. In: *Slovakia and Croatia. I. Slovakia and Croatia Historical Parallels and Connections (until 1780)/Słowacja i Kroatia. I. Historyczne Paralele i Bezpiechności (bis zum Jahre 1780)*. Ed. Veronika Kucharská et al. Bratislava–Zagreb, 2013. 113–116.

87 Horwat: *Księstwo opolskie*, 28–30.; Uő: *Książęta górnośląscy*, 24–27.

88 Horwat: *Księstwo opolskie*, 30.; Uő: *Książęta górnośląscy*, 27.

89 I. (Szakállas) Henrik wrocławii uralkodóval szemben volt szüksége az özvegynek és gyermekeinek az Apostoli Szék támogatására. Lásd Zientara: *Heinrich der Bärtige*, 280–281.

90 Barabás: Viola, 21–23.

91 Font–Barabás: *Kálmán*, 41–46.

92 Dąbrowski: *Slovak and Southern Slavic*, 113–116.

93 Barabás: Viola, 21–23.

94 Font: *Árpád-házi*, 159–160.

oldalán kapcsolódik be a konfliktusba. Nem tűnik lehetetlennek, hogy az Opavára vonatkozó igény mellett a családi tradíció is motiválhatta Władysławot.

Opolei Władysław részvételét természetesen nem kell mindenképp kizárólag a magyar szövetségi rendszer szempontjából értékelnünk, meg kell vizsgálni a lengyel, illetve azon belül a sziléziai hatalmi viszonyokat is. Mint arra fentebb utaltam, Władysław apja, Opolei Kázmér kezdetben Fehér Leszeket támogatta rokonával, I. (Szakállas) Henrik wrocławi herceggel szemben.⁹⁵ Nem vethető el tehát, hogy fia, Władysław maga is sziléziai szomszédai ellenében kereste V. Szemérmes Bolesław szövetségét.

Változó szövetségi rendszerek

Visszatérve a IV. Béla és II. Ottokár közötti konfliktusra, fontos körülmény, hogy 1254-ben egy képviselőik által Budán kidolgozott, majd Pozsonyban megerősített békével zárták le a felek az ellenségeskedést, időlegesen. Rudolf Veronika meggyőző értékelése szerint ebben főszerepet játszott, hogy IV. Béla felismerte, I. Vencel halálával II. Ottokár immár a teljes Cseh Királyság erőforrásaival is rendelkezett, korábban ugyanis a cseh király katonailag nem támogatta fiát. Mindez pedig a béke megkötésére motiválta a magyar uralkodót;⁹⁶ az újdonsült cseh királyt pedig a tervezett porosz keresztes hadjárata ösztönözhette.⁹⁷ A megegyezés szerint II. Ottokár kezébe került az Osztrák Hercegség, az Enns alsó folyásánál fekvő korábbi stájer területek, valamint az egykori Pitteni Grófság nagy része, míg IV. Bélának a Stájer Hercegség jutott.⁹⁸ A források tanúsága szerint az 1253-ban magyar oldalon harcoló lengyel hercegek nem voltak érintettek a tárgyalásokban.⁹⁹

A korábbi katonai részvétel okához hasonlóan ugyancsak nem egyértelmű, milyen körülmények indíthatták Opolei Władysławot az 1253. évi koalíciós hadjárat után korábbi szövetségi viszonyai megváltoztatására. Az bizonyos, hogy 1253 után az új cseh uralkodó, II. Ottokár nagy erőket mozgósított, hogy szorosabbra fűzze kapcsolatait az ellene fellépő Piastokkal.¹⁰⁰

Ezen cél megvalósítására már a következő évben kedvező alkalom kínálkozott. 1254. május 8-án ugyanis Krakóban gyűltek össze a lengyel világi és egyházi vezetők, V. (Szemérmes) Bolesław, unokatestvérei, I. Kázmér kujáviai (1233–1267)¹⁰¹ és I. Siemowit ma-

⁹⁵ Lásd Gladysz: *The Forgotten Crusaders*, 150–154.

⁹⁶ Rudolf: *Közép-Európa*, 166–167.

⁹⁷ David Sychra: The Role Played by Bishop Bruno of Olomouc in the Prussian Crusades of the Bohemian King Ottokar II Premisl. In: *The Expansion of the Faith. Crusading on the Frontiers of Latin Christendom in the High Middle Ages*. Ed. Paul Srodecki – Norbert Kersken. Turnhout, 2022. (Outremer. Studies in the Crusades and the Latin East 14) 155–156.; Jurek: *Der Einfluß*, 184.

⁹⁸ *Regesta diplomatica necnon epistolaria Bohemiae et Moraviae*. I–VII. Ed. Karel Jaromír Erben – Josef Emler – Bedrich Mend. Pragae, 1855–1963. (= RDEBM) II. 12–13. 24. sz.; Rudolf: *Közép-Európa*, 168–169.

⁹⁹ Rudolf: *Közép-Európa*, 168.

¹⁰⁰ *Książęta i księżne*, 93–94.; Kozłowski: *The Thirteenth-Century*, 112–113.; Jurek: *Der Einfluß*, 181–182.; Wyrozumski: *Beteiligung*, 10.

¹⁰¹ *Piastowie*, 201–202.

zóviai (1248–1262)¹⁰² hercegek, valamint I. Przemysł nagy-lengyelországi uralkodó és Opolei Władysław.¹⁰³ Ünnepléses összejövételük Szaniszló [Stanisław], az előző év szeptemberében IV. Ince pápa (1243–1254) által Assisiben szentté avatott 11. századi vértanú krakkói püspök napjára esett, és a frissen végbement kanonizációt volt hivatott megünnepelni.¹⁰⁴ Nem merészkedünk talán túl messzire, ha azt feltételezzük, politikai egyeztetésekre is sor került. Ebből a szempontból kiemelhető, hogy a sziléziai Piastok közül egyedül az opolei herceget említik a források, azaz Władysław ekkor még vélhetőleg a kis-lengyelországi uralkodók, illetve felesége fivére, I. Przemysł táborába tartozott. A pártváltásra azonban nem kellett sokat várni.

Szaniszló kultuszával kapcsolatban ki kell emelnünk, hogy II. Ottokár feltehetően meglátta a lehetőséget a szentté avatásban. Követet küldött a krakkói gyűlésre, Prágai Bertalan sikeresen tárgyalta Pandota krakkói püspökkel, aminek eredményeképp a cseh király szert tett egy ereklyére, miután Szent Szaniszló karját elküldték Prágába.¹⁰⁵ Ottokár a krakkói püspökségnek tett adományai ugyancsak politikai keretekben értelmezhetők, biztosra vehető, hogy a cél V. (Szemérmes) Bolesław cseh oldalra állítása volt. Mindazonáltal esetében a családi kötelek nagyobb súllyal eshettek latba, így nem hagyta el IV. Béla oldalát.¹⁰⁶ Bár arról sem feledkezhetünk meg, hogy Kis-Lengyelország nem volt közvetlenül határos a Cseh Királysággal, így a fenyegetés sem volt közvetlen, amivel a fejedelemnek szembe kellett néznie.

Egészen más volt a helyzet az opolei herceg esetében, ahol nem kizárólag az immáron cseh királlyá lett Ottokárral kellett szembenéznie, hanem az ő oldalán elköteleződött sziléziai rokonokkal is. II. (Jámbor) Henrik négy életben lévő fia közül kettő is egyházi pályára lépett, Konrád egészen a passauai püspöki méltóságig emelkedett, míg Władysław 1256-ban Vyšehrad prépostja és ezzel együtt II. Ottokár kancellárja lett. Testvéreik, II. (Kopasz) Bolesław és III. (Fehér/Biały) Henrik (1248–1266)¹⁰⁷ 1248-ban megosztottak a területeken, előbbi Legnica, utóbbi Wrocław élére került. A cseh uralkodó befolyása tehát kifejezetten erősnek volt mondható.¹⁰⁸

A II. Ottokár és Władysław közötti békekötésre 1256 júliusában került sor, feltehetően Opavában,¹⁰⁹ a cseh király ugyanis ezen év júliusának közepén több korábbi privilégiumot

102 *Piastowie*, 267–270.

103 „... et preclari principes Kazimirus Cuyauie et Lancicie dux, Premisl dux Polonie, Semouitus dux Mazouie, Boleslaus Prudicus dux Cracouie et Sandomirie.” *Chronica Polonie maioris*, 101. c. 105.; „... et nobiles viri duces Polonie: Kazimirus dux Lancicie et Cuyauie, Premisl dux Polonie, Semouitus dux Mazouie, Boleslaus dux Cracouie et Sandomirie, Wladislaus dux de Oppol.” *Rocznik kapituly poznańskiej*. In: *Annales Polonie Maioris*. Ed. Brigitta Kürbis. Warszawa, 1962. *Monumenta Polonie Historica. Nova Series* 6) 34.; *Księżęta i księżne*, 121. Vö. a sziléziai évkönyvek adataival, ahol csak a kanonizáció ténye került megörökítésre. *Monumenta Germaniae Historica*, XIX. 526–570.

104 Wyrozumski: *Beteiligung*, 10.; Kozłowski: *The Thirteenth-Century*, 278–279.; Jurek: *Der Einfluß*, 182–184.

105 *Annalium Pragenses*, 175. Vö. Jurek: *Der Einfluß*, 182–184.

106 Wyrozumski: *Beteiligung*, 10–11.; Sychra: *The Role*, 156–157.

107 *Piastowie*, 415–417. A sziléziai Piastok tehát nagyanyjuk, Merániai Hedvig révén rokonságban álltak az Árpádokkal.

108 Wyrozumski: *Beteiligung*, 11.; Jurek: *Der Einfluß*, 173.; Rudolf: *Közép-Európa*, 202.

109 RDEBM II. 48–49. 127. sz.; Wyrozumski: *Beteiligung*, 11.; Rudolf: *Közép-Európa*, 202.

erősített meg az olomouci püspökség számára.¹¹⁰ A békekötés fennmaradt szövegéből arról értesülhetünk, hogy egy kisebb korrekciót hajtottak végre az Opoli Hercegség és Morvaország határait illetően, méghozzá a lengyel fél javára.¹¹¹ Jerzy Wyrozumski a meg-egyezés területi vonatkozásai fényében megerősítettnek látta a megállapítást, amely szerint az opolei herceget ezen igényei motiválták, amikor a cseh–magyar konfliktusban eredendően IV. Béla oldalán avatkozott be.¹¹²

Az mindenesetre valóban árulkodó, hogy Władysław már a békekötés előtt igyekezett jóvátenni az olomouci püspökségnek okozott károkat.¹¹³ Erről értesülhetünk – a később a tárgyalásokat vezető – Brúnó püspök 1255. november 7-én és 1256. június 2-án kelt leveleiből, amelyek említik az opolei herceget, azaz Władysław jóvátételét.¹¹⁴

Nem elvetve a területi igények jelentőségét, úgy gondolom, Władysław közeledését II. Ottokárhoz más szempontok szerint is értelmezhetjük. Elsőként a magyar–cseh békekötés körülményeit kell tekintetbe vennünk, ugyanis a királyok megegyezéséből IV. Béla szövetségesei kimaradtak, ami feltehetően nem töltötte el felhőtlen örömmel az opolei herceget. Mindezekon túl, ahogyan arra fentebb kitértem, II. Ottokár, ahogyan azt a krakói püspököknek és káptalannak a korábbi támadás során foglyul ejtettek szabadon engedése miatt írt levelében is megfogalmazta,¹¹⁵ nagy erőket mozgósított V. Bolesław megnyerésére. Biztosak lehetünk abban, hogy az opolei uralkodó esetében is számolhatunk megkereséssel. Mindezek mellett az a körülmény is szerepet játszhatott Władysław pártváltásában, hogy II. Ottokár nimbusza egyértelműen felívelőben volt, különösen mivel a cseh uralkodó a kereszténység védelmezőjeként fellépve 1255-ben vezetett először keresztes hadjáratot a poroszok ellen, méghozzá Wrocławból kiindulva, ahol korábban III. (Fehér) Henriknél és II. (Kopasz) Bolesławnál töltötte a karácsonyt.¹¹⁶ Érdemes ismét megjegyezni, az 1254. évi budai béke megkötésére a tervezett hadjárat is motiválhatta II. Ottokárt.¹¹⁷

Természetesen IV. Béla sem volt tétlen a békekötés után a Piastok vonatkozásában.¹¹⁸ Veje, V. (Szemérmes) Bolesław továbbra is szilárd támasza volt, feltehetően az ő közvetítése révén jött létre egy újabb rokoni kapcsolat az ő egyik szövetségésével. A *Poznańi Káp-*

110 RDEBM II. 41–44. 106–109. sz.

111 Ez az első ismert cseh–lengyel határmegállapítás. Lásd Jurek: Der Einfluß, 166–167.

112 Wyrozumski: Beteiligug, 11. Vö. *Książęta i księżne*, 121.

113 Lásd Rudolf: *Közép-Európa*, 161., 202.

114 *Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae. Urkundensammlung zur Geschichte Mährens*. I–XV. Hrsg. Anton Boczek – Berthold Bretholz – Vincenz Brandl. Brünn, 1836–1903. (= CDEM) III. 198–199. 222. sz.; CDEM III. 209. 132. sz.; RDEBM II. 29. 74. sz.; RDEBM II. 38. 100. sz.

115 „Quorum nos terras et presertim dilecti consanguinei et affinis nostri, Illustris Cracowie et Sandomirie Ducis Boleszlai...” *Kodeks dyplomatyczny katedry krakowskiej ś. Wacława*. I–II. Ed. Franciszek Piekosiński. Kraków, 1874–1883. I. (Öbejmująca rzeczy od roku 1166 do roku 1366) 61–62. 44. sz. Vö. Wyrozumski: Beteiligug, 10.

116 *Annales Otakariani*. [Ed. Rudolf Köpke.] In: *Monumenta Germaniae Historica*, IX. 181.; Robert Antonín: The Rhetoric of the Crusades and Anti-Paganism in the Political Propaganda of Ottokar II Premislav of Bohemia. In: *The Expansion of the Faith*, 298–299.; Sychra: The Role, 147–158.; Rudolf: *Közép-Európa*, 171.

117 Sychra: The Role, 155–156.

118 IV. Béla gyermekeinek házasságaival, illetve szövetségi rendszerével kapcsolatban lásd Senga: IV. Béla.; Kozłowski: The Marriage.

talan Évkönyve és a *Nagy-Lengyelországi Krónika* szerint Jámbor Bolesław nagy-lengyelországi fejedelem valamikor 1256–1258 között Krakkóban, Szemérmes Bolesław udvarában vette feleségül Helenát, valójában IV. Béla Jolánta nevű lányát.¹¹⁹ Bizonyosak lehetünk benne, a frigy célja a magyar uralkodó részéről Bolesław szövetségesként való megnyerése volt. Témánk szempontjából nem mellékes körülmény, ahogyan arra fentebb már kitértünk, hogy Opolei Władysław 1251-ben feleségül vette Eufémiát, aki Jámbor Bolesław és I. Przemysł húga volt. Az opolei herceg húga, Eufrozina 1257-ben ment feleségül I. (Kujáviai) Kázmérhoz, Mazóviai Konrád fiához,¹²⁰ aki éppen a nagy-lengyelországi Piastokkal állt konfliktusban. Egyes feltételezések szerint éppen ez motiválhatta Jámbor Bolesławot, hogy a cseh orientációjú sziléziai hercegekkel, immáron köztük Opolei Władysławval szemben IV. Bélához közeledjen.¹²¹ A szövetségi és rokoni kapcsolatok hálója tehát egyre szövevényesebb lett.

Kiújuló harcok

1260-ban ismét kirobbant a háború a magyar és a cseh uralkodó között, ami természet-szerűleg szövetségeseiket is érintette. Az elmúlt évek folyamatai fényében nem okozhatott túl nagy meglepetést, hogy Władysław II. Ottokár oldalán foglalt állást, ahogyan III. (Fehér) Henrik wrocławi fejedelem is a lengyel uralkodók közül.¹²² IV. Bélát támogatta veje, V. (Szemérmes) Bolesław, illetve annak rokona, II. (Fekete/Czarny) Leszek, későbbi sieradzi, majd łęczycai, innowrocławi, végül krakkói és sandomierz-i herceg,¹²³ a későbbi lengyel király, Łokietek Władysław testvére.¹²⁴ Béla másik vejének, Jámbor Bolesławnak a részvételét illetően nincs adatunk. A fennmaradt lengyel források, amelyek egyáltalán beszámolnak a csatáról,¹²⁵ mint például Długosz munkája, pusztán a lengyel fejedelmek támogatását örökítették meg; illetve egy megjegyzése szerint Béla az őt segítő hercegekkel együtt tartózkodott a táborban.¹²⁶ Nem lehetünk teljesen biztosak abban, hogy az összes

119 „... dominus Boleslaus dux Polonie copulavit sibi in terra Cracouiensi apud ducem Boleslaum, filium condam Lestkonis, filiam regis Ungarie nomine Helenam.” *Rocznik kapituły poznańskiej*, 43.; „Boleslaus Polonie dux, frater Przemislonis iam defuncti, Helenam Bele regis Ungarie filiam de sorore Heduigis procreatam, quam anno uno ante obitum Przemislonis fratris sui apud Boleslaum ducem Cracouie sibi copulaverat, in uxorem in terram suam de terra Cracouiensi adduxit cum sollempnitate regali.” *Chronica Poloniae maioris*, 110. c. 121.

120 Jasiński: *Rodowód Piastów śląskich*, 513–514.; *Piastowie*, 722–723.

121 *Księżęta i księżne*, 44., 121. Kázmér harmadik felesége volt Eufrozina, legidősebb fiuk az 1320-ban a lengyel királyi címet megszerző Władysław Lokietek [Lokietek Ulászló] volt. Jasiński: *Rodowód Piastów śląskich*, 513.; *Piastowie*, 210.

122 Mika: *Walka*, 60–61. Opolei Władysławra I. *Księżęta i księżne*, 121.

123 *Piastowie*, 203–218.

124 Leszek nagyapja, Mazóviai Konrád I. (Fehér) Leszek öccse volt. Lásd *Piastowie*, 200–201.

125 A lengyel elbeszélő források az 1259. évi mongol támadásra koncentráltak. Wyrozumski: *Beteiligung*, 12.

126 „Belam siquidem Hungarie regem Boleslaus Prudicus Cracowiensis et Sandomiriensis dux velut gener socerum, item Lestko Niger Siradiensis dux Kazmiri Kuyawiensis et Lanciensi ducis filius, quem secum una Boleslaus Pudicus in soceri solacium adduxerat [...] Przemisalum vero Bohemie ducem Henricus Wratislawensis, Wladislaus Oppoliensis duces [...] adiuvabant. [...] Bela Hungarie rex cum ducibus auxiliarius in castris continebat.” *Ioannis Dlugossii Annales seu Cronicae*, VII–VIII. 129. Érdemes kitérni arra, hogy Fekete

Piast valóban részt is vett az ütközetben,¹²⁷ Stájer Ottokár például nem számol be szerepvállalásukról.¹²⁸ Mindazonáltal az egymással szembenéző szövetségi rendszerek Piast szereplőit illetően nem kell kételkednünk, maga a cseh király is megnevezte Bolesławot és Leszeket IV. Béla szövetségesei között az 1260 októberében IV. Sándor pápának a magyar királlyal kötött békét illetően küldött levelében.¹²⁹ Bár ebben II. Ottokár saját szövetségeseit nem említette, azonban biztosak lehetünk benne, hogy Opolei Władysław egyértelműen mellette köteleződött el. Csapatokkal bizonyosan segítette a cseh királyt, illetve abban sem kell kételkednünk, hogy személyesen is részt vett az Ottokár győzelmével végződő morvamezei csatában. III. (Fehér) Henrik május végén még Wrocławban volt,¹³⁰ ő és az opolei herceg az *Annales Otakariani* tudósítása szerint maguk vezették csapataikat a korábban megadott gyülekezőhelyre, Pohořelicehez. Később pedig István herceg támadásának hatására a távozás gondolata is felvetődött, azonban ez végül nem történt meg.¹³¹

II. Ottokár és IV. Béla konfliktusa 1260-ban tehát békekötéssel zárult, amelyet a következő évben véglegesítettek Bécsben. Ezt házassági kötelékkel is megerősítettek, a cseh király Béla unokáját, Anna hercegnő és Rosztizslav¹³² lányát, Kunigundát vette feleségül.¹³³ A vetélkedés végeredménye fényében nem meglepő, hogy Opolei Władysław 1261 decemberében – sziléziai rokonai társaságában – részt vett Kunigunda ünnepélyes koronázásán.¹³⁴ Prágai tartózkodása alkalmat teremtett számára, hogy a hercegsége és Morvaország közötti határ kiigazítása ügyében is lépéseket tegyen.¹³⁵

Leszek 1260 körül konfliktusba került apjával és annak új feleségével, Eufrozinával, Opolei Władysław testvérével. *Książęta i księżne*, 44.

127 Ebben a mongol fenyegetés is szerepet játszhatott. Lásd Rudolf: *Közép-Európa*, 202–203.

128 Ottokar aus der Gaal: *Stájer Rímes Krónika. Részletek*. Ford., bev. tan., közread. Bagi Dániel. Bp., 2023. (Arpadiana 11) (= SRK) 119–121.

129 „... grauis belli, quod aduersus Belam et natum eiusdem Stephanum Ungarie reges illustres, et Daniele, regem Russie, et filios eius, et ceteros Ruthenos ac Tartharos, qui eidem in auxilium venerant, et Boleslaum Cracouiensem, et Lestkonem iuuenem Lansacie duces...” RDEBM II. 103. 271. sz. Vö. Wyzrozumski: *Beteiligung*, 12.

130 Lásd Rudolf: *Közép-Európa*, 205.

131 „Qui cum venerabilis domini Brunonis Olomucensis episcopi et Henrici Slezie et Wladislai Opoliensis illustrium ducum castra in pratis circa Pohorliz metata clam invadere et percutere decrevisset [...] Nam cum imponeretur dictis Henrico Zleziae et Opoliensi ducibus, quod ipsi primi a loco castrorum ad propria intenderent remeare, confusibiliter solvendo exercitui causam taliter tunc daturi, hiidem tanquam viri strenui et prudentes inficiantur dictum de ipsis, et huiusmodi consilii portum seu radicem in Bramburgensem referunt marchionem.” *Annales Otakariani*, 183–184. Lásd Rudolf: *Közép-Európa*, 205–206.

132 Rosztizslavra lásd Font Márta: *Dinasztikus érdekek nyomában. Árpádok, Piastok, Rurikok az európai politikában*. Pécs, 2018. 157–182.

133 Homza: *Niekoľko poznámok*, 117.; Rudolf: *Közép-Európa*, 214–219. Ebben a keretben is értelmezhető az ifjabb magyar herceg, Béla eljegyzése is III. Ottó brandenburi őrgrof lányával, Kunigundával. II. Ottokár unokahúgát végül 1264-ben vette feleségül, elképzelhető, hogy ekkor inkább már IV. Béla pozíciójának erősítése volt a cél fiával, Istvánnal fennálló konfliktusában. Lásd SRK 121–129.; Zsoldos Attila: *Családi ügy. IV. Béla és István ifjabb király viszálya az 1260-as években*. Bp., 2007. (História Könyvtár. Monográfiák) 34–35.; Homza: *Niekoľko poznámok*, 117–118.; Jakub Palko: *Kráľovič Belo (1249 – 1269). Dux totius Sclavoniae, Dalmaciae et Croaciae*. Bratislava, 2022. 68–86.; Rudolf: *Közép-Európa*, 226–227.

134 „... presentibus etiam ducibus Poloniae...” *Annalium Pragensium*, 178.

135 *Książęta i księżne*, 121.

Érdemes itt kitérni a *Stájer Rímes Krónika* tudósítására, mely szerint a cseh uralkodó unokahúga, Brandenburgi Kunigunda és IV. Béla fiatalabb fia, Béla herceg 1264. évi, Pozsony melletti esküvőjére szóló meghívókat küldött Wrocławba és Lengyelországba is. A híradás nem tűnik valószínűtlennek, ugyanakkor a lakodalmon megjelentek között a szerző, Ottokár – egyértelműen – nem említ egy Piastot sem, amit az *Annales Otakariani* beszámolója is megerősít.¹³⁶ Ugyanakkor felmerült annak a lehetősége, hogy Jámbor Bolesław mégis jelen lehetett. A *Stájer Rímes Krónika* „Krawâten, Poznær ouch einen hâten”,¹³⁷ Bagi Dániel által „a horvátok és a boszniaiak ura”-ként fordított¹³⁸ sorának egyik elnevezése ugyanis Poznańként lenne értelmezhető, és így a nagy-lengyelországi hercegre utalna.¹³⁹ Vélekedésem szerint azonban a kérdéses passzus szövegkörnyezete alapján kevésbé valószínű, hogy a terület helyett egy városra hivatkozott volna a szerző.

Egy dolog azonban biztos, Opolei Władysław II. Ottokár táborába tartozott. akit igyekezett is támogatni. 1262 januárjában részt vett III. (Fehér) Henrik wrocławai herceggel együtt Jámbor Bolesław és V. (Szemérmes) Bolesław dankóvi találkozásán, amely a nagy-lengyelországi herceg és I. Kujáviai Kázmér konfliktusa miatt jött létre.¹⁴⁰ Ugyanazon év júniusában Władysław ugyancsak III. Henrik társaságában egy személyes találkozó keretében arra tett kísérletet, hogy V. (Szemérmes) Bolesławot és Jámbor Bolesławot II. Ottokár szövetségi rendszerébe vonja, azonban nem járt sikerrel.¹⁴¹

Szövetség, majd újabb háború(k)

A magyar és a cseh király közötti szövetség 1260-ban megkezdődő időszaka egészen IV. Béla 1270. évi haláláig tartott. Értelemszerűen cseh–magyar összecsapásról nem beszélhetünk ekkor, IV. Béla és István ifjabb király az 1260-as években kiéleződő összetűzésével¹⁴² kapcsolatban pedig sem cseh, sem lengyel közvetlen, nagy volumenű – katonai – beavatkozásról nincs tudomásunk.¹⁴³ Rudolf Veronika és Bácsatyai Dániel kutatásai alapján mindazonáltal számolhatunk egy II. Ottokár által, Preußel Henrik vezetésével, IV. Béla számára küldött kisebb, 200 főnyi kontingenssel, amelynek bevetésére feltehetően végül nem került sor.¹⁴⁴ Nem feledkezhetünk el Kinga hercegnőnek, V. Bolesław feleségének a szerepéről, aki bizonyosan apját, Bélát támogatta a családi konfliktusban. Erre utal egy-

136 „Onnét is sok követet szalajtott el az országon belülre és a környező országokba is: [7710] Boroszlóba, Lengyelországba, Szászországba, Meissenbe és Tübingiába.” SRK 123. Lásd továbbá uo. 124–129. Vö. *Annales Otakariani*, 186–187. Továbbá Homza: Niekoľko poznámok, 121–126.; Palko: *Kráľovič Belo*, 77–85.

137 Ottokars Österreichische Reimchronik. In: *Monumenta Germaniae Historica. Deutsche Chroniken*. V/1. Hrsg. Joseph Seemüller. Hannover, 1890. cap. LXVII. 107. 8081. sor.

138 SRK 127.

139 Lásd Palko: *Kráľovič Belo*, 83–84.

140 *Piastowie*, 144.

141 *Książęta i księżne*, 121.

142 Zsoldos: *Családi ügy*.

143 Rudolf: *Közép-Európa*, 225–237.

144 Rudolf: *Közép-Európa*, 238–241.; Bácsatyai Dániel: IV. Béla és István ifjabb király belháborújának időrendje. *Századok* 154 (2020) 1070–1071.

részt, hogy István ifjabb király kisgyermek fiát, a későbbi IV. Lászlót foglyul ejtése után nagynénje felügyelte. Másrészt Kinga egy unokahúgához, Kunigunda cseh királynéhoz írott levelében arra kérte rokonát, vegye rá II. Ottokárt, hogy nyújtson támogatást IV. Bélának, amire az ő férje, V. (Szemérmes) Bolesław is készen állt.¹⁴⁵ Fegyveres beavatkozásról mindazonáltal nincs tudomásunk.

A IV. Béla és István békeszerződéséről 1266-ban az idősebb király által kiadott oklevél szerint, amelynek szövegét IV. Kelemen pápa (1265–1268) egy ugyanazon év júniusában kelt diplomája tartotta fenn, a király szövetségeseire is kiterjesztették a megegyezést, így II. Ottokár mellett IV. Béla vejei, Szemérmes, illetve Jámbor Bolesław, valamint Fekete Leszek vonatkozásában is érvényes volt István ifjabb király részéről a meg nem támadás garantálása.¹⁴⁶ Értelemszerűen itt Béla szövetségi rendszere került lejegyzésre, így nem kell csodálkoznunk a sziléziai hercegek, így Opolei Władysław hiányán. Mindazonáltal ez alapján azt is kijelenthetjük, a cseh és a magyar uralkodók kibékülése nem járt együtt Béla és Władysław korábbi fegyverbarátságának szoros helyreállításával. 1270-ben IV. Béla, majd nem sokkal később felesége, Mária királyné is távozott az elők sorából, lányuk, Anna hercegnő – a királyi kincstár egy jelentős részével –, illetve több, korábban az idősebb király oldalán álló előkelő is a Prágába, II. Ottokár udvarába történő menekülést látta a legjobb megoldásnak az uralkodóváltás miatt. IV. Béla nem sokkal korábban levélben kérte arra II. Ottokárt, hogy „atyailag ölelje magához” feleségét, lányát és híveit.¹⁴⁷

A cseh–magyar ellentét kiújulása elkerülhetetlennek látszott, különösen Anna hercegnő tette fényében, mind Ottokár, mind István hozzálátott az előkészületekhez. Az újdonsült magyar uralkodó 1270 augusztusának közepén Krakkóba látogatott Szent Szaniszló sírjához, ahol kibékült és szövetséget kötött sógorával, Szemérmes Bolesławval, valamint feltehetően Jámbor Bolesławval is,¹⁴⁸ ami kulcsfontosságú lépés volt részéről.¹⁴⁹

145 „... una cum dilecto domino et marito nostro carissimo scribimus, hortamur et supplicamus Dilectioni Vestrae, quatenus compatientes insolitis et injustis serenissimi domini et patris vestri ac nostri dolorum persecutionibus, inducere monitis, persuasionibus atque consiliis maritum vestrum dignemini ad succurrendum in forti brachio et armato contra temeritatem filii, paternae gloriae titulum iufirmantis; maxime cum dilectus dominus et maritus noster carissimus non parcendo personis, laboribus aut expensis, id ipsum faciendo omnes vires suas fideliter exponere sit paratus...” *Árpád-kori új okmánytár/Codex diplomaticus Arpadianus continuatus*. I–XII. Közzéteszi Wenzel Gusztáv. Pest–Bp., 1860–1874. (= ÁÜO) III. 161–162. 105. sz. Vö. Zsoldos: *Családi ügy*, 78.

146 „... idem Rex carissimus filius noster promisit, quod nec ipse, nec sui cognati, vel amici nos, dominam Reginam, consortem nostram carissimam, matrem suam, Ducem Belam, filium nostrum predilectum, fratrem suum, dominam Annam Ducissam, sororem suam, Ducem Belam, filium eiusdem, Regem Boemorum, generum ipsius et nostrum, Bolizlaum Cracovie, Bolyzlaum Gnezdensem, Lynznyk filium Ducis Cazmerii. Duces, nec terras ipsorum vel homines ad eos spectantes, et quoslibet alios nobis adherentes molestabit, turbabit vel aliquatenus impugnabit.” ÁÜO III. 130. 88. sz., RA 1481. sz., *Regesta Pontificum Romanorum inde ab anno post Christum Natum MCXCVIII ad annum MCCCIV*. I–II. Ed. August Potthast. Berolini, 1874. (= RPR) 19711. sz.; *Les Registres de Clément IV, 1265–1268*. Ed. Édouard Jourdain. Paris, 1945. 332. sz. Vö. Rudolf: *Közép-Európa*, 240.; Zsoldos: *Családi ügy*, 79–80.

147 „... amplexu paterno recipiatis...” – ÁÜO III. 204. 134. sz. Vö. Zsoldos: *Családi ügy*, 124.; Rudolf: *Közép-Európa*, 248–250.; Herucová: *Vojná*, 11.

148 Lásd alább.

149 „... eodem anno venit Stephanus rex Ungarie visitare sepulchrum sancti Stanislav, et dum vidit ducem Bolezlaum, qui habebat dominam Kingam sororem germanam, feceruntque pacem et concordiam inter se...”

A magyar király testvére, Kinga közvetítésével 1270 őszén egy személyes találkozót követően ugyan két évre fegyverszünetet kötött II. Ottokárral, azonban már néhány hónappal később harcok törtek ki, amikor is István, feltehetően korábbi betörésekre, illetve Kőszegi Henrik átpártolására reagálva, Stájerországra és Ausztriára támadt, amire válaszul a cseh uralkodó 1271-ben indított offenzívát.¹⁵⁰

Anélkül, hogy a kirobbanó háború részleteibe, vagy éppen a béke felrúgásának okai-
ba belemennénk, ki kell emelni, hogy Opolei Władysław az 1271. évi hadi eseményekben nem vett részt, bár a *Klosterneuburgi Évkönyv* adata szerint a cseh király lengyel csapatokkal is rendelkezett.¹⁵¹ Ezzel kapcsolatban ugyan legfeljebb feltételezésekbe bocsátkozhatunk, de nem tűnik valószínűtlennek, hogy a sziléziai fejedelmek, így Władysław is, V. (Szermérmes) Bolesław, illetve szövetségesei két alkalommal, április végén és június elején végrehajtott támadása miatt nem vettek részt a cseh uralkodó magyarországi hadjáratában. Tamás wrocławai püspök János gnieźnói érsekhez írt panaszlevelei alapján Bolesław mellett rokonaihoz, II. (Fekete) Leszekhez és II. (Mazóviai) Konrádhoz (1264–1294)¹⁵² köthető a támadás, bár előbbi részvétele kérdéses, utóbbi pedig elképzelhető, hogy csak csapatokat küldött, személyesen nem vett részt az akcióban.¹⁵³ A püspök levelében felsorolt települések alapján Wyrozumski vélekedése szerint a támadás egyik célja az Opole-Racibórz-i Hercegség, Władysław terrénuma volt.¹⁵⁴ Ez egyrészt kapcsolatba hozható a magyar–cseh konfliktussal, mivelhogy Bolesław Ottokár egyik fő támogatója ellen támadt, azonban, ahogyan arra a későbbiek is található utalás, személyes konfliktus is lehetett a két Piast uralkodó között.¹⁵⁵ A *Halics-Volhíniai Évkönyv* híradása alapján Szermérmes Bolesław célpontja Wrocław, azaz IV. (Törvényes/Prawy) Henrik (1266–1290)¹⁵⁶ területe volt,¹⁵⁷ mindazonáltal a krakkói herceg támadása feltehetően II. Ottokár összes sziléziai

Annales Polonorum. In: *Monumenta Germaniae Historica*, XIX. 638. „Stephanus rex Ungarie venit Cracoviam, visitare limina sancti Stanislai, et ut videret ducem Boleslaum sororium suum, utpote qui habebat dominam Kyngam germanam suam. Fecit quoque predictus rex pacem et concordiam cum Boleslao perpetuam prestito super crucem de ligno Domini iuramento, hoc eciam fecit idem dux et omnes barones utriusque partis.” Rocznik Franciszkański Krakowski. In: *Monumenta Poloniae Historica*. I–VI. Ed. August Bielowski et al. Lwów, 1864–1893. III. 49. Vö. Rudolf: *Közép-Európa*, 253.; Zsoldos: *Családi ügy*, 78–81.; Herucová: *Vojná*, 14–18.

150 Rudolf: *Közép-Európa*, 254–273.; Herucová: *Vojná*, 18–20.

151 „... collecta armatorum ex Austria, Styria, Bohemia et Karinthia, Saxonia, Polonia et ex aliis terris...” Continuatio Claustroneoburgensis. I–VII. [Ed. Wilhelm Wattenbach.] In: *Monumenta Germaniae Historica*, IX. 743. Vö. Rudolf: *Közép-Európa*, 264.

152 *Piastowie*, 274–276.

153 „... dom. Boleslaus, dux Cracouie, dei timore postposito, iniquo ductus consilio, cum innumeris Ruthenorum, Comanorum et Litanorum milibus Slesiam invadenso hostiliter [...] in nostra dyocesi multi sunt occisi, plures vulnerati et [...] in captivitate miserabiliter sunt abducti [...] prefatum ducem et suos barones necnon dom. Conradum ducem Masovie...” *Urkunden zur Geschichte des Bisthums Breslau im Mittelalter*. Hrsg. Gustav Adolph Stenzel. Breslau, 1845. 37–38. 31. sz. és „... dampna non expressimus, per exercitum ducis Cracouiensis et alios nobis multipliciter facta in villis nostris et ecclesia nostra [...] per Cracouiensem dampna habuimus...” Uo. 40., 43. 36. sz. Vö. Wyrozumski: *Beteiligung*, 14–15.; Herucová: *Vojná*, 20–21.; *Piastowie*, 194–195.

154 Wyrozumski: *Beteiligung*, 14.

155 Vö. Rudolf: *Közép-Európa*, 280.; Kozłowski: *The Thirteenth-Century*, 213–214.

156 *Piastowie*, 427–431.

157 HVÉ 87. Vö. Rudolf: *Közép-Európa*, 280.; Herucová: *Vojná*, 21.; *Piastowie*, 195., 427.

támogatója ellen irányult.¹⁵⁸ 1271-ben egy másik, Ottokárral kapcsolatba hozható támadás is történt. V. István másik sógora, Jámbor Bolesław ugyanis, miután 1270-ben Krakkóban feltehetően találkozott a magyar királlyal,¹⁵⁹ a Brandenburgi Őrgrófság ellen támadt Santok várának korábbi elfoglalása miatt.¹⁶⁰ Az, hogy a katonai akció összefüggésbe hozható-e a magyar szövetséggel, kétséges, mert a nagy-lengyelországi Piastok és a brandenburgi Őrgrófok közötti ellentétekkel terhelt kapcsolat hosszabb múltra tekintett vissza.¹⁶¹

II. Ottokár és V. István 1271 nyarán megkötött békéjének szövege a következő év májusában X. Gergely pápa (1272–1276) által kiadott diplomáknak hála ismert, amelyek mindkét király vonatkozó oklevelét tartalmazzák, méghozzá egymásnak címzett átírá-sokban.¹⁶² Az oklevelekben felsorolásra kerülnek a cseh uralkodó hívei, IV. (Törvényes) Henrik wrocławui, II. (Kopasz) Bolesław legnicai, valamint I. Konrád glogówi (1251–1273)¹⁶³ fejedelmek, illetve fiaik, azaz a sziléziai Piastok jelentős része.¹⁶⁴ Említés nélkül maradt ugyanakkor szomszédjuk, Opoli Władysław, Jerzy Wyrozumski szerint saját döntése nyomán,¹⁶⁵ ami nem tűnik lehetetlennek, különösen hogy a hadakozások során károkat szenvedett el hercegsége, amiért úgy érezhette, nem kapott megfelelő elégtételt.

Nagy valószínűséggel a pápai kancellária hibájára vezethető vissza, hogy Ottokár szövetségesei között került említésre II. (Fekete) Leszek sieradzi herceg és név szerint meg nem nevezett testvére (Siemomysł),¹⁶⁶ holott ő a későbbiekben is rokona, Szemérmes Bo-

158 *Książęta i księżne*, 122.

159 „... absente Boleslao duce Polonie, qui tunc temporis iverat ad partes Cracouie pro quibusdam negociis peragendis.” – *Chronica Poloniae maioris*, 124–125. c. 159.; „Dominus Stephanus rex Hungarie intrat Cracouiam VI kalendas Septembris et mansit duobus diebus, tercio autem die ad propria revertitur.” *Annales Cracovienses priores cum kalendario. Najdawniejsze roczniki krakowskie i kalendarz*. Ed. Zofia Kozłowska-Budkova. Warszawa, 1978. (Monumenta Poloniae Historica. Nova Series 5) 100. cap. 250. Vö. *Annales Cracovienses Compilati*. In: *Monumenta Germaniae Historica*, IX. 605. Vö. Herucová: Vojná, 21.

160 „Item anno Domini 1271. dux Boleslaus collecto maximo exercitu tantummodo de sua terra et de una parte Cuyavie, quam tunc regebat, intravit terras de castellania de Santok, quam tenebat Otto, marchionis Ottonis filius, locatam iure Theutonico, ipsam horribiliter destruxit spoliando, comburendo, anichilando, civitates expugnando. In qua terra secure tribus pernoctavit noctibus et cum magna preda senus et illesus ad propria remeavit.” *Annales capituli Posnanienses*. In: *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum*. XXIX. Ed. Max Perlbach. Hannover, 1892. 466. Vö. *Piastowie*, 145.

161 Rudolf Veronika ezen megállapításával messzemenőkéig egyetértek, azonban úgy vélem, a magyar mediavista, illetve előtte a szlovák Jakub Palko, akivel frásában Rudolf polemizált, összekeverték a két Bolesławot, a krakkói Szemérmest és a nagy-lengyelországi Jámkort. A földrajzi megfontolások mellett a *Poznańi Káptalan Évkönyvének* előző híradásai is rá vonatkoznak, illetve a kérdéses passzus Kujáviára vonatkozó megjegyzése is Jámbor Bolesławra utal, aki ebben az időszakban Bydgoszcz felett is diszponált. Mindazonáltal a két Bolesław korábbi katonai együttműködésére több adat is utal. Pl. *Annales Cracovienses Compilati*, 601. Vö. Rudolf: *Közép-Európa*, 281.; Jakub Palko: Uhorsko–české vzt'ahy v rokoch 1270–1272. *Opus tesselatum. Historia Nova* 14 (2017) 21–23. Vö. Herucová: Vojná, 21–22.; Kozłowski: *The Thirteenth-Century*, 213–214.

162 RPR 20540. sz.; *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*. I–II. Ed. Augustinus Theiner. Romae, 1859–1860. (= VMHH) I. 295–299. DXXIX. sz., 299–304. DXXX. sz.

163 *Piastowie*, 613–615.

164 „... d[omi]num Wolezlaum Ducem Slesie et suum Ducem Henricum ac alios filios suos, d[omi]num Chunradum ducem Slesie, cum pueris suis, d[omi]num Henricum filium Ducis Henrici de Wratislawia, d[omi]num Lezkonem et fratrem eius duces Cuiavie.” VMHH I. 299. DXXIX. sz. Vö. Wyrozumski: *Beteiligung*, 14–15.; Rudolf: *Közép-Európa*, 279.; Palko: Uhorsko–česke, 23–30.

165 Wyrozumski: *Beteiligung*, 14.

166 „... d[omi]num Lezkonem et fratrem eius duces Cuiavie...” VMHH I. 299. DXXIX. sz.

lesław oldalán állt, ahogyan azt krakkói örökösként történő, Jan Długosz által megörökített elismerése is mutatja.¹⁶⁷ Fekete Leszek házassága is inkább a kis-lengyelországi – és ezzel a magyar kapcsolatokat – erősíthette, mivel 1265-ben Gryfinát, Rosztyszláv és Anna lányát vette feleségül.¹⁶⁸ Ez IV. Béla és II. Ottokár szövetsége idején mindkét királlyal rokonságot eredményezett,¹⁶⁹ azonban 1270, Szemérmes Bolesław és az újdonsült magyar király kibékülése után a sógorság ellenére sem valószínű, hogy az éppen Łęczycát és Sieradzt birtokló herceg II. Ottokár oldalára állt volna.¹⁷⁰ Egyes vélekedések szerint éppen ezen döntésre vezethető vissza, hogy 1271-ben Leszek felesége, Gryfina impotenciával vádolta meg férjét, ami után több évig külön éltek egymástól, amíg a herceg nem vált II. Ottokár támogatójává.¹⁷¹ V. István oklevelében nem szerepel Leszek az ő lengyel szövetségesei között, csak két sógora, a krakkói és a nagy-lengyelországi Bolesław.¹⁷² Mindenesetre a békéből is kirajzolódik a Piastok két tábora, a II. Ottokárt támogató sziléziai ág, illetve velük szemben a nagy- és kis-lengyelországi hatalmi centrumok. Úgy gondolom, Fekete Leszek és V. (Szemérmes) Bolesław konstans szövetsége miatt nincs okunk kételkedni előbbi elköteleződésében. Ugyanakkor érdemes kitérni arra a körülményre, hogy Leszek öccse, Siemomysł 1268-ban elveszítette atyjuktól, I. (Kujáviai) Kázmértól örökölt hercegségét, Kujávia azon része ekkor Jámbor Bolesław birtokába került 1273-ig.¹⁷³ 1271-ben tehát akár valóban lehetett feszültség a „magyar” táboron belül.

A cseh–magyar ellentét 1272, V. István váratlan halála, majd Anna hercegnő fiának, Béla macsói hercegnek a meggyilkolása¹⁷⁴ után némileg más mederbe terelődött. 1273-ban ismét kitört a háború, a határvidéki összecsapások, majd egy februári magyar támadás után II. Ottokár júliusban ismét a Magyar Királyságba vezetett hadjáratot, amely októberig tartott. Ebben az akcióban azonban a cseh uralkodó lengyel szövetségesei nem vettek részt, ahogyan a korábbi „magyar párt” sem indított ekkor akciót Szilézia ellen.¹⁷⁵

Bár a fennmaradt lengyelországi elbeszélő források adatai némileg nehezen rekonstruálható képet nyújtanak, úgy tűnik, V. (Szemérmes) Bolesławnak nehézségei támadtak az 1270-es évek elején a Krakkó feletti uralom megtartásával, a helyi püspök, Pál által

167 Wyrozumski: *Beteiligung*, 14.; *Książęta i księżne*, 120–121.; Mika: *Walka*, 77.; *Piastowie*, 204.

168 Wertner: *Az Árpádok*, 474.; *Piastowie*, 204.

169 A házasság ideje alapján felvethető, hogy ebben az esetben IV. Béla fia, István ellenében bővítette szövetségesei körét.

170 Ezzel, Wyrozumskival egyetértve, ellent kell mondanom a cseh–magyar vetélkedést nemrég kiválóan és igen alaposan feldolgozó Rudolf Veronika vonatkozó állításának. Wyrozumski: *Beteiligung*, 14.; Rudolf: *Közép-Európa*, 279. Lásd még Palko: *Uhorsko–česke*, 28.

171 „Griphina uxor Lestkonis ducis Syradiensis deposuit de se peplum publice, eo quod dixit se essem virginem incorruptam, nec ab eo poterat cognosci propter impotenciam ipsius, ut dicebant.” – *Annales Polonorum*, 639.; „1276. domna Griffinia rediit ad ducem Lestkonem...” *Annales Cracovienses Compilati*, 605. Vö. *Piastowie*, 204.

172 „... Bouzlaum Cracovie et Sandomerie, Boizlaum Maioris Polonie [...] Inclitos Duces, generos nostros...” VMHH I. 303. DXXX. sz., RPR 20540. Lásd még Rudolf: *Közép-Európa*, 278. Vö. Herucová: *Vojná*, 21.; Palko: *Uhorsko–česke*, 28.

173 *Piastowie*, 204., 209.

174 Kádár Tamás: Egy rejtélyes politikai gyilkosság és háttere a XIII. század végi Magyarországon. Béla macsói és boszniai herceg pályája. *Fons* 16 (2009) 411–429.

175 Rudolf: *Közép-Európa*, 288–301.; Palko: *Uhorsko–česke*, 23.

vezetett belső ellenzék lépett fel ellene, azonban ekkor még úrrá tudott ezen lenni. Később azonban a lázadók Opolei Władysławhoz fordultak támogatásért, aki 1273-ban Krakó ellen támadt, de vereséget szenvedett a bogucini csatában. Válaszul V. (Szemerme) Bolesław és szövetségesei, Jámor Bolesław, Fekete Leszek és II. (Mazóviai) Konrád Opole ellen támadtak és felpredálták a területet, de végül nem arattak győzelmet.¹⁷⁶ Az ellenségeskedés 1274-ben egy – Długosz szerint Jámor Bolesław közvetítésével megkötött – békével zárult.¹⁷⁷ Érdemes kiemelni továbbá, hogy V. (Szemerme) Bolesław feltehetően már 1273 végén, Opavában békét és szövetséget kötött II. Ottokárral, aki kifejezetten érdekelt lehetett a két Piast herceg kibékülésében, mivelhogy igyekezett minden lehetséges támogatást megszerezni az 1273. október 1-én német királlyá választott Habsburg Rudolfal szemben. Feltehetően a magyarországi hadjárat félbehagyása is ezzel a helyzettel hozható összefüggésbe.¹⁷⁸

Habsburg Rudolf színre lépése és annak következményei

A cseh uralkodó 1273 után tehát egy új kihívással találta szemben magát, ugyanis Habsburg Rudolf az általa kezdeményezett, úgynevezett revindikációs program keretében hűbéri pert indított ellene, majd II. (Kevély) Lajos felső-bajorországi herceg (1253–1294) döntőbíróként hozott ítélete értelmében vissza kellett volna szolgáltatnia Ausztriát, Stájerországot és Karintiát mint birodalmi hűbéréket, amelyekhez nem megfelelő úton jutott. 1275-ben az augsburgi birodalmi gyűlésen Rudolf és a jelenlévők meg is fosztották hűbéreitől a cseh uralkodót, majd több alkalommal birodalmi átokkal is sújtották.¹⁷⁹

Ez a helyzet II. Ottokár és lengyel szövetségesei kapcsolatán is nyomot hagyott. Az új német király ugyanis felismerte a sziléziai hercegek jelentőségét, és igyekezett megnyerni azokat magának. IV. (Törvényes) Henrik wrocławui fejedelem, bár számára Rudolf a birodalmi fejedelmi címet ajánlotta fel,¹⁸⁰ hű maradt Ottokárhoz, azonban nagybátyja, a Legnicát birtokló II. (Kopasz) Bolesław másként döntött, olyannyira, hogy 1277-ben unokaöccse ellen támadt, akit foglyul is ejtett.¹⁸¹ Az új ellentét következtében tehát ismét szembekerültek egymással a Piast fejedelmek. IV. (Törvényes) Henriket unokatestvére,

176 „... Boleslaus dux Cracovie et Sandomirie, Boleslaus dux Polonie, Conradus dux Mazovie et Lestko dux Szyradie intrantes terram Wladislai ducis Opoliensis devastaverunt eam totaliter, spoliantes et incendio subiicientes usque in Opol et in Coszle et usque in Oderam, et multos homines amiserunt ibidem. Eodem anno quidam milites Cracovienses processerant ad ducem Wladislaum Opoliensem cum tota potencia sua de consilio Pauli episcopi Cracoviensis, sed Boleslaus misso exercitu comprehendit eos in campo Boguczyn, et commissio prelio ex utraque parte ceciderunt plurimi...” *Annales Polonorum*, 639. Vö. *Książęta i księżne*, 122.; *Piastowie*, 204., 722. Kozłowski szerint II. Przemysł is részt vett a támadásban. Kozłowski: *The Thirteenth-Century*, 182–183.

177 *Ioannis Dlugossii Annales seu Cronicae*, VII–VIII. 186. Vö. *Piastowie*, 722.

178 „1273. dux Boleslaus Cracoviensis convenit cum Primizlio rege Bohemie in Opava, et firmant amicitiam perpetuam.” *Annales Polonorum*, 638. Lásd még uo. 639., továbbá Wyzrozumski: *Beteiligung*, 15–17.; Rudolf: *Közép-Európa*, 294., 300–304.

179 Rudolf: *Közép-Európa*, 310–317.

180 Uo. 321.; *Piastowie*, 427.

181 Kozłowski: *The Thirteenth-Century*, 196., 215.

III. Henrik glogówi (1273/74–1309),¹⁸² illetve feltehetően II. Przemysł poznańi fejedelem, a szintén sziléziai területi követelésekkel előálló Jámbor Bolesław unokaöccse támogatta, de vereséget szenvedtek a stoleci csatában II. Bolesław fiától, V. (Pocakos/Brzuchaty) Henriktől.¹⁸³ IV. Henrik fogságából végül II. Ottokár közvetítése révén tudott kiszabadulni, de hercegsége egy részéről le kellett mondania II. Bolesław javára. Érdemes kitérni arra is, hogy IV. Henrik a korábbi ellenfelek, V. (Szemérmes) Bolesław és Opolei Władysław közvetítésével kötött békét Jámbor Bolesławval.¹⁸⁴

1277-ben, miután az egy évvel korábban kötött, az első háborút lezáró bécsi békét egyik fél sem tartotta be, II. Ottokár és Habsburg Rudolf május 6-án ismét békét kötött, majd azt szeptember 12-én kiegészítették. Ezek szövegében a cseh uralkodó szövetségesei között IV. Henrik wrocławui herceg, illetve az Ottokárral rokoni vagy baráti viszonyban álló többi Piast is említésre került.¹⁸⁵ Bizonyos, hogy a király számára nagy fontossággal bírt lengyel szövetségeseinek megtartása. A nem egyértelmű megítélésű Henricus Italicus formuláskönyvében fennmaradt szöveg szerint egyenesen manifesztumot intézett a Piastokhoz, kiemelve a csehek és a lengyelek szomszédságát, rokonságát és sorsközösséget,¹⁸⁶ ezzel is szövetségre szólítva fel a Piastokat. Ha a felhívás esetlegesen irodalmi fikció is, az azonban kétségtelen, a legnicai II. (Kopasz) Bolesław és fia kivételével a Piastok II. Ottokár mellett foglaltak állást, szövetséget kötve vele. 1277. augusztus végén, szeptember elején IV. (Törvényes) Henrik meg is újította hűségesküjét, illetve egyenesen úgy nyilatkozott a cseh királynak, csak tőle fogja fogadni a lovagi övet. Kapcsolatukat ezenkívül egy örökösödési szerződéssel is megerősítették.¹⁸⁷ Ebben az időszakban II. Ottokár támogatói között tarthatjuk számon a korábbi ellenfeleket, Opolei Władysławot és V. (Szemérmes) Bolesławot is, akik – miként említettem – együtt közvetítettek IV. Henrik és Jámbor Bolesław konfliktusában.¹⁸⁸

Ottokár és Habsburg Rudolf konfliktusa az 1278. évi dürnkruti, avagy második morvamezei csatában kulminálódott, amely egyben a Babenberg-örökségért folytatott harc végét is jelentette. Az augusztus 26-án lezajló csatáról a korszak szinte összes forrása be-

182 Piastowie, 617–622.

183 Uo. 421–423.

184 Lásd Tomasz Jurek: Henryk Probus i Henryk glogowski: stosunki wzajemne w latach 1273–1290. *Śląski Kwartalnik Historyczny* Sobótka 42 (1987) 558–560.; *Piastowie*, 422., 427–428.

185 „... ac ceteros principes Polonorum, qui nostri sunt consanguinei et amici...” – *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemae*. I–VI. Ed. Gustav Friedrich et al. Praha, 1904–2006. V/2. 560. 846. sz.; *Regesta Imperii*. VI/1. *Die Regesten des Kaiserreiches unter Rudolf, Adolf, Albrecht, Heinrich VII. 1273–1313*. Bearb. Oswald Bedlich. Innsbruck, 1898. 212–213. 860. sz. Vö. Wyrozumski: Beteiligung, 18.; Rudolf: *Közép-Európa*, 341–346.

186 „... in lingue consonancia nobis conuenit, ipsa proxima loci contiguitate nullius intersecta distancie spacio, terris nostris coniungitur, ipsa et unione glutinatur sanguinis et affinitatis nobis connectitur vinculo...” Bolesław Ulanowski: Przyczynki źródłowe do ostatnich lat panowania Ottokara II. In: *Archiwum Komisji Historycznej*. IV. Kraków, 1888. (Scriptores Rerum Polonicarum 12) 12. 9. sz. Vö. Jurek: Der Einfluß, 186–187.

187 *Codex diplomaticus Silesiae, herausgegeben vom Verein für Geschichte und Alterthum Schlesiens*. I–XXXVI. Ed. Wilhelm Wattenbach et al. Breslau, 1857–1933. VII/2. 231. 1540. sz. Vö. Wyrozumski: Beteiligung, 18.; Jurek: Der Einfluß, 186–187.; Rudolf: *Közép-Európa*, 349–350. Egyes elképzelések szerint egy 1277 szeptemberében vagy 1277–1278 fordulóján, Opavában lezajlott találkozón a cseh király Piast támogatói személyesen találkoztak a Přemyslida uralkodóval. Bronisław Nowacki: *Przemysł II. Odnowiciel Korony Polskiej (1257–1296)*. Kraków, 2007. [E-könyv, oldalszámok nélkül]; Jurek: Der Einfluß, 186.

188 Wyrozumski: Beteiligung, 18.

számol hosszabban vagy rövidebben.¹⁸⁹ Szempontunkból Stájer Ottokár híradása kiemelkedő jelentőségű: szerinte a cseh király oldalán harcolt a wrocławai (IV. [Igazságos] Henrik), a glogówi (III. Henrik) és az opole-racibórz-i, valamint több más, többnyire nehezen beazonosítható lengyel fejedelem, köztük Fekete Leszek és II. Przemysł.¹⁹⁰ Az bizonyosnak tűnik, hogy Ottokár még június elejére Opavába hívta Piast szövetségeseit,¹⁹¹ azonban a lengyel középkorkutatásban az a nézet vált elfogadottá, hogy valójában sem Opolei Władysław, sem III. és IV. Henrik nem volt személyesen jelen a cseh király táborában, pusztán csapataikkal segítették őt.¹⁹² Ezeket Ottokár egy külön egységbe osztotta be, feltehetően csak segédszerepet szánt nekik.¹⁹³

Ezen a ponton vissza kell térnünk Stájer Ottokár híradására, amely szerint egy bizonyos Vencel hercegnek, II. Ottokár unokaöccsének a fia, Bolko nagy csapattal segítette a cseh uralkodót.¹⁹⁴ Jerzy Wyrozumski a korábbi lengyel kutatás eredményeire alapozva csak annyit állapít meg, nem ismert Vencel nevű herceg a korszakból.¹⁹⁵ A krónika magyar fordítója és kiadója, Bagi Dániel ezt az adatot úgy oldotta fel, hogy a csatában valójában Opolei Władysław fia, Bolko¹⁹⁶ (Bolesław, 1281/1282–1313)¹⁹⁷ vett részt.¹⁹⁸ Mivelhogy az opolei herceg harmadik fia 1277-től társuralkodóként állt apja mellett,¹⁹⁹ magam is kifejezetten valószínűnek látom ezt a scénáriót, különösen mivel a következő mondatban, ugyan név nélkül, de Stájer Ottokár az opolei herceg katonáit is megemlíti. Mindehhez hozzátehetjük, Władysław 1278-ban bizonyosan elmúlt ötvenéves,²⁰⁰ azaz nem számított fiatalnak, nem elvetendő tehát az elképzelés, hogy helyette fia vezette csapatait.

A csatát, mint az közismert, Habsburg Rudolf nyerte meg, maga II. Ottokár is holtan maradt a csatatéren, ezzel pedig egy új korszak vette kezdetét, a sziléziai és a lengyelországi Piastok életében egyaránt. Írásunk főszereplője, Opolei Władysław igyekezett kihasználni az új helyzetet, kísérletet tett Opava megszerzésére, sikertelenül. 1280-ban Władysław, illetve fia, Bolko is jelen volt IV. Henrik²⁰¹ mellett Bécsben, ahol hűségesküt

189 Rudolf: *Közép-Európa*, 362–363.

190 SRK 147. 418. j. Több lengyel évkönyv is beszámol a csatáról, II. Ottokár haláláról, illetve krakkói csapatok részvételéről. „... rex Bohemie Premislius occisus est et milites Cracvienses capti sunt...” Rocznik Traski – Rocznik Krakowski. In: *Monumenta Poloniae Historica*, II. 843.

191 Rudolf: *Közép-Európa*, 359.

192 Wyrozumski: *Beteiligung*, 19–21.; *Piastowie*, 722–723.

193 Rudolf: *Közép-Európa*, 365.

194 „Sokat segített neki unokaöccse, Vencel herceg, akinek a fia, Bolko herceg sok katonát hozott neki, akik az ő akarátának engedelmeskedtek. Követelésére és a saját pénzéből, amit igen sajnált, az oppelni herceg is küldött neki nem egy derék vitézt.” SRK 147.

195 Wyrozumski: *Beteiligung*, 20. Lásd még Mika: *Walka*, 90–91.

196 Neumann Tibor hívta fel rá a figyelmet, hogy a 15–16. században a Vencel [Wlaczlaw] és a László [Władysław] nevek szláv alakjainak hasonló hangzása miatt a felvidéki szláv nyelvterületeken gyakran előfordul, hogy ugyanazon személy nevét egyszer Venceslaus, máskor Ladislaus formában fordítják latinra. Köszönöm neki az információt!

197 *Piastowie*, 726–728.

198 SRK 147. 417. j.

199 *Książęta i księżne*, 26–27.; *Piastowie*, 726.

200 Jasiński: *Rodowód Piastów śląskich*, 510.

201 IV. Henrik II. Ottokár halála után a gyermek II. Vencel gyámjaként kívánt fellépni, de sikertelenül. *Piastowie*, 428.

tettek Habsburg Rudolfnak.²⁰² Sziléziai szomszédjával is megerősítette szövetségét, egyébként is közeli rokoni kapcsolatukat egy házassággal fokozták, IV. Henrik Władysław lányát, Konstanciát vette feleségül.²⁰³

Opolei Władysław 1281 vagy 1282 augusztusának végén, esetleg szeptemberben távozott az élők sorából, ekkor fiai, Bolko, Kázmér, Mieszko és Przemysław felosztották maguk között az Opole-Racibórz-i hercegséget.²⁰⁴

Összegzés

Összefoglalásképpen megállapíthatjuk, Opolei Władysław hányattatott gyermekkor után, 1246-ban, bátyja halála után került az Opole-Racibórz-i Hercegség élére. A következő években aktív szerepet vállalt a Piast hercegek közötti szövetségekben és konfliktusokban. A Babenberg-örökségért folytatott Přemysl-Árpád-vetélkedésben először a IV. Bélát támogató koalícióban vállalt szerepet V. (Szemérmes) Bolesław krakkó-sandomierz-i herceg oldalán, azonban nem sokkal később kibékült II. Ottokár cseh uralkodóval, és egészen 1278-ig, a királynak a dürnkruti csatában bekövetkezett haláláig őt támogatta. Azt illetően, mi lehetett az oka a pártváltásnak, illetőleg hogy kezdetben sziléziai rokonaival szemben miért nem a Přemysl uralkodó oldalán állt, többféle magyarázat kínálkozik. A szakirodalomban megfogalmazott, Opavára vonatkozó területi igény, illetve a Racibórz-t ért támadás megbosszulása mellett írásomban arra mutattam rá, Opolei Władysław esetleges magyar családi szálai is szerepet játszhattak kezdeti pártválasztásában. Mindezen túl igyekeztem bemutatni a Piast hercegek szövevényes családi és politikai nexusait, amelyek talán még fontosabb tényezők²⁰⁵ lehetnek 1253-ban, majd a pártváltást illetően, ahogyan a IV. Bélához köthető, házasságokkal megerősített szövetségek vonatkozásában is.

202 *Książęta i księżne*, 27., 122.; *Piastowie*, 723.; Kozłowski: *The Thirteenth-Century*, 184.

203 *Książęta i księżne*, 123.; *Piastowie*, 428., 728.

204 *Książęta i księżne*, 122.; *Piastowie*, 723.; Horwat: *Książęta górnośląscy*, 29.; Jasiński: *Rodowód Piastów śląskich*, 510–511.; Kozłowski: *The Thirteenth-Century*, 172.

205 Lásd Kozłowski: *The Thirteenth-Century*, 214–215.

Lengyel Fejedelemségek a 13. század első felében (A térképet Nagy Béla készítette.)

A Piastok leszármazása III. Ferdeszájú Bolesławtól a 14. század elejéig¹

III. (Ferdeszájú/Krzywousty) Bolesław (1107–1138)

Senior dux pozíciót betöltő fiai:

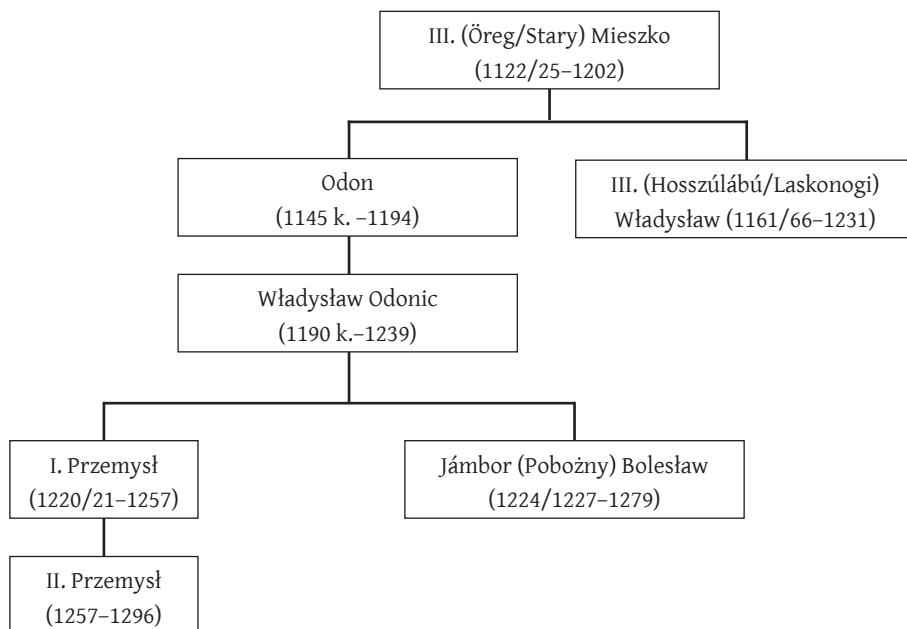
II. (Száműzött/Wygnaniec) Władysław (1138–1146)

IV. (Göndörhajú/Kędzierzawy) Bolesław (1146–1173)

III. (Öreg/Stary) Mieszko (1173–1177, 1191, 1198–1199, 1201))

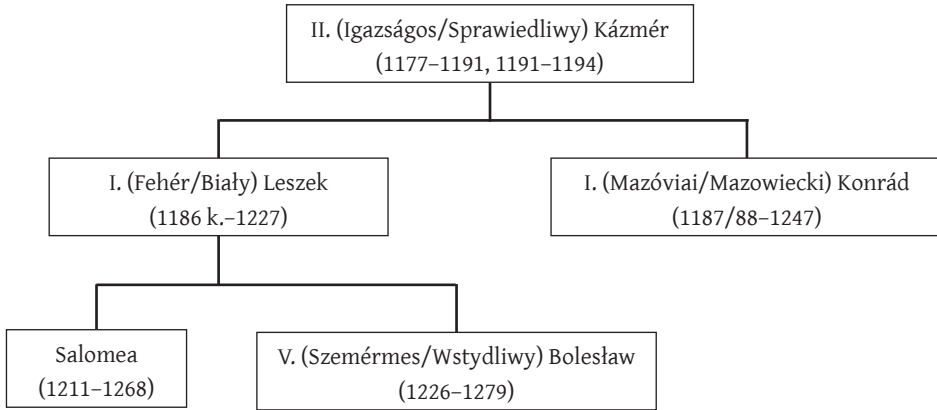
II. (Igazságos/Sprawiedliwy) Kázmér (1177–1191, 1191–1194)

Nagy-lengyelországi Piastok

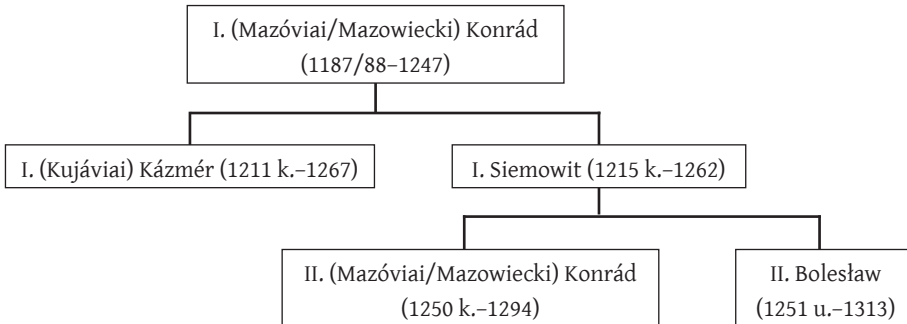

¹ *Piastowie* alapján. Az első generáció esetében a *senior duxok* uralkodási éveit tüntettem fel, a részfejedelemségek esetében az életadatokat. Egy kivétellel csak a férfiak szerepelnek az ábrákon, közülük is kizárólag a fontosabb politikai aktorok.

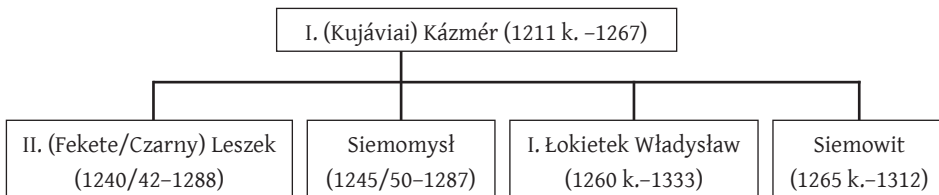
Kis-lengyelországi Piastok

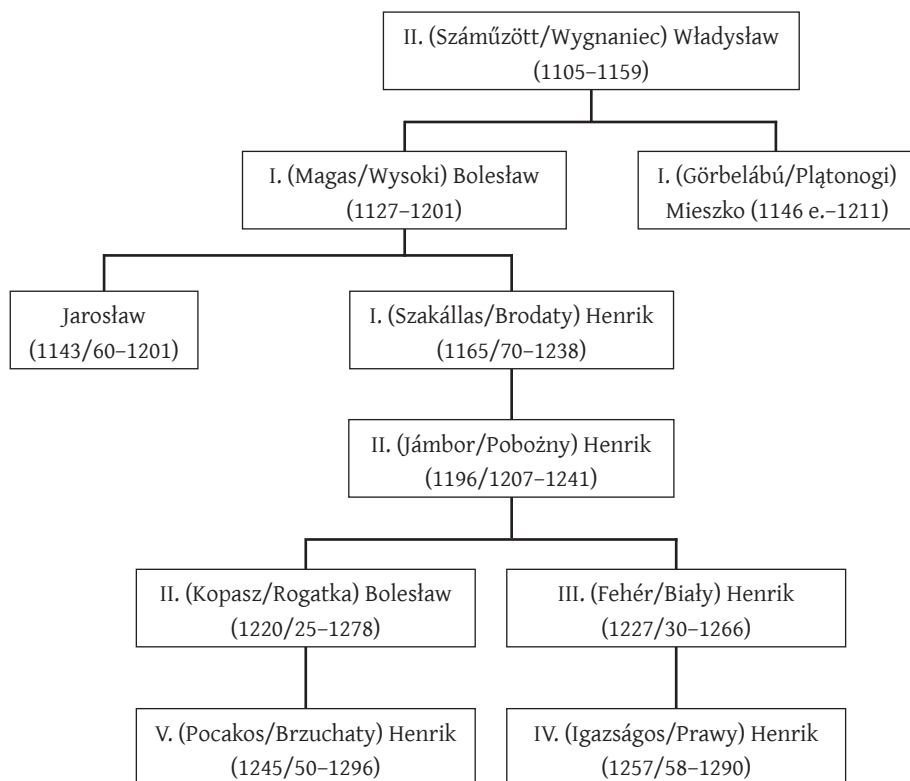
Mazóviai Piastok

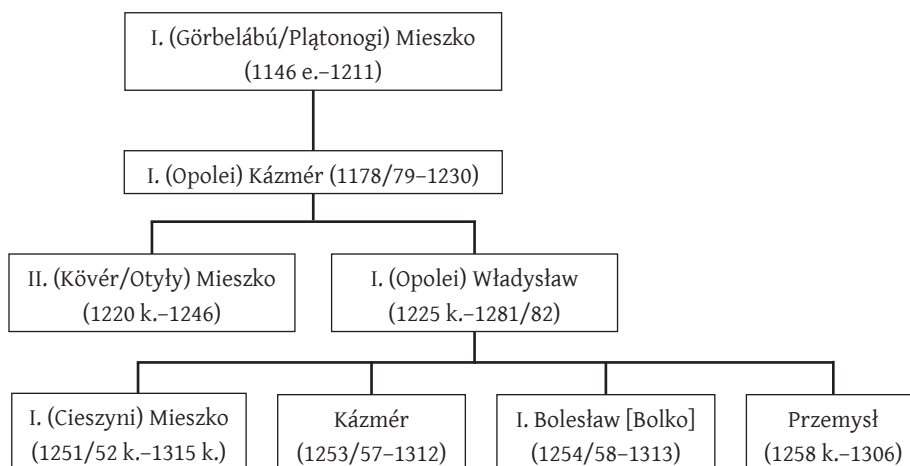
Kujáviai Piastok

Sziléziai (wrocław) Piastok

Opolei Piastok

SOMLYÓ VÉGVÁRRÁ SZERVEZÉSE ÉS AZ APAFI-KORSZAK ELSŐ ÉVEINEK KÖZPONTI KORMÁNYZATA

SZALAI ÁGNES

THE ORGANISATION OF SOMLYÓ INTO A FORTRESS AND THE CENTRAL GOVERNMENT OF THE FIRST YEARS OF THE APAFI PERIOD

The events of the crisis of power posed serious challenges to Prince Mihály Apafi I and his government: the functioning of the Transylvanian state became completely disorganised. The biggest problem was the increasing Ottoman pressure on the Principality. After the conquest of Várada and with it a large part of Partium (1660), the Ottomans created a new province with Várada as its centre. The exact boundaries between the Principality of Transylvania and the vilayet of Várada were not clearly defined, and this area was also characterised by the so-called joint sovereignty (*condominium*). Therefore, in order to protect the Transylvanian state and its (tax-paying) inhabitants, it became imperative to organise a new system of outlying fortresses as soon as possible, and the government chose Somlyó fortress as one of the links in the chain.

The aim of this study is to show how, following the second crisis of power, the privately owned Somlyó castle became a modest substitute for Várada thanks to the decisions of the government, especially the princely council, which acted as an advisory body to the prince. At the same time, the sources uncovered in connection with the organisation of Somlyó into a fortress provide an opportunity to nuance the role and influence of the princely council in the government.

Keywords: Mihály Apafi I, princely council, Somlyó fortress, joint sovereignty

II. Rákóczi György végzetes kimenetű, 1657-ben a Porta engedélye nélkül indított, lengyelek elleni hadjárata az egyik legzavarosabb időszakot hozta az Erdélyi Fejedelemség történetében. A fejedelem engedetlensége ugyanis az Oszmán Birodalom megtorló hadjáratát váltotta ki. A helyzetet tovább súlyosbította, hogy a Porta beavatkozását a térségben érdekelt másik nagyhatalom, a Habsburg Birodalom sem nézte tétlenül: 1660-ban támogatták a Habsburg-orientációjú Kemény János fejedelemmé választását, hatalmának biztosítására császári-királyi csapatokat küldtek Erdélybe.¹ Az uralkodóváltások és a háborús körülmények következtében az erdélyi állam működése teljesen szervezetlenné vált.

Szalai Ágnes, tudományos segédmunkatárs, HUN-REN BTK TTI, Kora újkori osztály.

1 A második nagy uralmi válság eseményeire lásd B. Szabó János: *Erdély tragédiája. 1657-1662*. Bp., 2019.; Szabados János: „... egyiket megsértvén, másit semmit sem remélhetvén, egyebet az veszedelemnél magára

Az úgynevezett második nagy uralmi válság (1657–1662) idején az oszmánok által hatalomra emelt, 1662-től egyedüli legitim fejedelemként regnáló I. Apafi Mihályt és kormányzatát komoly kihívások elé állította az ország – beleértve a végvárrendszer – pusztulása, valamint az, hogy több véghelyet az oszmán vagy császári-királyi katonák szálltak meg. A legnagyobb problémát a fejedelemség szomszédságában az oszmán befolyás erősödése jelentette. Az oszmánok Várad és vele együtt a Partium nagy részének elfoglalását (1660) követően „Erdély kapuját” központul téve új tartományt hoztak létre.² Az oszmán nyomás erősödésén túl az erdélyi állam és a váradi vilájet között – az Oszmán Birodalom más peremvidékeihez hasonlóan – nem rögzítették a pontos határvonalat sem.³ Ennek hiányában Erdély nyugati vármegyéinek számottevő része az oszmán tartományoknak és a fejedelemségnek egyaránt adózni kényszerült, azaz ezt a térséget is az úgynevezett kettős birtoklás (*condominium*) jellemezte.⁴ A megcsonkított ország és adózó lakosainak védelme, valamint a térségben az erdélyi jogfolytonosság fenntartása érdekében az 1660-as évek első felében a Porta és a szomszédos vilájetek állandó fenyegetése közepette létfontosságú volt egy új végvárrendszer megszervezése. Mindez már önmagában is komoly kihívást jelentett az Apafi-kormányzat számára, Várad kiesésével ugyanis a nyugati-északnyugati mozgó határ mentén, jobb híján a kisebb (magánkézben lévő) várakra és várkastélyokra építve kellett megszervezni az ország védelmét. Az új végvárrendszer egyik láncszemének Somlyó várát szemelte ki az erdélyi kormányzat.

A tanulmány célja annak bemutatása, hogy a második nagy uralmi válságot követően a magánkézben lévő Somlyó vára a kormányzat, különösen a mindenkori fejedelem mellett elsősorban tanácsadó testületeként működő fejedelmi tanács határozatainak köszönhetően hogyan vált Várad egyik szerény helyettesítőjévé. A Somlyó végvárrá szervezése kapcsán feltárt források lehetőséget adnak ugyanakkor arra is, hogy a fejedelmi tanács kormányzati szerepét és befolyását árnyaljam.

nem várhatna.” II. Rákóczi György 1657–1658. évi politikája, avagy a fejedelmi cím és Jenő elvesztéséhez vezető út bemutatása a Habsburg Monarchia és a Magyar Királyság szemszögéből. I–II. *Hadtörténelmi Közlemények* 135 (2022) I. 259–289., II. 571–594.; Gábor Kármán: Die Krise des Fürstentums Siebenbürgen in den Jahren 1657 bis 1661: Eine Vorgeschichte des habsburgisch-osmanischen Krieges von 1663/1664. In: *Das „Dreieckverhältnis“ zwischen Polen, Osmanen und Habsburgern. Symposium 5. November 2021. Heeresgeschichtliches Museum Wien*. Wien, 2022. 85–114.

2 Sudár Balázs: A váradi török tartomány első évei (1660–1664). In: „Várad, Erdély kapuja...” *Nagyvárad történelmi szerepe a fejedelemség korában*. Szerk. Oborni Teréz. Nagyvárad, 2015. (Tanulmányok Biharország Történetéről 2) 103–114.

3 A teljesség igénye nélkül lásd erre Szakály Ferenc: *Magyar adóztatás a török hódoltság korában*. Bp., 1981.; Czigány István: A „nyitott határ” – egy hadtörténelmi paradoxon hatása. Néhány gondolat a Magyar Királyság 16–17. századi oszmánellenes védelmi rendszerének sajátosságairól. *Aetas* 33 (2018) 4. sz. 73–85.

4 Szalai Ágnes: Adalékok az erdélyi-oszmán-török kondomínium Apafi-kori történetéhez (1661–1685). In: „Az Várad dolga legnagyobb...” *Váradi és partiumi nemesek, katonák és tisztviselők a kora újkorban*. Szerk. Oborni Teréz – Rácz Balázs Viktor. Nagyvárad, 2021. (Tanulmányok Biharország Történetéről 9) 237–285.

Somlyó vára az 1660-as évek első esztendeiben

Somlyó már a középkorban is a vidék egyik jelentős vára volt, birtoklásának története viszonylag jól ismert a szakirodalomból.⁵ A vár és uradalmának sorsa szinte összefonódott a Báthoriakkal, a család ugyanis már a 14. században megszerezte a birtokokat, amelyek az általunk vizsgált időszakban, egészen 1670-ig, Báthori Zsófia tulajdonában voltak. Ezt követően a vár és tartozékai *inscriptio* révén a Gyerőffy, majd a Bánffy családhoz kerültek.⁶

A magánkézben lévő várra – fekvéséből adódóan – már az uralmi válság idején figyelmet fordított a hatalomért egymással nyílt háborút folytató Habsburg-párti Kemény János és az oszmánok által a fejedelmi trónra emelt I. Apafi Mihály is. Kemény János hatalmát az ekkoriban az erdélyi fiskális várak többségében állomásozó császári-királyi őrség igyekezett biztosítani Erdélyben és a Partiumban. A Habsburgok által támogatott fejedelem a beszercei országgyűlésen a magánkézben lévő várak – köztük Somlyó – teljes lerombolását rendelte el, annak érdekében, hogy ne kerülhessenek idegen kézre, azaz az oszmánok és/vagy a támogatásukat élvező I. Apafi Mihály ellenőrzése alá.⁷

A vár lerombolása ugyan nem történt meg, azonban az uralmi válság eseményei, Erdély hadszíntérré válása kétségtelenül jelentősen „megviselték” a mezővárost és környékét is. Minderről az erdélyi birtokain jogait megőrizni próbáló Báthori Zsófia Somlyóba küldött káplánjának, Újfalusi Péternek a beszámolójából is értesülünk. A Magyar Királyságban élő özvegy fejedelemasszony erdélyi birtokára Munkácsról érkező pap a templom pusztulása mellett a lakosság teljes elszegényedéséről tudósította Báthori Zsófiát. Az oszmán, magyar, valamint császári-királyi seregek és a rablók (*ármás*) ugyanis minden élelmet elprédáltak, a megtakarított bort Kemény János katonái és az oszmán seregek felélték, mindezek következtében „az emberek csaknem éhel halva maradtanak”. Újfalusi az oszmánok által hódoltatott Somlyó környéki és a hozzá tartozó falvak feldúlásáról, felégetéséről és sarcoltatásáról is beszámolt, ahogy arról is, hogy a rengeteg rabló „amiét kaphatja embernek, mind elviszi”.⁸

A nagymértékű pusztulás ellenére, egyrészt a vár stratégiai jelentőségéből, másrészt a korlátozott választási lehetőségekből adódóan, Kemény János fejedelem halálát (1662), majd a térségben a nagyhatalmi ellentétet lezáró és a kezdetben Várad helyettesítésére szánt Székelyhíd várának lerombolását előíró vasvári békét (1664) követően I. Apafi Mihály fejedelem és kormányzata azonnal felvetette annak szükségességét, hogy mások

5 Wolf Rudolf: Cetatea Șimleului. O schiță monografică. *Acta Musei Porolissensis* (1981) 395–409.; Uő: Formarea și evoluția domeniului cetății Șimleu pînă la sfîrșitul secolului al XVII-lea. *Acta Musei Porolissensis* (1983) 249–271.

6 Petri Mór: *Szilágy vármegye monographiája*. I–VI. H. n., 1901–1904. II. (A várak, birtokosaik és Zilah története) 1. (A várak) 142–156. A 17. század második felében Somlyó várához tartozó jószágokról és adózásukról lásd az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára (= ENMLvt) a Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Levéltára (= RNLvt KML) [Arhivele Naționale ale României, Direcția Județeană Cluj] kezelésében, Bánffy család levéltára [Fond familial Bánffy] 668. cs. [Egyes irat.]

7 *Erdélyi országgyűlési emlékek*. I–XXI. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp., 1875–1898. (Monumenta Comititalia Regni Transylvaniae 1–21) (= EOE) XII. (1658–1661) 497.

8 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (= MNL OL) E190 Magyar Kamara Archivuma. Rákóczi család levéltára. Missiles. 29. d. Nr. 7890. Az iratra Jakó Klára hívta fel a figyelmemet, amit ezúton is köszönök.

mellett Somlyót is végvárrá alakítsák.⁹ Az erdélyi határvédelem szervezése, ezen belül Somlyó további sorsa szempontjából a következő mérföldkövet a korábban Kemény János támogatására az erdélyi végvárakban maradó császári-királyi őrség erdélyi és partiumi véghelyekből való kivonása, illetve a velük és az I. Lipót király képviselőivel való meg egyezés jelentette 1665 első hónapjaiban.¹⁰ Ennek köszönhetően elhárult minden akadály az új erdélyi végvárrendszer kialakításának útjából, amelynek nemcsak a váradi vilájet-beli, hanem a felső-magyarországi, főképp a szatmári és kállói császári-királyi katonaságnak is teljesen kiszolgáltatott Partium, elsősorban Bihar, Kraszna és Közép-Szolnok vármegyék védelmét – a lehetőségekhez mérten – kellett biztosítania.

Somlyó végvárrá szervezése

Erdély védelmének mielőbbi megszervezése érdekében már az 1665 májusában, Gyulafehérváron tartott országgyűlés is foglalkozott a határrendezés és a végvári katonaság kérdéskörével. A felmerülő problémák részletekbe menő megoldását a gyors és hatékony döntéshozatal érdekében az országgyűlés átruházta a fejedelemre és a fejedelmi tanácsra. A tanácsurak vélhetően már az országgyűlés alatt külön megbeszéléseket folytattak, amelynek eredménye az erdélyi (vég)várak és várkastélyok állapotának felmérését célzó és a bennük állomásozó katonaság helyzetét rendező várbejárás lett.

A fejedelmi tanács által a Béldi Pál országos generális, tanácsúr számára kiadott utasításban azonban meglepő módon nem hangsúlyozták Somlyó állapotának „feltérképezését”, annak ellenére, hogy – amint a fentebbiekből kiderült – az erdélyi kormányzat a korábbiakban egyértelműen számolt a várral mint az újonnan kialakítandó végvárrendszer egyik lehetséges láncszemével. Az instrukció ugyanakkor a várfelmérés során tapasztaltaktól tette függővé, hogy mely várak és/vagy várkastélyok erődítésének kezdjenek hozzá a közeljövőben.¹¹ A várak bejárása során nyilvánvalóvá vált, hogy a rossz állapotban lévő északnyugati kisebb várak és várkastélyok – így Drág vagy Almás – helyett célszerűbb lenne az oszmánok által egyébként is annak elfoglalásával fenyegetett Somlyó végvárrá fejlesztése, azaz erődítése és katonaságának megsokszorozása. A csehi vár katonasága is

9 EOE XIII. 63., 334. „... mivel már az békesség egyik punctuma is ez, hogy Székelyhíd rontassék el, legyen szabadon Somlyóban, Valkóban és Csehben praesidiumot tartanunk.” *Teleki Mihály levelezése*. I–VIII. S. a. r. Gergely Sámuel. Bp., 1905–1916. (= TML) III. (1664–1666) 256. „... lenne azon, Somlyóban, Valkóban, kik Kraszna vármegyében vannak, hogy a mi kegyelmes urunk [ti. I. Apafi Mihály fejedelem – Sz. Á.] tehetne praesidiumot...” Uo. 354.

10 Lásd erről részletesen Szalai Ágnes: „Nagyságotok és kegyelmetek lévén az haza oszlopi...” A fejedelmi kormányzat szerepe a váradi török tartománnyal szembeni végvárrendszer megszervezésében az 1660-as évek derekán. *Hadtörténelmi Közlemények* 134 (2021) 553–554.

11 Szalai Ágnes: Béldi Pál és Ébeni István jelentése a fejedelmi tanácsnak az erdélyi végvárak állapotáról (1665). *Lymbus. Magyarságtudományi Forrásközlemények*. Főszerk. Ujváry Gábor. Bp., 2021. 495. A fejedelmi tanács Kolozsvár mellett Almás, Drág, Sebesvár, Szamosújvár, Cseh és Egeres váraknak, vagy inkább erődített kastélyoknak és katonaságuknak a felmérését határozta meg az utasításban, hozzátéve ugyanakkor, hogy „több váraknak is” megtörténhet a vizsgálata. Somlyó mellett Valkó erődítésére is ennek értelmében tett javaslatot Béldi Pál és Ébeni István.

azt jelentette Béli Pálnak, hogy a Kraszna vármegyei várkastélyok és várak közül a komoly dúlás ellenére Somlyó „erősebb sokkal mindeniknél és alkalmasabb” is az oszmánokkal szembeni védelemre.¹² Az országos generális mellé rendelt Ebeni István kolozsvári főkapitány, tanácsúr ez alapján Somlyó végvárának megerősítésére is javaslatot tett a fejedelmi tanácsnak. Ezzel gyakorlatilag beemelték Somlyót az újonnan kialakítandó és megerősítendő, Kolozsvár-központúra tervezett végvárrendszer véghelyeinek, azaz Cseh, Sebesvár, Szamosújvár és Valkó sorába.¹³

I. Apafi Mihály fejedelem – építve a Béli Pál és Ebeni István vezette várfelmérés tapasztalataira – kikérte a fejedelmi tanács tagok véleményét Somlyó erősítéséről, s az Apafi-kormányzat a vár fekvése miatt kifejezetten üdvözölte megerősítésének ötletét.¹⁴ A véghely katonaságának gyarapítása már 1665 első felében megtörténhetett, mivel a vasvári béke értelmében lerombolt székelyhídi vár katonaságának jelentős része vélhetően Somlyóba érkezett, köztük az a 116 német könnyű lovas katona (dragonyos),¹⁵ aki a vár kapitányának ekkor tájt kinevezett, genovai származású hadmérnök, az erdélyiek által Olasz Ferencként vagy egyszerűen csak Francisco uramként emlegetett Francesco Biale [Bialis] vezetése alatt állt.¹⁶ Néhány héten belül a vár erősítése is kezdetét vette, 1665 nyarán Udvarhelyi György fejedelmi *praefectus* ugyanis arról számolt be Teleki Mihálynak, hogy Olasz Ferenc már latorkertet húzatott a vár köré,¹⁷ s a bástyáit is kaszákkal erősítette meg.¹⁸ A vár védelmének megszervezése azonban akkor vett igazán lendületet, amikor a váradi törökök a szomszédos Valkó várának megtámadását helyezték kilátásba, majd 1665 augusztusára valóban le is rombolták azt. A Szilágyosság és az Érmellék védelmére szánt egyik vár megsemmisülése már önmagában is súlyos csapást jelentett az erdélyi kormányzatnak. Ráadásul Olasz Ferenc nem sokkal később arról számolt be I. Apafi Mihály fejedelemnek, hogy a váradi törökök felfegyverkezve lerombolással fenyegetik Somlyót, hogy a számukra veszélyt jelentő vár megsemmisítésével együtt megakadályozzák a vidék Erdélyhez tartozását is.¹⁹ A tervezett végvárrendszerben Somlyó kulcsfontosságú szerepét és Valkó lerombolása miatti felértékelődését jól jelzi, hogy a fejedelem azonnal egyeztetett tanácsuraival az ügyben, akik az egyéb erdélyi végvárakban lévő hadak, így a kolozsvári, csehi és sebesvári *praesidium* egy részének, valamint a kővári és szamosújvári pus-

12 TML III. 479.

13 Szalai: Béli Pál és Ebeni István jelentése, 491–495.

14 Lásd erre részletetbe menően Szalai: Nagyságotok és kegyelmek lévén az haza oszlopi, 562–563.

15 A dragonyos korabeli erdélyi értelmezésére lásd *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár*. I–XII. Szerk. Szabó T. Attila et al. Bukarest–Bp.–Kolozsvár, 1975–2005. (= ESzT) II. 3. rész. 485.

16 Korábban Olasz Ferencet a székelyhídi gyalogokkal a csehi vár megerősítésére akarta küldeni az erdélyi kormányzat. Lásd erre: MNL OL P659 Teleki család marosvásárhelyi levéltára. Missiles. 13. cs. Nr. 324./10. Azonban miután az Apafi-kormányzat Somlyónak is szerepet szánt a váradi vilájjal szembeni védelemben, Olasz Ferenc vezetésével, úgy véljük, hogy a rábízott compániával együtt érkezhetett a várba. Lásd erre ENMLvt az RNLvt KML kezelésében. Mike Sándor gyűjtemény. Nr. 1067.

17 A latorkert hegyes karókból épített, egyszerű kerítés, amely a portyázó katonaság és a latrok, azaz a rablók elleni védelemben játszott szerepet. ESzT VII. 4. rész. 847.

18 *Fejedelmi prefektusok Erdélyben. Források a kora újkori Erdély igazgatástörténetéhez*. Bev. tan., közli Mátyás-Rausch Petra – Szalai Ágnes. Bp., 2021. (Magyar Történelmi Emlékek. Okmánytárak) 246–247.

19 MNL OL P1239 Teleki család marosvásárhelyi levéltára. Apafi Mihály gyűjtemény. 2. d. 1–1665–12. Valkó lerombolásának hírére lásd *Fejedelmi prefektusok*, 248.

kásoknak²⁰ a hadba szólítása és átcsoportosítása mellett döntöttek, továbbá értesítették a Portát a váradi törökök támadó szándékáról. Somlyó várának és a környék megszállásának közvetlen veszélye ennek eredményeként ugyan elhárult, azonban a váradi katonaság fenyegetőzése, a védelem és az ellátás megszervezése továbbra is komoly kihívást jelentett az erdélyi kormányzat számára.²¹

A somlyói végvár ellátásának törvényi szabályozása

A védelem megszervezése érdekében a soron következő, 1665 szeptemberében Radnóton tartott országgyűlésen a rendek – a Béldi Pál és Ebeni István tanácsurak általi várfelmérésre alapozva – újra napirendre tűzték a végvárak, köztük Somlyó katonaságának kérdését. Az erdélyi kormányzat ennek alapján több száz fős várkatonaság Somlyóra való beküldéséről határozott, amelyet azonban a vár birtokosa, Báthori Zsófia sérelmezett. Az ekkoriban a királysági birtokain tartózkodó özvegy fejedelemszony követe, Marczi-bányi Mátyás útján terjesztette az országgyűlés elé kéréseit erdélyi birtokainak visszavadásáról és kifogásait az állami őrség Somlyó várában való állomásoztatásával szemben. Utóbbival kapcsolatban – nemesi jogaira hivatkozva – hangsúlyozta, „hogyminden módot és eszközt meg fog kísérelni annak érdekében, hogy azt a csapatot onnan elkeresse”.²² A rendek Báthori Zsófia követeléseit határozottan visszautasították, a válasz megírását pedig Bethlen János kancellárra bízták.²³ Indoklásuk szerint Erdély minden problémája néhai férje, II. Rákóczi György elhibázott politikai lépéseire vezethető vissza és ezáltal a Rákóczi család erdélyi birtokaira vonatkozó minden joga is megkérdőjelezhető. Az őrség kiűzésére vonatkozó fenyegetés kapcsán arra figyelmeztették az özvegy fejedelemszont, hogy ez esetben elképzelhetetlen lenne, „hogyma Rendek csukott szemmel figyelmen kívül hagyják ezt a tettet”.²⁴

20 A puskások eredetileg olyan nemes vagy jobbágy státusú személyek voltak, akik puskával valamiféle fegyveres szolgálatot teljesítettek a földesuruknak vagy az országnak. Az Apafi-korszakban már inkább egy, a szolgálatra fejezőn privilegizált társadalmi réteget illetett a megnevezés, amely háborús időkben fegyverrel szolgált, míg békében „paraszti”, földesúri szolgálatot teljesített. A politikai körülményeknek köszönhetően azonban ekkoriban leginkább hadi feladataikról számolnak be a források. Szentgyörgyi Mária: *Kővár vidékének társadalma*. Bp., 1972. (Értekezések a Történeti Tudományok Köréből 56) 69.; Szalai Ágnes: Egy gazdasági szakember az Apafi-korszakból. Felsőbányai Mátyás kővári udvarbíró és kapnikbányai gondviselő. In: Bogdándi Zsolt – Fejér Tamás – Jakó Klára: *Hivatalnok értelmiség a Magyar Királyságban és az Erdélyi Fejedelemségben*. II. Kolozsvár–Bp., 2024. (Erdélyi Tudományos Füzetek 301) 156.

21 Valkó lerombolásának körülményeire és a tanácsurak döntése értelmében Somlyó védelmének megszervezésére részletekbe menően lásd Szalai: Nagyságotok és kegyelmek lévén az haza oszlopi, 562–563.

22 Egyelőre csak Bethlen János elbeszéléséből ismerjük Báthori Zsófia panaszait. Bethlen János: *Erdély története. 1629–1673*. Bp., 1993. 266–267.

23 „... resolutio ad litteras Rákócianae viduae ne negligatur [...] Rákóciana ad postulata sua, cum talia sunt, ut traditis illis ipse etiam tradatur principatus, imo ad irritationem Portae Ottomanicae spectent, contractu etiam, super quo sese fundat, a marito et d[omi]no suo illustrissimo ac ce[lsissi]mo d[omi]no Georgio Rákócio multipliciter violato, nihil obtinet. Authoratur d[omi]nus Bethlenius ratione scribendae resolutionis ad eandem.” EOE XIV. 15., 136–138.

24 Bethlen: *Erdély története*, 268–269.

Báthori Zsófia a későbbiekben ugyan még próbálkozott azzal, hogy udvarbíróját Somlyóra küldve valamelyest kézben tartsa ottani birtokainak igazgatását,²⁵ a várórség tekintetében azonban a rendek határozott válaszába kénytelen volt belenyugodni. Így az állami *praesidium* somlyói állomásoztatása elől elhárult az elvi akadály is, az ellátásának biztosítása azonban folyamatosan gondot jelentett a kormánynak.

A vár Erdély védelmében betöltött szerepét jelzi, hogy az 1665. novemberi gyulafehérvári országgyűlés döntése értelmében a „fiskális proventusok”, azaz bizonyos kincstári bevételek végvárak fenntartására történő felhasználása mellett kimondottan a somlyói (és a sebesvári) várkatonaság fizetésére vetették ki a kapuszám után szedett ötforintos adót. A katonaság hópénzére szánt adók beszedésének és folyósításának szabályozása is megtörtént: az újonnan kirótt adó begyűjtését a *partialis perceptorok* feladatává tette az országgyűlés, akiknek aztán a fizetőmesternek, ekkor a Kolozsváron működő krónikáiról Szalárdi Jánosnak kellett beszolgáltatniuk azt. Szalárdinak az ötforintos adóból, a vöröstoronyi harmincad, illetve a Szamoson túli, azaz a kettős birtoklás által leginkább érintett partiumi térségből származó jövedelmekből kellett (volna) kifizetnie a várak katonaságának zsoldját és kiadnia a nekik rendelt terménybeli járandóságot.²⁶ Azaz a somlyói őrség esetében ekkoriban a hathavi hópénzt és a Szamoson túli térségből Somlyó ellátására kiszakítva a „hozzá való vidék és tartomány” búzabeli bevételeit további két hónapra.²⁷

1666 januárjára a somlyói várórség aktuális és többhavi hátralékban lévő zsoldjának kifizetésében azonban fennakadást okozott, hogy az említett országgyűlési végzéssel párhuzamosan ellentmondásos határozatok születtek az erdélyi végvári katonaság fenntartásával kapcsolatban. Mindenekelőtt a főkapitányi központ, vagyis a kolozsvári őrség ellátásának megszervezése okozott zavart: a szintén végvárrá vált egykori „kincses városba” kifejezetten a *praesidium* ellátási nehézségeinek megoldására kiküldött *commisariusok* ugyanis a kolozsvári katonaság ellátását fontosabbnak ítélték a somlyóinál. A fejedelmi kormánynak küldött jelentésükben azzal érveltek, hogy „az somlyai *praesidium* Erdélyre nem sokat vigyázhat, hanem csak az Szilágyra és Kővárra”.²⁸ Így a bizottság javaslata értelmében Szalárdi a hozzákerült kapuszám utáni ötforintos adót nemcsak a somlyói (és sebesvári), hanem a kolozsvári őrség fizetésére adta ki. Emiatt viszont az „előretolt bástyájaként” működő kisebb várak, köztük Somlyó fenntartását nem lehetett maradéktalanul biztosítani. Emellett a források arról tanúskodnak, hogy a katonaság fizetésére szánt összegek egyébként is nagyon nehezen gyűltek Szalárdi kezébe. Az oszmánok adóztatásán túlmenően alapvető problémát jelentett ugyanis, hogy a korábbi években háborús hadszíntérre váló Erdélyben az adóztatható porták számáról és ezzel együtt a beszedendő

25 MNL OL P669 Uzony [!]. Béldi család levéltára. I. tétel. Nr. 5., 131.; MNL OL P659 42. cs. Nr. 845/61.

26 EOE XIII. 140.

27 Uo. 155. Ez a Béldi Pál és Ebeni István általi felmérés alapján minden bizonnyal Belényes vidékét, Kraszna vármegyét jelentette. Továbbá támaszkodtak (volna) a Bánffy család szilágysági jövedelmeire is. Szalai: Nagyságotok és kegyelmek lévén az haza oszlopi, 560–561.

28 *Török-magyarokori állam-okmánytár*. I–VIII. Szerk. Szilády Áron – Szilágyi Sándor. Pest, 1868–1872. (Monumenta Hungariae Historica IV. Diplomataria 1–9) (= TMÁO) IV. (1661–1670) 298–299.

adók mennyiségéről sem volt pontos információja sem a fizetőmesternek, sem az adószedőknek.²⁹

Az 1666. februári, Fogarasban tartott országgyűlés éppen ezért újabb határozatokat hozott, mások mellett a Váraddal szembeni végvári katonaság ellátására is rendelt hódoltsági adók mennyiségét és beszedését illetően. Ennek megfelelően rögzítették a hódolt vármegyék Erdély irányába történő adózását: a terheik mérséklése érdekében a nem hódolt területekhez képest feleannyi összeget, 16 forintot róttak ki a térségbeli kapukra. Ugyanakkor a hajdúvárosok mellett előírták az észak-bihari, jelentősebb gazdasági potenciállal, így malommal, mészárszékkal vagy vámhellyel rendelkező mezővárosok és települések, mint például Debrecen, Bihar vagy Csatár számára a pénz- és terménybeli adókötelezettséget is. A katonaság tartására a vármegyékről és a szász székekről az ötforintos adót beszedő *partialis perceptorok* ellenőrzésének elrendelése, valamint az említett adónemből a restanciában maradt rész azonnali beszolgáltatásának előírása is egyértelműen jelzi, hogy az Apafi-kormányzat lehetőségeihez mérten mindent megtett a végvári, beleértve a somlyói katonaság ellátásának folyamatos biztosításáért.³⁰ Erre enged következtetni az is, hogy a biztos, egyösszegű és azonnali jövedelem érdekében a kormányzat megerősítette a vöröstoronyi harmincad bérbeadását Szeben városának,³¹ ezt a bevételt pedig – ahogy említettük – már korábban a katonaság tartására rendelte az országgyűlés.³²

Habár látható, hogy a törvényhozás viszonylag gyorsan reagált a felmerülő problémákra, a gyakorlatban mindez nem sok változást hozott: az adóbeszolgáltatás továbbra is akadozott, a Szalárdi kezébe 1666 júliusára összegyűlt közel 3000 forintnyi összeg sem fedezte a végváriak, köztük a somlyói őrség hátralékban lévő és aktuális havi zsoldját. A fizetőmester a restancia mielőbbi előteremtése és a vitézi rend folyamatos fenyegetőzése miatt saját biztonsága érdekében is arra kérte a fejedelmet, hogy rendeleti úton külön szólítsa fel a tisztségviselőket az adó azonnali beküldésére.³³ I. Apafi Mihály minden bizonnyal ki is küldte commissióit, amelyről egy Teleki Mihályhoz intézett parancslevél tanúskodik. A fejedelem éppen a somlyói őrség kifizetése érdekében szólította fel a kővári főkapitányt, hogy a kővár-vidéki adóból „Ferenc kapitánynak háromszáz egynéhány forintot adjon, azt kívánván a praesidiumnak állapota”, s az egyéb adókat is mielőbb küldesse be Szalárdi Jánosnak Kolozsvárra.³⁴

29 Koncz József: Szalárdi János kiadatlan levelei és egyéb reá vonatkozó adatok. II–III. *Irodalomtörténeti Közlemények* (1899) II. 226–227., III. 336–337.

30 EOE XIV. 190–192.

31 *Fejedelmi prefektusok*, 165.

32 EOE XIV. 190–192.

33 Szalárdi János levele I. Apafi Mihály fejedelemnek. Kolozsvár, 1666. július 22. MNL OL X4788 Másolatok gyűjteménye. Kemény József gyűjtemény. Missiles. 11694. sz. mikrofilmtekercs. [Számzatlan.]

34 MNL OL P659 5. cs. Nr. 207/10.

Ellátási nehézségek és megoldási kísérletek

A somlyói katonaság ellátásának akadozása komoly elégedetlenséghez vezetett a vártisztek és a *praesidium* körében egyaránt. Olasz Ferenc kapitány 1666 őszén egyenesen Béldi Pál országos generális közbenjárását kérte, hogy az országgyűlés mentse fel tisztségéből. Indokai nagyon érzékletesen bemutatják a várbeli helyzetet és életkörülményeket, ahogy fogalmazott:

„... itt [...] semmi proventus [azaz bevétel – Sz. Á.] nincsen, mindent pénzen kell venni, avval a nyolcszáz forinttal nem érem fel, hogy csak magamat tartsam, ne[m] hogy házam népemet ruházzam vele. Én inkább nyugodalmasabb helybe[n] szolgálók száz forintért; [...] mi haszna [...], hogy amiért én szolgálók, másokkal költöm el, az szegény gyermekeim élhel halnak meg.”³⁵

A közvetett forrásokból az is kitűnik, hogy Olasz Ferenc kapitány és a somlyói katonaság ellátását biztosító adók nagy részének beszédéséért felelős partiumi *perceptor*, Ugray Gergely a fejedelemez fordultak a várkatonaság panaszaiával és a fenntartásuk megszervezéséből adódó gondokkal, azok mielőbbi megoldásának reményében. Az ügy súlyosságát jól mutatja, hogy habár maga a fejedelem azonnal igyekezett választ adni a felvetett problémákra,³⁶ a szokásnak megfelelően a fejedelmi tanács tagjainak véleményét is kikérte több előterjesztett kérdésben,³⁷ amelyekről Béldi Pál és Bethlen János cenzúrái tanúskodnak.³⁸

Az Olasz Ferenc kapitány által felvetett egyik probléma a *praesidium* különböző egyégeinek fizetése kapcsán merült fel: a fejedelmi kormányzat ugyanis kilátásba helyezte a német lovas katonák (*rajtár*) hópénzének a csökkentését, annak érdekében, hogy a gyalogos várőrség (*soldat*) fizetését könnyebben elő tudják teremteni. A *rajtárok* ezzel szemben éppen azt akarták elérni, hogy a szintén lóval szolgáló, de gyalogos erőként is bevethető erdélyi dragonyosokkal azonos legyen a fizetésük. Az Apafi-kormányzat nehézségeit tovább fokozta, hogy Barcsay Ákos fejedelem korábban hat forintra emelte a dragonyosoknak fejenként járó hópénz összegét.³⁹

35 ENMLvt az RNLvt KML kezelésében. Uzoni Béldi család levéltára [Fond Familial Béldi din Ozun] 146. cs. Nr. 60–61. Ugray Gergely 1666 szeptemberében ugyancsak tisztségéből való felmentését kérte: „Ezen kötelességem alól ki is akarok szabadulni [...], próbálja más is az elhíttett sok jövedelem mellett mi ízü ez a partiumi perceptio, sokféle dolgok miatt való egyenetlenkedés mindennél inkább.” Uo. 146. cs. Nr. 56.

36 MNL OL P1239 1-1666-4.

37 Trócsányi Zsolt: *Erdély központi kormányzata. 1541-1690*. Bp., 1980. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai III. Hatóság- és Hivaltörténet 6) 72. [Passim.]

38 Bethlen János levele I. Apafi Mihály fejedelemnek. Teremi, 1666. augusztus 1. [Bethlen János kancellár cenzúrája.] MNL OL X4788 Másolatok gyűjteménye. Kemény Sámuel gyűjtemény. 11697. sz. mikrofilmtekercs. [Számogatlan.]; MNL OL P1239 2. d. 1-1666-4. [Béldi Pál országos generális cenzúrája.] A két tanácsúr cenzúrájának tartalmát lásd még Trócsányi: *Erdély központi kormányzata*, 128. 742. j.

39 Bethlen János levele I. Apafi Mihály fejedelemnek. Teremi, 1666. augusztus 1. MNL OL X4788 Másolatok gyűjteménye. Kemény Sámuel gyűjtemény. 11697. sz. mikrofilmtekercs. [Számogatlan.]

Béldi Pál tanácsúr *votumában* komoly aggodalmának adott hangot: úgy vélte, hogy ha nem teljesítik a *rajtárok* követeléseit, mivelhogy tisztekkel (*officer*) nem tudnak egyezségre jutni, könnyedén fellázadhat az egész várórség. Béldi azonban „ismervén az országnak szegénységét”, konkrét javaslattal nem tudott előállni a probléma megoldása érdekében.⁴⁰ Bethlen János kancellár egy korábbi, radnóti tanácskozás eredményét tartotta mérvadónak az ügyben, censurájából ugyanakkor kiderül, hogy habár ő maga is számolt a somlyói lázadás lehetőségével, a korábbi példák alapján úgy vélte, hogy nem kell tartaniuk a teljes órség rebelliójától. Annak ellenére ugyanis, hogy valóban a tisztek fizetésének csökkentéséről van szó, a többi katonaelem hűségére nem lesz hatással esetleges mozgolódásuk. Bethlen azonban hangsúlyozta a somlyói órség nélkülözhetetlenségét a váradi törökökkel szembeni védelemben, kijelentve, hogy ezen „*praesidariusoknak* kedvünk ellen is kell kedveznünk, mivel semmiképpen nem lehetünk szolgálatjuk nélkül”. Ezzel együtt a kancellár a kérdés megoldását Olasz Ferenc hatáskörébe utalta, azzal érvelve, hogy a kapitány a kormányzatnál sokkal jobban tisztában van a somlyói helyzettel, így magára kell vállalnia a tisztek fizetésének csökkentését, s kötelessége is az „ország terhének öregbítése nélkül” a felmerülő nehézségek megoldása.⁴¹

Ugray Gergely *partiumi perceptor* ugyancsak a somlyói órség ellátásának fennakadásairól tett előterjesztést I. Apafi Mihály fejedelemnek. A fentebb említett, 1665. őszi országgyűlésen hozott határozat értelmében ugyanis már időszerű lett volna a somlyói órség kéthavi gabonájának megadása, azonban a terminusig összegyűlt termény még a félhavi mennyiséget sem fedezte. Béldi – a *rajtárok* fizetéscsökkentéséhez hasonlóan – a gabona hiánya miatt is zendüléstől tartott, a fejedelemnek levélben beküldött véleményében azonban nem állt elő megoldással a problémára.⁴² Bethlen János úgy vélte, hogy mivel a gabonát még sem Közép-Szolnok vármegyéből nem szedték be, sem Debrecen városa nem szolgáltatta be a dézsmát, továbbá mivel korábban Ugray azt jelentette, hogy ez idáig szépen gyűlt a gabona, nem tartotta komoly nehézségnek a kérdést.⁴³ Nagyobb gondot jelentett ennél az, hogy a somlyói órség az országgyűlés döntése ellenére vonakodott attól, hogy kéthavi „hópénzét” gabonában vegye át. A kancellár azt a javaslatot tette a fejedelemnek, hogy mivel a *praesidium* mindenekelőtt a kapitánytól függ, Olasz Ferencről is tájékoztatást kell kérni az ügyről. Ha a kapitány szerint is valós a gond, és a pénzbeli zsoldrestancia, valamint a tisztek fizetéscsökkentése miatti elégedetlenséget fokozza, a lázadás elkerülése érdekében mielőbb ki kell adni az eddig összegyűlt hópénzt a katonaságnak, az Ugray Gergely által összegyűjtött gabonával együtt. Bethlen a gabonahátalék mielőbbi beszédését és további megoldásként azt tanácsolta, hogy a fejedelem tiltsa meg a somlyói piacon a magánszemélyek számára a kenyér eladását. Ehelyett fogadjanak fel két sütőt, akik folyamatosan süssék a kenyeret, amelyet aztán a kincstár (*fiscus*) a piacon egyedülként, „monopolizálva” árusítson ki. A kenyeret úgy „árazzák be”,

40 MNL OL P1239 2. d. 1-1666-4.

41 Bethlen János levele I. Apafi Mihály fejedelemnek. Teremi, 1666. augusztus 1. MNL OL X4788 Másolatok gyűjteménye. Kemény Sámuel gyűjtemény. 11697. sz. mikrofilmtekercs. [Számzatlan.]

42 MNL OL P1239 2. d. 1-1666-4.

43 Bethlen János levele I. Apafi Mihály fejedelemnek. Teremi, 1666. augusztus 1. MNL OL X4788 Másolatok gyűjteménye. Kemény Sámuel gyűjtemény. 11697. sz. mikrofilmtekercs. [Számzatlan.]

hogy sokkal többért juthasson hozzá a *praesidium*, mint amennyiért a gabonának köblét nekik akarják beszámolni fizetésükbe. Így a katonaság jobban jár, ha elfogadja a kéthavi búzabeli járandóságot, ahogy Bethlen János fogalmazott: „hasznára, nem kárára leszen az országnak az mostani fortélyoskodás”.⁴⁴

Számos részletről egyelőre hallgatnak a források, azonban a kormányzati egyeztetések kétségtől eredményre vezettek a somlyói őrség ellátása kapcsán. Egyrészt bizonyos, hogy néhány héten belül Ugray Gergely *perceptor* több száz forintot fizetett ki a *praesidium*-nak, másrészt a hozzá beküldött gabonát is kiadta a somlyói őrség számára,⁴⁵ következésképp a katonaság elfogadta a kéthavi természetbeli juttatást fizetesként. Emellett a fejedelmi kormányzat Cserei Farkas komornik deák⁴⁶ által az „állami költségvetésből” is küldött a somlyói várkatonaság hópénzére, amelyből Olasz Ferenc kapitány mind a magyar, mind a német katonaság elmaradt hópénzét ki tudta fizetni.⁴⁷

A komoly nehézségek miatt felmentésüket kérő somlyói tisztek, így Olasz Ferenc kapitány és Ugray Gergely *perceptor* lemondását az 1666. évi ellátási problémák megoldását követően bizonyosan nem fogadta el az erdélyi kormányzat, való igaz, elsősorban azért, mert nem volt alkalmas jelöltje a számtalan nehézséggel terhelt tisztségek betöltésére.⁴⁸ A következő néhány évben a tisztségviselők és a vár működésében változást csupán Ebeni István kolozsvári főkapitány és Kolozs vármegye főispánjának halála jelentette, s mindkét tisztségbe 1666 októberétől Bánffy Dénes tanácsúr került. A végvidéki főkapitányság élére kerülve Bánffy Dénes a váradi vilájjel szembeni erdélyi védelem katonai vezetője lett, és az ezzel egyidejűleg, valószínűleg a védekezés hatékony irányítása érdekében ráruházott Doboka vármegyei főispáni tisztséggel együtt, alapvetően a térség közigazgatásának irányítójává is vált.⁴⁹ Magánbirtokai is elsősorban ezen a vidéken feküdtek,⁵⁰ így az ország védelme és saját jószágainak megtartása miatt egyaránt érdekelt volt abban, hogy már kinevezését követően a fejedelem elé terjessze meglátásait a végvidék védelméről és a katonaság ellátásáról. Habár I. Apafi Mihály már ekkor számos ponton választ adott Bánffy felvetéseire, a végvidéki ügyek többségének rendezését az országgyűlésig halasztotta és a fejedelmi tanáccsal való tárgyalástól tette függővé.⁵¹

44 Bethlen János levele I. Apafi Mihály fejedelemnek. Teremi, 1666. augusztus 6. MNL OL X4788 Másolatok gyűjteménye. Kemény Sámuel gyűjtemény. 11697. sz. mikrofilmtekercs. [Számolatlan.]

45 ENMLvt az RNLvt KML kezelésben. Uzoni Béldi család levéltára. I. inv. 146. cs. Nr. 56.

46 A komornik deákokra, feladataikra és működésükre lásd Dáné Veronka: A Rákócziak cubiculariusai. In: *Hivatalnok értelmiség a kora újkori Erdélyben és Magyar Királyságban*. I. Szerk. Bogdándi Zsolt – Fejér Tamás – Jakó Klára. Kolozsvár–Bp., 2020. (Erdélyi Tudományos Füzetek 290) 25–39.

47 ENMLvt az RNLvt KML kezelésben. Uzoni Béldi család levéltára. I. inv. 146. cs. Nr. 51., 56. Az is bizonyos, hogy az „állami segítségnek” hála az Ugray Gergely által az őrségnek adott 665 forintot Olasz Ferenc kapitány vissza tudta adni a *perceptor*nak, egyéb és/vagy későbbi gazdálkodás céljából. A *praesidium* számára kifizetett hópénzből a számukra juttatott búza árát is megadatta az őrséggel a *perceptor*nak.

48 MNL OL P659 18. cs. Nr. 658/67–68. Ugray Gergelyről a kormányzat tagjai egyáltalán nem voltak jó véleményekkel, például Bethlen János már korábban is a *perceptor* tisztségéből való felmentését javasolta. Lásd erre Bethlen János levele I. Apafi Mihály fejedelemnek. Teremi, 1666. augusztus 6. MNL OL X4788 Másolatok gyűjteménye. Kemény Sámuel gyűjtemény. 11697. sz. mikrofilmtekercs. [Számolatlan.]

49 Szalai: Nagyságotok és kegyelmek lévén az haza oszlopi, 568–570.

50 Bánffy Dénes birtokaira lásd példaként Zsinka Ferenc: *Bánffy Dénes és kora (Életrajzi vázlat)*. Bp., 1914. 54.

51 Lásd erre részletekbe menően Szalai: Nagyságotok és kegyelmek lévén az haza oszlopi, 570–571.

Ennek megfelelően az 1667 januárjában kezdődő marosvásárhelyi országgyűlésre kiküldött meghívóban a tárgyalandó kérdéskörök között a fejedelem hangsúlyozta a végvidéki katonaság „fizetések, tartások és jó karban való állítások” ügyének megvitatását is.⁵² Az országgyűlés számos határozatot hozott a kérdésben, Somlyó tekintetében a tiszteknek felhatalmazást adott a vár erődítésére. A végvidéki *praesidium* tartására újra kapuszám szerinti adót vetettek ki, ez esetben négy forintot. Előírták a korábban e célból kirótt, hátralékban lévő adók felhajtását is, valamint a *perceptorok* által beszedett jövedelmek Kolozsvárra szállítását, bizonyára azok „újraelosztása” érdekében, valamint a hódoltság korábbi országgyűlési határozatok alapján történő adóztatását is megerősítették.⁵³

Emellett kiemelendő azon cikkely, amely a rendek részéről – vélhetően a zavaros politikai helyzet következtében, de a fejedelemség történetében nem példátlanul – a fejedelmi hatalom részleges korlátozását és a fejedelmi tanács szerepének növelését célozta. A marosvásárhelyi országgyűlés 32. artikulusa alapján ezután az országgyűlések összehívása a fejedelmi tanácsurak „egyenlő tetszésekből” történhetett (volna). A fejedelmi előterjesztések (*propositio*) országgyűlési megvitatására is csupán a 12 fős fejedelmi tanácsbeli tárgyalást követően kerülhetett (volna) sor. A szempontunkból most leginkább lényeges, hogy törvénybe iktatták: országot érintő ügyekben az országgyűlések között a fejedelem csak az egész fejedelmi tanács döntése értelmében határozhat. Ahogyan az artikulusban a rendek leszögezték: „ha oly dolgok occurálnának, kik az egész országot concernálnák, az olyanok is őkegyelmeknek [ti. a fejedelmi tanácsuraknak – Sz. Á.] hírekkel és megegyező akaratjokból legyenek”.⁵⁴ A törvénycikk tehát nyilvánvalóan a gyakorta problémás végvidéki ügyek intézésében is a korábbiaknál nagyobb befolyást szánt a fejedelmi tanácsnak mint testületnek.

A fejedelmi tanács hírével és egyező akaratából?

Már korábban is utaltam arra, hogy az országgyűlési törvények – szintén nem a korszak sajátosságaként – a mindennapokban nem, vagy csak bizonyos mértékben valósultak meg. Ez jól szemléltethető Somlyó végvárának példáján keresztül, mind a várellátás megszervezése, mind a fejedelmi tanács döntéshozatalban való részesedése kapcsán.

Bánffy Dénes kolozsvári főkapitány az országgyűlést követően rövidesen aggodalmának adott hangot a végvidéki ügyek rendezése miatt, mondván, hogy „rendetlenül bomlék el az ország Vásárhelyről”.⁵⁵ Ebből adódóan a sok szempontból éppen Somlyót és katonaságát érintő észrevételeit pontokba szedve terjesztette a fejedelem elé. Bánffy Dénes továbbra is a várkatonaság ellátásának megszervezését látta a legnagyobb kihívásnak. Mindenekelőtt azért, mert annak ellenére, hogy Ugray Gergely partiumi *perceptor* – ko-

52 EOE XIV. 204.

53 Uo. 221., 227., 231–232.

54 Uo. 226–227., 231–233. A fejedelmi tanács hatalmának szabályozására lásd Bíró Vencel: *Az erdélyi fejedelmi hatalom fejlődése*. Kolozsvár, 1917. 28. [Passim]; Trócsányi Zsolt: *Törvényalkotás az Erdélyi Fejedelemségben*. Bp., 2005. 15–24., 168–170.

55 TML IV. 36.

rábbi szándékát megvalósítva – hivatalosan lemondott tisztségéről a marosvásárhelyi országgyűlésen, a rendek sem marasztalták, de nem neveztek ki senkit a helyére. Mindez óriási gondot jelentett a katonaság zsoldjának beszédésében, hiszen, ahogy Bánffy fogalmazott, a „praesidiumok fizetéseknek nagy részét vetették [ti. a rendek – Sz. Á.] az Partiumra”. Ezért arra kérte a fejedelmet, hogy döntsön a *perceptor* személyéről, s akár megtartja tisztségében Ugrayt, akár mást nevez ki, instrukcióval lássa el a tisztségviselőt.⁵⁶

További kérdést vetett fel a különböző katonaelemek Somlyón történő állomásoztatása. Véltetően éppen Bánffy Dénes korábbi javaslatát elfogadva hozott ugyanis korábban határozatot a fejedelem és a „tanácsi rend” a somlyói őrség „összetételének” kérdésében: az ellátás könnyebb megszervezése és a gyalogoknak járó kisebb összegű fizetés miatt a lovas katonák számának csökkentéséről és a gyalogság gyarapításáról döntöttek.⁵⁷ Ennek megfelelően a körösbányai német gyalogok⁵⁸ kerültek volna a somlyói lovas német katonák helyére. Bánffy ennek végrehajtásához azonban elengedhetetlennek tartotta, hogy I. Apafi Mihály adjon parancsot a Hunyad és Zaránd vármegyei tiszteknek az előbbiek Somlyóba bocsátásáról. A vár védelmének biztosítása érdekében ugyanis a lovasokat addig nem küldhette a helyükbe, amíg a gyalogok Somlyóra nem érkeztek. A tanácsurak másik javaslata a somlyói gyalogok számának növelésére a korábbiakban az volt, hogy a szomszédos Cseh várában lévő német gyalogság egy részét, szám szerint 22 katonát Somlyóra csoportosítsanak át,⁵⁹ Csehben pedig az ottani birtokosok tartsanak gyalogos katonákat a védelem érdekében. Amíg azonban a fejedelem nem hajtatta végre a birtokosokkal a végzést, Bánffy a csehi őrséget sem rendelhette Somlyóba. Emiatt arra kérte a fejedelmet, hogy hozzon rendelkezést ezen kérdésekben is, hiszen enélkül nem változhat meg a somlyói *praesidium* „összetétele”, ezáltal hópénzüik sem csökkenthető.

Bánffy azt is problémának látta, hogy a somlyói lovasok várból való kivitele esetén Olasz Ferenc kapitány előjárójukként bizonyosan velük együtt akar majd távozni Somlyóról. Felvetette tehát a kérdést, hogy marasztalja-e a kapitányt a korábbi fizetésének megadásával, vagy mást neveznek majd ki a somlyói őrség élére. Utóbbit azonban Bánffy a hatékony védelem megszervezése érdekében nem javasolta.

A gondokat szaporította, hogy újra időszerűvé vált a végvidéki katonaság hópénzének megadása, Bánffy azonban nem tudta kiadatni fizetésüket, mivel, ahogy fogalmazott, „Somlyón egy pénz sincs, mert *perceptor* sem volt eddig, ki szerezzen”.⁶⁰ A problémát

56 ENMLvt az RNLvt KML kezelésében. Kemény József gyűjtemény [Colecția personală Kemény József] Nr. 207/7-8. [Az irat másolatban megtalálható: MNL OL P659 18. cs. Nr. 658/61-62.]

57 TML III. 503. „Ha ő nagysága tartani akarja Somlyót, küldjön gyalogot bele, mert annyi lovas ott nem kell s nem is jó, mert nem győzik szénával, abrakkal, s alkalmasabb is gyalog vár tartani...”

58 A körösbányai német gyalogok korábban a székelyhídi őrség létszámát gyarapították a vár lerombolásáig, számuk ekkor, azaz 1665-ben 40 fő volt. ENMLvt az RNLvt KML kezelésében. Mike Sándor gyűjtemény [Colecția personală Mike Sándor] Nr. 1067.

59 A csehi őrség egy része szintén Székelyhídből került át a várba, 1665-ben 70 fős gyalogságról tudunk. ENMLvt az RNLvt KML kezelésében. Mike Sándor gyűjtemény. Nr. 1067.

60 ENMLvt az RNLvt KML kezelésében. Kemény József gyűjtemény. Nr. 207/7-8. [Az irat másik példányát lásd MNL OL P659 18. cs. Nr. 658./61-62.]

Szalárdi János fizetőmester utódja,⁶¹ a szintén váradi menekült, a Részek korábbi *fiscalis directora*, Virginás István által összegyűjtött adók sem enyhíthették, ugyanis ez alig 1000 forintot tett ki. Kérte tehát a fejedelmet, hogy újra parancsoljon a hátralékok beszedéséről és a katonaság számára kivetett adók mielőbbi felszedetéséről.

A főkapitány a végvidéki katonaság ruházatára szánt posztó megadását is sürgette, mert annak ellenére, hogy a kolozsvári magyar és német gyalogoknak részben ki tudta adatni posztóját, jelezte, hogy azt „minden nap sollicitálják a somlyaiak, s egyebűtt valók is”.⁶²

Habár Bánffy Dénes memorandumát a fejedelemhez címezte, leveleiben és sógorán, Teleki Mihályon keresztül egyaránt a fejedelmi tanács döntéshozatalba való bevonását kérte I. Apafi Mihálytól, az említett marosvásárhelyi országgyűlés 32. törvénycikkelyére hivatkozva, tartva a rendek rosszallásától.⁶³ Bánffy arra számított, hogy a fejedelem a tanácsuraktól – a szokásnak megfelelően – levélben kéri majd ki véleményüket a felvetett kérdésekre.⁶⁴

Úgy tűnik, hogy I. Apafi Mihály először kormányzata fő pillérének, Bethlen Jánosnak a javaslatát kérte ki. A kancellár Bánffyhoz hasonlóan felhívta a fejedelem figyelmét a fent idézett országgyűlési határozatra, amely szerint az országot érintő ügyekben dönteni csakis a fejedelmi tanács tagjainak egyetértésével lehet. Bethlen János azonban – Bánffyval ellentétben – úgy értelmezte az artikulust, hogy ez a tanácsurak személyes megjelenését és megbeszélését írja elő. Ezzel nagyon gyakorlatiasan rámutatott arra, hogy a bizonyosan eltérő vélemények levélben való bekérése nem járható út egy kérdéskör gyors megtárgyalására és megoldására.⁶⁵ Összességében azonban mindkét tanácsúr elhibázottnak látta az országgyűlési határozatot. Bethlen János kissé epésen megjegyezte, hogy nem tudja, a törvényt „mi végre és ki íratta, jóakaró uram, maga tudja”.⁶⁶ A tanácsurak közül többen egyetértettek a kancellárral, ugyanis nem látták célravezetőnek „hogy az ország

61 Virginás Istvánt az 1666. szeptemberi országgyűlés nevezte ki Szalárdi János helyére „Kolosvárra fizető mesternek, perceptornak, káptalannak”. EOE XIV. 199.

62 ENMLvt az RNLvt KML kezelésében. Kemény József gyűjtemény. Nr. 207/7. [Az irat másik példányát lásd MNL OL P659 18. cs. nr. 658./61–62.] Bánffy Dénes az egyéb végvárok tekintetében orvoslást kért még az alábbiakra: Náádudvari János szamosújvári kapitány, kolozsvári alkapitány rossz állapota miatt a két tisztség más személlyel való betöltése; Sebesvárba és Kolozsvárba pattantyús küldése; Szamosújvár erősítése és ellátása puskaporral.

63 TML IV. 36. Bánffy Dénes így fogalmazott arról, hogy miért nem akar saját jogköréből adódóan egymaga dönteni a végvidéki problémák kérdésében: „Én pedig bizony azokban magamat nem elegyítem magamtól, mert azon kívül is némely nem barátim eleget mocskolódának az elmúlt gyűlésen, sőt úgy látám, minden autoritást effélékben s ennél kisebb dolgokban is az ország magának kívánná.”

64 TML IV. 40. „Az beadott punctumokat, nem kétlem, urunk communicálja az urakkal s kiki mi választ eszen, kérem, levelét igyekezze kézhez venni és nekem küldeni vagy hozni. Azonban akármi legyen az válasz, de írásban resolváljon ő nagysága cum subscriptione et sigillio.”

65 „... felebb említett articulus szóról szóra így vagyon: azon közben is, ha oly dolgok occurálnának, kik az egész országot concernálnák, az olyanok is az tanácsi rendnek hírekkel és megegyező akaratjokból legyenek – ehhez képest csak levelek által kinek-kinek ő kegyelmek közül Nagyságod opinióját nem veheti, mert egyező akaratból nem mehet végbe a dolog, különbözők lévén az elmék, kétség nélkül különbözők fognak lenni az opiniók is; hanem nagyságodnak convocáltatni kell az tanácsurakat...” EOE XIV. 234–235.

66 Uo. 235. Vö. Trócsányi: *Erdély központi kormányzata*, 129. 754. j.

minden autoritást magának” tartson.⁶⁷ Érthető módon, hiszen a gyakorlatban teljesen életszerűtlen lett volna a birtokaikon, a fejedelmi udvartól többnapos járóföldre tartózkodó, egyéb tisztségeket viselő és az azokkal járó kötelességeiket hirtelen hátra hagyó tanácsurak gyors összeülése és a kérdések azonnali megtárgyalása és orvoslása. Így habár Bethlen nem akart vagy nem mert szembemenni az országgyűlési határozattal, mégis arra hivatkozva, hogy „az országnak közönséges veszedelme” áll fenn, nem hárította el a Bánffy által felvetett nehézségekre történő *votum*ának megírását.⁶⁸ Hangsúlyozta ugyanis, hogy a korábbi esetek ismeretében komolyan tartani kell a somlyói *praesidium* lázadásától a zsold elmaradása miatt, ami a vár és ezzel együtt akár a teljes Szilágyság és Érmellék oszmán kézre kerüléséhez is vezethet.⁶⁹

Ugray Gergely *perceptor* kérdésében a kancellár azt javasolta, hogy mivel Bánffy már visszaküldte Somlyóra, a korábbi utasítása szerint tartsák meg tisztségében addig, amíg a fejedelmi tanács összehívása megtörténik, s az ülés eredménye döntse majd el Ugray és a tisztség további sorsát. A somlyói őrség „összetételének” ügyében Bethlen János mindenképpen szorgalmazta a Bánffy általi kérések teljesítését, vagyis, hogy a német lovasok várból való kivonása és helyükbe a gyalogok bevitele érdekében a fejedelem adjon parancsot a hunyadi és zarándi tiszteknek, valamint a csehi birtokosoknak. Hozzáteve, hogy ezt meg is teheti, mivel ezek „felől az nemes ország végzett”. Olasz Ferenc kapitányról Bethlen nagyon jó véleménnyel volt, ahogy fogalmazott, „amikor Franciscót elbocsátjuk, akkor Somlyótól is elbúcsúzhatunk”. Mivel az országgyűlés a fizetésének csökkentéséről és tisztségéből történő felmentéséről sem határozott, Bethlen úgy ítélte meg, hogy a korábbi javadalmának megadásával maradásra kell bírni, addig mindenképpen, amíg a fejedelmi tanácsülés máshogy nem határoz. A hátralékban lévő hópénzzel kapcsolatos felvetésre a kancellár azzal a javaslattal élt, hogy a fejedelem rendelkezzen beszédésük felől, s a fizetőmesterhez befolyt pénzből mindenekelőtt a somlyói őrségnek adják meg hópénzüket, nehogy a *praesidium* fellázadjon, és oszmán kézbe adja a várat. A végvidéki, köztük a somlyói őrség ruházatára szükséges posztó kiküldése ügyében szintén arra kérte I. Apafi Mihályt, hogy mielőbb intézkedjen.

Bethlen János tehát adott a fejedelemnek támpontokat a végvidéki gondok orvoslására, ám Bánffyval együtt elengedhetetlennek tartotta a fejedelmi tanács mielőbbi összehívását. Ennek egyik oka bizonyosan a már említett marosvásárhelyi országgyűlés korlátozó döntésének a betartása volt. A súlyosabb szempont mégis az lehetett, hogy mielőbb találjanak tényleges megoldást a végvidéki katonaság, mindenekelőtt a somlyói *praesidium* és végvár fenntartására.⁷⁰

67 TML IV. 49. Bethlen János levele bizonyosan Béli Pál generális kezén is átment, az ekkoriban még a fejedelmi tanácsban helyet nem kapott, de már ekkor tájt jelentős befolyással bíró Teleki Mihály mellett. Lásd erre ENMLvt az RNLvt KML kezelésében. Uzoni Béli család levéltára. I. inv. 311. cs. Nr. 1–2.

68 EOE XIV. 233.

69 TML IV. 40.

70 EOE XIV. 234.; TML IV. 54.

Jelen tudomásunk szerint azonban a tanácsülésre csak Bethlen János censurájának megírása után egy hónappal, 1667 áprilisának elején került sor.⁷¹ A tanácsurak összehívásának oka ekkor azonban kétségtávolan nem a felvázolt végvidéki problémák rendezése, hanem a Portára szökött későbbi fejedelemaspiráns, Zólyomi Miklós ügyének megvitatása volt.⁷² Ezzel egyidejűleg, egyértelműen a tanácsülés eredményeként,⁷³ kiküldték az országgyűlési meghívókat; összehívásának indoka elsősorban szintén Zólyomi Miklós „lázadásának” megtárgyalása volt.⁷⁴ Ezzel összefüggésben az adók mihamarabbi adminisztrálásának szükségessége is megfogalmazódott, egészen pontosan azért, hogy a Porta Zólyomival szembeni megnyerése érdekében az éves adót mindenképpen idejében beszolgáltatthassák.⁷⁵

Az országgyűlési határozatok zöme valóban Zólyomi Miklós ügye köré csoportosult, ahogyan a következő hónapok történései is „zavargásához” kapcsolhatók. A törvények közül azonban több is foglalkozott a végvári katonaság Bánffy Dénes által felvetett, és Bethlen János által véleményezett problémáinak megoldásával.

A hódoltsági terménybeli adók kapcsán, amelyek alapvetően a várkatonaság ellátását voltak hivatottak fedezni, gyakorlatilag megerősítették az 1666. évi fogarasi országgyűlés erre vonatkozó törvényeit, azaz: a partiumi, elsősorban az észak-bihari térség dézsma-kötelessége továbbra is fennállt, a korábbi adómentességre vonatkozó privilégiumokat e tekintetben eltörölték.⁷⁶ A termény- és pénzbeli partiumi adók felszedésére pedig bizonyos, hogy Ugray Gergelyt hagyta meg *perceptor*i tisztségben az erdélyi kormányzat, a korábbi instrukcióját érvényben hagyva.⁷⁷

Az adóztatás szabályozása mellett a somlyói őrség „összetételének” megváltoztatására és ezáltal hópénzének csökkentésére nézve is előrelépés történt. A csehi őrség fizetését ugyanis a fizetni nem tudó birtokosok helyett az ország magára vállalta a *praesidium* számára egyébként is felvetett adókból, mivel „nem nevedvén az ország adója vele”.⁷⁸ A továbbra is Olasz Ferenc kapitánysága alatti somlyói katonaság, valamint a csehi őrség ekkorra 1604 forint 60 dénárba rúgó, bizonyára restanciában lévő és aktuális havi hópén-

71 A fejedelmi tanácsülés „jegyzőkönyve”. MNL OL P1239 1-1667-1. Nr. 13. Vö. Trócsányi: *Erdély központi kormányzata*, 67.

72 A tanácsülés Zólyomi Miklós „akciója” miatti összehívásáról így tájékoztatta Székely László Teleki Mihályt 1667. április 1-én keltezett levelében: „Az urakat ő nagysága mind ide hívhatja, ugyan kegyelmednek is parancsolja, hogy akkor így legyen.” TML IV. 65. Lásd még erre a teljesség igénye nélkül uo. 56., 63., 66., 68.

73 Itt jegyezzük meg, hogy az említett 1667. január-februári marosvásárhelyi országgyűlés 32. törvénycikke azt is előírta, hogy az országgyűlés összehívása, „annak napja és helye, a Nagyságod bölcs tanácsúr hívének egyező tetszésekből rendeltessék el”. EOE XIV. 226. Azonban az is kétségtelen, hogy az Apafi-korszakban már korábbi években is a fejedelmi tanáccsal egyeztetve hívta össze a fejedelem az országgyűlést. Ahogyan a Rákóczi-korszak országgyűlési meghívóiban is ez olvasható. Lásd ezekre példaként MNL OL X1249. Beszterce város és kerület levéltára. Missiles. Nr. 1661/200., Nr. 1662/38. [468. sz. mikrofilmtekercs]; EOE X. 135. [1638. év.]

74 EOE XIV. 247-248.

75 TML IV. 78. „Amint a marosvásárhelyi gyűlésben az adó felvetetett vala, alig hisszük, hogy kiteljék; azt is computusba vétetjük.”

76 EOE XIV. 258.

77 MNL OL P658 Teleki család marosvásárhelyi levéltára. Új rendezés. 7. cs. Nr. 1783.

78 EOE XIV. 259.

zét kitevő összeget pedig néhány héten belül „állami költségvetésből” ki is fizette a kormányzat.⁷⁹

Emellett az országgyűlés előírta, hogy a katonaság ruházatára járó posztóra a néhai fejedelmi *praefectus*, Udvarhelyi György által beszedett összegeket vegyék számadás alá, s valóban fordítsák a végváriak ruháztatására. A feladatot az országgyűlés Belényesi Ferencre, az új fejedelmi *praefectus*ra bízta.⁸⁰

A Bánffy által megfogalmazott végvidéki gondok többségére tehát próbált megoldást találni I. Apafi Mihály fejedelem, a két országgyűlés között nyilvánvalóan épített Bethlen János censurájára, majd az országgyűlésen jelen lévő többi tanácsúr véleményére,⁸¹ amelyek aztán országgyűlési határozatok formájában fogalmazódtak meg. Az erdélyi kormányzat azonban már ekkoriban felismerte, hogy a végvárak fenntartásának és ezzel együtt természetesen a hódoltsági peremvidéken az erdélyi jogfolytonosság megőrzésének a záloga az, ha érdekeltté teszik a katonaságot a partiumi adók beszedésében és a térség ellenőrzésében. Ennek értelmében Somlyó végvárának és katonaságának feladatává tették Bihar, Kraszna és Közép-Szolnok vármegyék oszmánok által hódoltatott területének a felügyeletét és az említett térségben az erdélyi adók felszedésében a gazdasági tisztségviselők segítségét. Az így megszerzett bevételek – ha nehézkesen is, de – kétségtávolúan biztosították a somlyói *praesidium* és vár működését az Apafi-korszak egészében.⁸²

Következtetések

Az Erdélyi Fejedelemség I. Apafi Mihály nevével fémjelzett időszakát a történeti és szakirodalom, valamint a „köztudat” is alapvetően az állam letűnő korszakaként értékeli, amikor a gyengekező fejedelem helyett a felesége, Bornemissza Anna fejedelemasszony, valamint rokona, Teleki Mihály és a rendek irányították az országot.⁸³ A múlt század alapkutatásokat is folytató történészei közül azonban már többen megkezdtek ennek a képnek

79 MNL OL P1239 3. d. 1-1667-1. Apafi Mihály vegyes iratai. Nr. 18-19. A csonka iratból sajnos nem következtethetünk sem a somlyói, sem a csehi *praesidium* pontos létszámára. A különböző, 4, 5, 6 forintnyi fejenként járó hópénzből csupán annyit állapíthatunk meg, hogy bizonyára eltérő hadrendű katonaság állomásozott az őrségekben, többségében 4 forintért szolgáló, vélhetően gyalogos katonák. Ugyanakkor úgy véljük, hogy a különböző hópénzösszegek fényt vetnek a rajtár-dragonos fizetés miatt kialakult korábbi ellentétre is: valószínűleg a dragonosok megőrizték a fent említett, Barcsay Ákostól kapott 6 forintos fizetést, a rajtárok vélhetően ezt törekvésük ellenére sem érték el, de az 5 forintos hópénzösszeget ezen forrás alapján megkapták.

80 EOE XIV. 259.

81 Az országgyűlésről Köprüli Ahmed nagyvezírhez Zólyomi Miklós „lázasásával” kapcsolatban intézett levél alapján az országgyűlésen a következő tanácsurak vettek részt: Haller János, Andreas Fleischer, Bethlen Farkas, Bánffy Dénes, Haller Pál, Béldi Pál, Basa Tamás, Kapi György, Keresztesi Ferenc, Bánffy Zsigmond, Bethlen János. EOE XIV. 262-263.

82 Lásd erre részletetbe menően Szalai Ágnes: Somlyó végvára és az északnyugat-erdélyi kondomínium az Apafi-korszakban. *Korall* (2024) 2. sz. 51-76.

83 Cserei Mihály: *Erdély története (1661-1711)*. Bp., 1983.; Herner János: *Bornemissza Anna megbűvöltetése. Boszorkányok Erdély politikai küzdelmeiben, 1678-1688*. Bp.-Szeged, 1988. (Adattár a XVI-XVII. Századi Szellemi Műveink Történetéhez 21) 6-7.

az árnyalását,⁸⁴ megkérdőjelezve azt a tételt, hogy „az Apafi-kor az egyértelmű hanyatlás kora, gyenge uralkodóval, pártok kiismerhetetlen kavargásával”.⁸⁵

Vitathatatlan, hogy az oszmánok által hatalomra emelt I. Apafi Mihály az ország kiszolgáltatottá válása miatt a korábbi fejedelmekhez képest a Portához szorosabb függésben és ezáltal szűkebb keretek között volt kénytelen uralkodni. Emellett az ország rendjei, nem erdélyi sajátosságként, hanem a korabeli gyakorlatnak megfelelően,⁸⁶ a fejedelmi hatalom korlátozására törekedtek: már I. Apafi Mihály választási feltételei (*conditio*) is igyekeztek bővíteni a rendek hatalomból ténylegesen részesülő szűkebb körének, vagyis a fejedelmi tanácsnak a hatáskörét a fejedelmi hatalom rovására.⁸⁷ Az uralmi válság háborúi az ország „elitje” körében komoly veszteséget hoztak, amely ugyancsak megnehezítette a kormányzat hatékony működését, ezzel egyidejűleg azonban az Erdély szomszédságában megerősödő oszmán befolyás, a változó európai politika éppen a minél gyorsabb döntéshozatalt követelte (volna) meg.

A felvázolt körülmények között a fejedelmi trónra soha nem készülő,⁸⁸ tagadhatatlanul nem erős személyiségű Apafi nagyban támaszkodott az általa kinevezett személyekből álló,⁸⁹ 12 fős fejedelmi tanácsra és hangsúlyosan egyes tagjaira. A korábbi szokásnak megfelelően vagy levélben kérte ki tanácsurainak véleményét, vagy összehívta őket tárgyalásra,⁹⁰ de gyakran az éppen valamilyen egyéb okból – például lakodalmon – együtt tartózkodó tanácsurakat kérdezte meg véleményükről.⁹¹

Mindezek Somlyó végvárra szervezésének szinte első lépésében tetten érhetők, nevezetesen akkor, amikor az 1665. évi gyulafehérvári országgyűlés az erdélyi végvárak felmérésének körülményeiről szóló döntéshozatalt átruházta a fejedelemre és tanácsára.

84 Várkonyi Ágnes: *Erdélyi változások. Az Erdélyi Fejedelemség a török kiűzésének korában. 1661–1711.* Bp., 1984.; Tavaszy Sándor: *A két Apafi fejedelemsége.* Kolozsvár, 1943. (Erdélyi Tudományos Füzetek 148.)

85 Trócsányi: *Erdély központi kormánya, 66.*

86 Lásd erre példaként Ember Győző: *Az újkori magyar közigazgatás története Moháctól a török kiűzéséig.* Bp., 1946. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai III. Hatóság- és Hivataltörténet 1) 439.; Trócsányi: *Törvényalkotás,* 15–24.

87 EOE XIII. 79–84.

88 Herner: *Bornemissza Anna,* 6.

89 I. Apafi Mihály választási feltételeinek 15. pontja így fogalmaz a tanácsurak kinevezésével kapcsolatban: „... tanácsokat, tizenkét számúakat mindenik natióból az ország választván ő nagyságával együtt, ő nagysága confirmálja...” EOE XIII. 82. Érdemes felhívni arra a figyelmet, hogy az uralmi válság idején hatalomra került Rhédey Ferenc conditiójához képest ez a mozzanat visszalépés a rendek szemszögéből, mert esetében az ország választását írták elő, a fejedelem pedig csak megerősíthette a döntést. Lásd erre EOE XI. 323.

90 A fejedelmi tanács működésére összefoglalóan lásd Horn Ildikó: *Az erdélyi fejedelmi tanács 1648–1657.* In: *Perlekedő évszázadok. Tanulmányok Für Lajos történész 60. születésnapjára.* Szerk. uő. Bp., 1993. 242.

91 Erre kiváló példa Kovácsnai Péter Vingárdon tartott lakodalma, amikor az ott egyébként is jelen lévő fejedelem és kilenc tanácsúr ült össze tárgyalni a Portára küldött követ utasításának megtárgyalása érdekében. Lásd erre részletesen Szalai Ágnes: „Az körösi faluk felől igen gyenge reménységünk lehet...” I. Apafi Mihály és kormányzatának küzdelme Halmágy-vidék megtartásáért. *Korunk* 4 (2022) 8. sz. 107. Lásd még „... érkező azért az kegyelmek levele hozzánk, midőn ide Vingátra az mostani itt való lakodalomnak alkalmatosságára hármán kívül az egész ország tanácsi rend conflualt ide, nem tartván bátorságosnak az egész országnak convocálására halasztani választételünket [...] consultálcodván ő kegyelmekkel, nekünk így tetszik...” Szilágyi Sándor: *Vértanuk a magyar történetből: történeti tanulmányok.* Pest, 1867. 468–469. A vingárdi, mint a fejedelem által összehívott tanácskozást említi Oborni Teréz: *Erdélyi országgyűlések a 16–17. században.* Bp., 2018. 206.

I. Apafi Mihály a testülettel folytatott tárgyalása alapján határozott Béli Pál és Ebeni István várbejárásra való kiküldésről. Hangsúlyozzuk, hogy a két tanácsúr kiválasztását sem tekinthetjük véletlenszerűnek, hiszen Béli országos generálisként a fejedelemség katonai vezetője,⁹² míg Ebeni kolozsvári főkapitányként a végvidéki problémák legjobb ismerője volt.⁹³ Következésképpen a szűkebb Apafi-kormányzat a kérdéskörre a legnagyobb rálátással rendelkező tanácsurakat bízta meg a feladattal. Béli és Ebeni közvetlenül a fejedelemnek és a tanácsuraknak tett jelentést a végvárak állapotáról, a tanácsurak bizonyosan véleményezték is azt, s az ütőképes végvárrendszer kiépítése érdekében mások mellett Somlyó erősítését is támogatták. Kiemelendő továbbá a fejedelmi tanácsurak szerepe az oszmán támadások kivédése érdekében a végvidéki hadak átcsoportosításának megszervezésében is.

Somlyó végvárrá alakítását követően a vár működtetése és fenntartása ugyanakkor folyamatos kihívást jelentett a fejedelmi kormányzat számára. A várral és a katonasággal kapcsolatos nehézségek már 1666 folyamán előkerültek, s jelen tudomásunk szerint a fejedelem a tanács egyes tagjainak, így Bethlen János kancellárnak és Béli Pál országos generálisnak a véleményére alapozva igyekezett orvosolni a problémákat.

Néhány hónappal később a tulajdonképpen erdélyi végvidéki főkapitánynak tekinthető Bánffy Dénes tárta a fejedelem elé a gondokat, amelyek megoldása azonban az 1667. évi marosvásárhelyi diéta 32. cikkulusa miatt kezdetben váratott magára. A tanácsúr memorandumja előtt néhány héttel elfogadott országgyűlési határozat, mely szerint I. Apafi Mihály az országgyűlések között a fejedelmi tanács „egyező akaratából” hozhat döntést, korlátozta (volna) a fejedelmi döntéshozatalt. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy az cikkulus a problémák gyors orvoslását is hátráltatta volna, amit a fejedelmi tanács tagjai, mindenekelőtt a kérdéskörre legnagyobb rálátással rendelkező Bánffy Dénes és a kormányzat alapembere, Bethlen János kancellár nagyon hamar felismert. Somlyó példáján keresztül láthatjuk, hogy a rendek vagy a „közösség” egyes tagjainak a fejedelmi hatalom korlátozására irányuló próbálkozása, azaz az, hogy a közülük kikerülő tanácsurak révén az országgyűlések között is „hozzászólhassanak” egy-egy kérdéshez,⁹⁴ alapvetően meghiúsult. I. Apafi Mihály ugyanis a Bánffy által felvetett nehézségekre eddigi ismereteink alapján csupán maga Bánffy Dénes és Bethlen János véleményére alapozva igyekezett megoldást találni. Való igaz, a legközelebbi országgyűlésen, nyilvánvalóan az ott jelen lévő tanácsurak, de biztosan nem a teljes 12 tagú tanács véleménye alapján, tovább pontosították a Somlyó ellátásával és védelmével kapcsolatos problémákra adandó válaszokat. A tárgyalások eredményeként az is bizonyos, hogy Somlyó végvára a nehéz körülmények ellenére a teljes korszakban az erdélyi végvidéki védelem egyik fő oszlopa tudott maradni.

92 Trócsányi: *Erdély központi kormányzata*, 337–338.

93 Flóra Ágnes: A megnevesített város. Kolozsvár átalakulása a 17. század utolsó évtizedében. In: *Közösségben közösségért. Tanulmányok Kiss András születésének századik évfordulójára*. Szerk. Flóra Ágnes – Pakó László. Kolozsvár, 2023. 92–94.; Szalai: Nagyságotok és kegyelmetek lévén az haza oszlopi, 548–550., 559–560.

94 Vö. Ember: *Az újkori magyar közigazgatás története*, 434.

Összességében tehát – csupán Somlyó végvárra szervezésének és működtetésének esetét elemezve – tovább árnyalhatók a fejedelmi hatalom mibenlétéről és a fejedelmi tanácsról való Apafi-kori ismereteink. Kijelenthető, hogy az Apafi-korszakban sem alakult ki egy újkori értelemben vett, rendszeresen összeülő, testületként döntést hozó kormányhatóság.⁹⁵ Hozzá kell tennünk azt is, hogy mindez az Apafi-korszakban is – ahogy a korábbi fejedelmek idején is – teljesen irreális elképzelés volt az akkori körülmények, leginkább a Köprülü-restaurációnak köszönhetően újra „magára talált” Oszmán Birodalom által teremtett állandó hatalmi nyomás és kihívások közepette, amelyek a lehető leggyorsabb „válaszreakciót” követelték az erdélyi kormányzattól. Azonban éppen ez a zavaros helyzet és vitathatatlanul I. Apafi Mihály személyisége, hatalomra kerülésének körülményei eredményezték azt, hogy a fejedelem nagymértékben támaszkodott egy-egy tanácsúr, esetenként a teljes fejedelmi tanács véleményére, egyben a felelősséget is megosztva.⁹⁶ Mindezek alapján azonban nem beszélhetünk sem a tágabb értelemben vett rendek, sem a fejedelmi tanács túlhatalmáról, inkább egy „közös kormányzatról”, amelyben a fejedelem továbbra is saját belátása szerint kérdezte meg tanácsurait, esetenként más jól tájékozott és az ügghöz értő „politikus”⁹⁷ véleményét, a megtárgyalt kérdésekben a döntő szava pedig értelemszerűen ebben az időszakban is a fejedelemnek volt. Azaz Somlyó végvárra alakítását és működtetését vizsgálva mindenképpen egyet kell értenünk a korszak monográfiájával, Trócsányi Zsolttal abban, hogy a fejedelmi tanács(urak) döntéshozatalban való nagy fokú részeseisége ellenére az Apafi-korszak „nem [...] valamilyen főrendi-tanácsi” uralom időszaka volt.⁹⁸

95 Ember: *Az újkori magyar közigazgatás története*, 434.

96 Lásd erre példaként Szalai Ágnes: Erdély és a váradi vilajet határkonfliktusa 1671–1672-ben. *Történelmi Szemle* (2023) 244–247.; Uő: „Az váradiak Sebesvár ellen csikorgotják fogokat”. Sebesvár végvára az Apafi-korszak első évtizedében. *Erdélyi Múzeum* 85 (2023) 1. sz. 123–128.

97 Erre korábbi példa, külpolitikai kérdésekre vonatkoztatva: Horn: *A fejedelmi tanács*, 244. Az Apafi-korszakban mindenekelőtt Teleki Mihályt kell megemlítenünk e tekintetben. Szalai Ágnes: Teleki Mihály, „minden későbbi széki Teleki ősatyja”. *Korunk* 3 (2021) 8. sz. 15–16. A főudvarmester Naláczi István is nagyon gyakran megnyilvánult egy-egy kormányzati kérdésben már tanácsuraságát megelőzően is. Lásd erre példaként Szalai: Erdély és a váradi vilajet, 245. 36. j.

98 Trócsányi: *Erdély központi kormányzata*, 66.

„OMNES VIAE VARSAVIAM DUCUNT”/
„MINDEN ÚT VARSÓBA VEZET”
A moldvai és az erdélyi örmény missziók ügye
a 17. század utolsó harmadában (1668–1691)

NAGY KORNÉL

„OMNES VIAE VARSAVIAM DUCUNT”/“ALL ROADS LEAD TO WARSAW”
The Case of the Armenian Missions in Moldavia and Transylvania
in the Last Third of the 17th Century (1668–1691)

In the 16th and 17th centuries, the ecclesiastical affairs and missions related to Catholics in Moldavia and Transylvania were administered by the Apostolic Holy See primarily through the Apostolic Nunciature to Warsaw. Among other things, this ecclesiastical office was also responsible for the organisation of the missions among the Apostolic (Eastern) Armenians in Crimea, Polish–Lithuanian Commonwealth, Moldavia, and Transylvania in the Early Modern Period. At the same time, it is also an indisputable fact that the Armenian Uniate (Catholic) priest-missionary, Oxendio Virziresco (1654–1715), born in Moldavia, and later bearing the title of titular bishop (*in partibus infidelium*) of Aladia in Hibernia, gained undying merit in the Catholicisation of the Armenians who fled to Transylvania from the territory of the Principality of Moldavia and Polish–Lithuanian Commonwealth between 1668 and 1672. Based upon the large number of archival sources uncovered so far, the scholarship learned that in the autumn of 1685 he single-handedly undertook the organisation of the missions among the Armenians living in Transylvania and Moldavia at the behest of the Apostolic Holy See, and, further on, all steps and actions that led to the church-union of the Armenians in Transylvania with Rome can be attributed exclusively to him. However, the research in recent years has somewhat tinged this scholarly approach. Therefore, with the help of sources recently emerged from the archives, this article attempts to investigate the issue of the missionary organisation among the Armenians in Transylvania and Moldavia in the last third of the 17th century. In addition, this study also intends to examine whether Oxendio Virziresco himself was indeed only the first and only candidate to carry out this missionary activity in Moldavia and Transylvania in the afore-mentioned period.

Keywords: Armenians, Rome, Church–Union, Moldavia, Transylvania, Polish–Lithuanian Commonwealth, missions

Nagy Kornél, tudományos főmunkatárs, HUN–REN BTK TTI, Kora újkori osztály. Jelen közlemény témájában 2004-ben, 2006-ban, 2008-ban, 2010-ben, 2018-ban és 2024-ben adományozott Klebelsberg Kuno Kutatói Ösztöndíjnak köszönhetően végeztem kutatómunkát Rómában és a Vatikánvárosban. Támogatásukat ezúton is hálásan köszönöm.

A 16–17. században a moldvai és az erdélyi katolikusokkal kapcsolatos egyházi ügyeket és missziókat az Apostoli Szentszék a varsói nunciatúrán keresztül intézte. Az ő hatásköre alá tartozott többek között a kora újkorban az erdélyi, a krími, a lengyelországi és moldvai keleti, apostoli rítusú (*arak'elakan*)¹ hitű örmények közé szervezendő térítések ügye is. Ugyanakkor az is vitathatatlan tény, hogy az 1668–1672 között a Moldva Fejedelemség és a Lengyel–Litván Unió területéről Erdélybe menekült örménység katolizációjában a moldvai születésű és később címzetes püspöki címet viselő Oxendio Virziresco örmény világi pap-misszionárius szerzett elévülhetetlen érdemeket. Az eddig feltárt nagyszámú levéltári forrás alapján azt tudtuk meg, hogy az 1685. esztendő tavaszán egymaga vállalta el az Apostoli Szentszék utasítására az erdélyi, valamint a moldvai örmény missziók szervezését, és minden olyan lépés és tett, amely az erdélyi örmények Rómával történő vallási egyesüléséhez vezetett, kizárólag az ő személyéhez köthető.² Ugyanakkor a legutóbbi esztendők kutatásai ezt a megközelítést némileg árnyalják. Ezért írásunkban a közelmúlt során feltárt levéltári források segítségével igyekeznénk utánajárni az erdélyi, valamint a moldvai örmény missziószervezés ügyének a 17. század utolsó harmadában. Ezen túlmenően azt is vizsgálni szándékozunk, hogy valóban maga Oxendio Virziresco volt csupán a legelső és egyúttal egyetlen jelölt e missziós tevékenység elvégzésére a 17. században utolsó harmadában. Ahhoz, hogy ezt megérthessük, és egyúttal tisztábban láthassuk jelen írásunk tárgyát, szükségesnek véljük tömören összefoglalni a történelmi előzményeket is.

Az örmény egyházi unió kezdetei

A 14. század közepe óta mind a középkori Lengyel Királyság, mind a Moldvai Fejedelemség területén nagyszámú örmény közösség létezett. Többségük a folyamatos háborús megpróbáltatások és az üldöztetések elől menekült el az anyaországi és a kilikiai örmény területekről. Az ott megtelepedő örmények a nevezett államalakulatokat átszelő-keresztelő kereskedelmi utak mentén telepedtek le, és kis idő múltán nagy szerepet játszottak a gazdasági élet fellendítésében. A lengyel, illetve a moldvai világi hatóságok, a helyi katolikus és ortodox egyházak támogatásával már a 14–15. században több alkalommal kíséreltetek tetteket arra, hogy az ottani örmény közösségeket vallási unióra kényszerítsék. Ezek a lépések azonban nem hozták meg a kívánt eredményt: az örmények ellenálltak és elutasítottak minden olyan szándékot, amely ősi egyházuk egyesítésére irányult. Történetek ugyan atrocitások, de végül a világi hatóságok elálltak az egyesítéstől, mert a helyi

- 1 A cikkben szereplő örmény neveket és fogalmakat a nemzetközileg elismert tudományos átírás szabályzata alapján adtam meg, amelyet a Nemzetközi Armenisztikai Társaság [Association Internationale des Études Arméniennes] és a párizsi székhelyű *Revue des Études Arméniennes* armenisztikai folyóirat ír elő.
- 2 Kornél Nagy: The Church-Union of the Armenians in Transylvania. A Portrait of Uniate Bishop Oxendio Virziresco. In: *Far Away from Mount Ararat. Armenian Culture in the Carpathian Basin*. Ed. Emese Pál – Bálint Kovács. Bp., 2013. 17–27.; Kornél Nagy: Catolizarea armenilor din Transilvania (1685–1715). Un model de integrare sau de dezintegrare? In: *Armenii din România*. Ed. Claudia Dărăban – Lucian Nastasă-Kovács – Ilka Veress. Cluj-Napoca, 2021. (Colecția Minorități) 40–60.

örmények gazdasági jelentősége és ereje fontosabb volt számukra, mint a kétes kimenettelű egyházi unió.³

A lengyelországi és a moldvai örmények konfesszionális helyzetének szemszögéből jelentős változást a Tridentinumot követő évtizedek hoztak: a sokvallású és soketnikumú Lengyel–Litván Unió területén jelentősen megerősödött a katolicizmus.⁴ Az 1596-ban megkötött breszti egyházi uniót követően – amelynek eredményeképpen megszületett a Rómával egyesült rutén görögkatolikus egyház – a lengyel katolikus egyház képviselői elérkezettnek látták az időt arra, hogy a fennhatóságuk alatt élő nagyszámú apostoli rítusú, keleti keresztény örmény közösséget is Róma fennhatósága alá vonják. A katolikus egyház az elkövetkezendő három évtizedben erős nyomás alá helyezte az örményeket. Rómában és a lengyel katolikus egyház központjában, Gnieznóban tisztában voltak azzal, hogy az egyházi unió sikerének a kulcsa a helyi örmény klérus meggyerése. Azonban ők, élükön spirituális vezetőjükkel, a Lembergben rezideáló érsekükkel⁵ együtt nem álltak kötélnek.⁶ Mindeközben a 16. század utolsó harmadában az oszmán-török és perzsa uralom alatt álló anyaországi örmény területeken az Apostoli Szentszék számos misszionáriust küldött ki, akik több-kevesebb sikerrel térítették a keleti keresztény hitű örmény őslakosságot. Más szóval, az anyaországi egyház is erős nyomás alá került.⁷

Jelentős fordulat az 1624. évben következett be, amikor is a vallási egyesüléssel kapcsolatos próbálkozásokat hevesen ellenző Mesrop Kaffayec’i leMBERGI örmény keleti érsek eltávozott az élők sorából.⁸ Utódlása miatt a helyi örmény közösségben viszály és zűrzavar alakult ki, mert nem tudtak megegyezni, hogy ki vegye át az elhunyt érsek helyét. Az örmények szempontjából a bajt külön tetézte, hogy az anyaországi egyházfői központból nem tudtak útmutatást kérni, mert akkor az örmény apostoli egyház történetének

- 3 Gregorio Petrowicz: *La chiesa armena in Polonia. Parte prima (1350–1624)*. Roma, 1971. (Studia Ecclesiastica 12, Historica 8, Dissertationes 10) 7., 29–33., 124–127., 161–162.; Sergiu Selian: *Schiță istorică a comunității armene din România*. București, 1995. 17–21., 45–49.; John Czapliczka: L’viv, Lemberg, Leopold, Lwów, L’vov: A City in the Crosscurrents of European Culture. In: *A City in the Crosscurrents of Culture*. Ed. John Czapliczka. Cambridge [MA], 2005. 13–45.
- 4 Krzysztof Stopka: The Religious Culture of Polish Armenians (Church–Public Structures and Relations). *Acta Poloniae Historica* 101 (2010) 194–198.; Alexandr Osipian: The Lasting Echo of the Battle of Grunwald. The Use of the Past in the Trials between the Armenian Community of Lemberg and the Catholic Patricians in 1578–1631. *Russian History* 38 (2011) 243–280.
- 5 Az örmények érsekségüket Lemberg központtal még 1364-ben, III. (Nagy) Kázmér engedélyével alapították I. Mesrop katolikosz enciklikája nyomán. Petrowicz: *La chiesa armena*, 19–20.
- 6 Archivio storico della Sacra Congregazione per l’Evangelizzazione dei Popoli o de „Propaganda Fide” (= APF) *Acta Sacrae Congregationis* (= Acta SC) Vol. 4. Fol. 4^r., 88^r–89^r.; APF *Lettere e Decreti della Sacra Congregazione* (= Lettere SC) Vol. 2. Fol. 57^r–58^r.; Bibliothek des Mechitaristenklosters [Wien] (= BMK) *Manuscripta* (= MS) Nr. 97. Fol. 12^v–13^r. Erről lásd még bővebben Petrowicz: *La chiesa armena*, 123–134.; *Acta Nuntiaturae Polonae*. XII. *Ioannes Baptista Lancelotti (1622–1627)*. Vol. 1. (12. XI. 1622. – 29. IV. 1623.) Ed. Tadeusz Fytich. Cracoviae, 2001. 28., 35–36., 267.
- 7 Claude Mutaflan: *Le Saga des Arméniens de l’Ararat aux Carpates*. Paris, 2018. 201–205.; Nagy Kornél: *Lembergben kezdődött... Az örménykatolikus egyház születése*. Nyíregyháza, 2020. (Collectanea Athanasiana I. Studia 12) 34–40.
- 8 APF *Lettere SC* Vol. 2. Fol. 39^r–v.; Surb Mesrop Maštoc’ anvan Matenadaran [Szent Mesrop Maštoc’ról elnevezett Nemzeti Levéltár, Jereván] (= MAMAT) *Jeřagrer/Manuscripta* (= MS) Nr. 7715. Fol. 136^r–v.; Step’anos Rōšk’ay: *Žamanakagrut’ iwn tarekank’ ekelec’ akank’* [Kronológia, avagy egyházi évkönyvek.] [Ašx. Hamazasp Anton Oskean.] Vienna, 1964. 169., 172.; Petrowicz: *La chiesa armena*, 135–136.

egyik legkomolyabb válságát élte meg. Tudniillik, az egyházat az idő tájt – valójában már a 16. század közepe óta – egymással marakodó és korrupt főpapi csoportok irányították, és mindegyikük a maga jelöltjét választotta meg egyházfővé, akik egymást is kiátkozták. Abban az időben ismereteink szerint a legális anyaországi katolikosz mellett legalább hat „önjelölt” örmény egyházfő állt az egyház élén.⁹ Ezt a zűrzavaros, éles konfliktusokkal terhelt állapotot igyekezett a maga javára fordítani Róma. Az Apostoli Szentzsék a beérkező missziós jelentéseknek köszönhetően tisztában volt az örmény apostoli egyházban uralkodó áldatlan állapotokkal.¹⁰ Ennek folyományaként az egyik önjelölt örmény egyházfő, Melkiszedek ellenkatolikoszt sikerült megnyerniük az egyházi uniónak, aki le is tette, illetve több alkalommal meg is erősítette Rómának a katolikus hitvallást 1606–1620 között.¹¹

Melkiszedek lépése érthetően nem aratott osztatlan sikert az örmény apostoli egyház köreiben. Sokan önjelölt és korrupt egyházfőként tekintettek rá, amelynek nem kevés valóságalapja is volt. A renitens örmény főpap az 1620-as évek közepéig „uralta” az egyházat. Melkiszedek 1626-ban egy újabb zavaros pénzügybe keveredett, mert nem tudott elszámolni az egyháznak a hívektől (olykor erőszakkal) beszédetett adókkal, ezért a számonkérés elől elhagyta az anyaországi örmény területeket, és 1626 végén Konstantinápoly érintésével, híveivel és összeharácsolt vagyonával együtt Lembergbe utazott.¹² A várost és annak örmény közösségét Melkiszedek figyelmébe egyik követője, a lembergi születésű Jan Zacharia Bernatowicz érsek ajánlotta.¹³

Melkiszedek ellenkatolikosz éppen akkor érkezett városába, amikor az örmény érseki hivatal megüresedett. Maga az örmény főpap eleinte egyik bizalmasával, a már említett Jan Zacharia Bernatowicz-csal szerette volna betölteni ezt a fontos egyházi hivatalt, de ő elállt a jelöltségtől. Azt követően Melkiszedek másik hívét, Konstantinápoly meg-

- 9 Georges Bournoutian: A Fresh Look at the Causes of Decline of the Armenian Colonies in Poland. In: *Series Byzantina. Studies on Byzantine and Post-Byzantine Art.* 9. Ed. Waldemar Deluga. Warsaw, 2011. 145–150.
- 10 Jesse Siragan Arlen: Armenian Manuscripts in the Bibliotheca Apostolica Vaticana. *Manuscripta. Journal for Manuscript Research* 62 (2018) 1–31.; Sebouh David Aslanian: “Many have come here and have deceived us.” Some Notes on Asateur Vardapet (1644–1728). An Itinerant Armenian Monk in Europe. *Handēs Amsōreay. Zeitschrift Für Armenische Philologie* 133 (2019) 134–194.
- 11 APF Acta SC Vol. 3. Fol. 56^r; MAMAT MS Nr. 4515. Fol. 364^r–365^v, 373^r–374^v. Erről lásd röviden *Patmut’iwn Arak’el Vardapeti Dawrižec’uoy*. [Arak’el Vardapeti Dawrižec’i vardapet története.] Valaršapat, 1896. 222–223.; Mutafian: *Le Saga*, 210.
- 12 APF Scrittura riferite nei Congressi (= SC) Fondo Armeni (= FA) Vol. 2. Fol. 101^r–102^v; MAMAT MS. Nr. 1773. Fol. 237^{r-v}; *Patmut’iwn Arak’el Vardapeti Dawrižec’uoy*, 228.; Edmond Schütz: An Armenian-Kipchak Document of 1640 from Lvov and its Background in Armenia and in the Diaspora. In: *Between the Danube and the Caucasus. A Collection of Papers concerning Oriental Sources on the History of the Peoples of Central and South-Eastern Europe.* Ed. György Kara. Bp., 1987. 246–247.; Lewon Xač’ikēan: Haykakan gałt’avayrerə Owkrayniayowm XVI–XVII. darerowm. [Örmény kolóniák a 16–17. századi Ukrajna területén.] In: *Ašxatowt’iwnner*. [Tanulmányok.] Ašx. Paroyr Mowradean. Erewan, 1999. II. 241–273.; *Der Reisebericht des Minas Bžškeanc’ über die Armenier im östlichen Europa* (1830). Hrsg. Bálint Kovács – Grigor Grigoryan. Wien–Köln–Weimar, 2019. (Armenier im Östlichen Europa 5) 175., 184–188., 190.
- 13 BMK MS Nr. 292. Fol. 4^{r-v}; MAMAT MS Nr. 2864. Fol. 6^r–7^v; *Patmut’iwn Arak’el Vardapeti Dawrižec’uoy*, 232–233.

buktatott örmény keleti pátriárkáját, Yovhannēs Xult szerette volna kinevezni az érsekség élére, de a személyét ért kritikák miatt ő sem vállalta el ezt az egyházi hivatalt.¹⁴

Ekkor jelentkezett be Melkiszedeknél a leMBERGI születésű Nikol [Mikołaj] Torosowicz fiatal örmény papnövendék. Az ifjú a jó udvari összeköttetésekkel is rendelkező és egyúttal nemesi címet viselő Ivaszko Torosowicz gazdag kereskedő fia volt, aki Konstantinápolyban kezdte meg teológiai tanulmányait, de nem fejezte be. Ráadásul Melkiszedeknél Yovhannēs Xul érsek is támogatta, mert őt még korábban a konstantinápolyi szeminárium-ban oktatta. Nikol Torosowicz befolyásos családjának köszönhetően, valamint hatalmas összeg megfizetése fejében elérte Melkiszedek ellenkatholikosznál, hogy az 1627. év leg-elején titokban a leMBERGI Szent Kereszt örmény keleti monostor templomában szerze-tesnek szentelje fel, majd azt követően érsekké nevezze ki.¹⁵

A lengyelországi örmény közösség nem fogadta el Torosowicz kinevezését. A legfőbb kifogás az volt vele szemben, hogy nem fejezte be teológiai tanulmányait, illetve egy olyan személy nevezte ki és szentelte fel érsekké, akinek zavaros múltja miatt legitimációs problémái voltak a saját egyházán belül. Lembergbe is eljutott Melkiszedek igencsak ellentmondásos, és zűrzavaros egyházi hivatalának híre. A közösség világi vezetői jogorvoslatért az igazi örmény egyházfőhöz fordultak.¹⁶ A legálisnak tekintett örmény egyházfő azonban – a roppant szerény tekintéllyel bíró V. Dávid katolikosz éppen Iszfahánban – I. (Nagy) Abbász perzsa sah házi őrizetében volt.¹⁷

Torosowicz érsekségét 1627 és 1630 között számos botrány övezte. Működését azzal kezdte, hogy az összes parókia élén álló örmény papot leváltotta. Akik ellenálltak, azokat a világi hatóságok támogatásával tömlöcbe vetette, és halálra kínoztatta. Helyükre a saját embereit nevezte ki, akik ezért hatalmas összeget fizettek az újdonsült érseknek. Torosowicz érsek nem vetette meg a világi hívságokat sem: számos szeretőt tartott, akiktől számtalan gyermeke is született, és ez nem kevés megbotránkozást váltott ki az örmény közösségből.¹⁸

Mindeközben az Apostoli Szentszék is árgus szemekkel figyelte a leMBERGI fejleményeket. Antonio Santacroce bíboros, varsói apostoli nuncius a leMBERGI latin rítusú katolikus érsekségtől, valamint a jezsuitáktól, a domonkosoktól és a (konventuális/minorita és obszerváns) ferencesektől beérkező jelentések alapján folyamatosan értesítette erről Rómát, és felhívta a figyelmet, hogy Breszt után végre eljött az idő a Lengyel–Litván Unió területén élő szakadár hitű örmények katolizálására, és ezért az Apostoli Szentszéktől további utasításokat, illetve instrukciókat kért.¹⁹

14 APF Scritture Originali riferite nelle Congregazioni Generali (= SOCG) Vol. 73. Fol. 40^v–v., 41^r; MAMAT MS Nr. 1004. Fol. 190^v., 192^v; Gregorio Petrowicz: *L'Unione degli Armeni di Polonia con la Santa Sede (1624–1681)*. Roma, 1950. (Orientalia Christiana Analecta 135) 50–52.

15 APF SOCG Vol. 181. Fol. 98^r; BMK MS. Nr. 166. Fol. 401^r–v.; Mutafian: *La Saga*, 213.

16 APF SC FA Vol. 2. Fol. 61^r–v.; MAMAT MS Nr. 1004. Fol. 194^r; *Patmut' iwn Arak'el Vardapeti Dawrižec' uoy*, 366–367.

17 *Patmut' iwn Arak'el Vardapeti Dawrižec' uoy*, 27–29., 205–206., 277., 318–321.

18 APF SC FA Vol. 1. Fol. 455^r; Schütz: *An Armenian-Kipchak*, 289–290.

19 APF Lettere SC Vol. 2. Fol. 72^r; APF Istruzioni Diverse (= ID) Vol. 1. Fol. 93^v–95^r., 111^v–112^r; Schütz: *An Armenian-Kipchak*, 289–290.; *Acta Nuntiaturae Polonae*. XXIV. Antonius Santa Croce (1627–1630). Vol. 1. (1. III. 1627. – 29. VII. 1628.) Ed. Henryk Litwin. Romae, 1996. 3–6.

1629-ben a gyenge tekintéllyel és hatalommal bíró V. Dávid örmény katolikosz elhalálozott, és helyére az örmény apostoli egyház a kiváló teológus és hitvitázó hírében álló III. Mózes választotta meg egyházfőnek.²⁰ Az új katolikosz véget akart vetni az örmény apostoli egyház hosszú évtizedek óta tartó válságának, és rendcsinálásba kezdett. Amikor értesülést szerzett a lebergi történésekről, szinte azonnal legátust (*nuirak*) mentesített Grigor Kesarac'i érsek személyében Lembergbe. Az örmény főpap azonban nem jutott el a városba, mert a világi hatóságok Kamieniec-Podolskiban feltartóztatták, és Torosowicz kérésére, mint állítólagos oszmán-török kémet, kiutasították az országból. Erre válaszul Grigor Kesarac'i érsek kiátkozta (*nzovumn*) Torosowiczot az örmény apostoli egyházból, majd elhagyta a Lengyel-Litván Unió területét.²¹

III. Mózes katolikosz még egy utolsó lehetőséget akart biztosítani Torosowicznak, így a következő esztendőben, 1630-ban egy másik bizalmasát, Xač'atur Kesarac'i püspököt (későbbi érseket) küldte Lembergbe tárgyalni. Az új legátus elődjével szemben első pillanatra sikeresnek bizonyult, ugyanis több alkalommal is személyesen találkozott Torosowicz-csal. Xač'atur Kesarac'i eleinte a békés megegyezésre törekedett, meghallgatta mindkét felet, és arra a következtetésre jutott, hogy Torosowicz érseki kinevezése nincs összhangban az örmény apostoli egyház kánonjaival és hagyományaival. Egy olyan főpap nevezte ki őt, akinek zavaros ügyei voltak, és önjelölt egyházfőnek nevezte ki magát. Torosowicz személyét erkölcstelen életvitele és teológiai képzetlensége miatt nem tartotta alkalmasnak, hogy betöltse ezt a roppant fontos főpapi hivatalt. Ezért Torosowiczot lemondásra szólította fel, cserébe pedig feloldja a Grigor Kesarac'i érsek által kimondott egyházi átkot. Torosowicz érsek viszont nem állt kötélnek, valamint ragaszkodott egyházi pozíciójához, és az utolsó személyes találkozóra el sem ment. Ezért Xač'atur Kesarac'i, mivelhogy más megoldást nem látott, megerősítette a Grigor Kesarac'i által kimondott egyházi átkot, és jelentette az örmény egyházfői központba. III. Mózes katolikosz jóváhagyta ezt a döntést.²²

Torosowicz is érzékelte, hogy helyzete az örmény apostoli egyházon belül tarthatatlan: megválasztása illegitim volt, zavaros pénz- és magánügyei a közösség haragját váltották ki. A pusztá politikai és egyházi túlélés vágyától vezérelve híveivel együtt a lebergi Szent Mihály Arkangyal sarutlan karmelita kolostorba menekült, és a házfőnök kezébe letette a katolikus hitvallást, illetve egyházi unióra lépett Rómával.²³

E hírről csakhamar értesülést szerzett Onorato Visconti varsói apostoli nuncius, és nyomban jelentette is Rómának. Visconti nuncius ugyan örömhírnek titulálta ezt az aktust, de felhívta a figyelmet arra is, hogy a katolizált Torosowicz zavaros hátterű egyházi személy, akit körülvesz a gyanakvás légköre. Ezért további instrukciókat és javaslatokat kért az Apostoli Szentszéktől. Róma ezt az ügyet nem sokkal korábban, az 1622-ben élet-

20 MAMAT MS Nr. 2864. Fol. 7^v–8^v; *Patmut'wn Arak'el Vardapeti Dawrižec'uoy*, 365.

21 Rōšk'ay: *Žamanakagrut'wn*, 173.; Schütz: *An Armenian-Kipchak*, 291–292.

22 APF SOCG Vol. 73. Fol. 33^{r-v}, Fol. 36^{r-v}, 38^r–40^r, 42^r; APF Lettere SC Vol. 11. Fol. 45^v; MAMAT MS Nr. 5350. Fol. 416^{r-v}; *Patmut'wn Arak'el Vardapeti Dawrižec'uoy*, 371–372.; Schütz: *An Armenian-Kipchak*, 293.

23 APF Indice per località degli atti di rito Orientale S. C. (= Indice) Vol. 5. Fol. 49^v. Nr. 43. 4.; MAMAT MS Nr. 9489. Fol. 589^{r-v}; *Patmut'wn Arak'el Vardapeti Dawrižec'uoy*, 375–377.; Rōšk'ay: *Žamanakagrut'wn*, 174.; Schütz: *An Armenian-Kipchak*, 295.

re hívott szentszéki missziós szervnek, a Hitterjesztés Szent Kongregációjának²⁴ [Sacra Congregatio de Propaganda Fide] a hatáskörébe utalta, továbbá arra kérte Visconti nunciust, hogy tartsa szemmel Torosowiczot.²⁵

Nikol Torosowicz leMBERGI érseksége

Az érsek a lengyelországi katolikus egyház és az udvar támogatását élvezve kíméletlen politikába fogott: legfőbb bírálói, akik a közösség világi vezetői voltak, lefogatta, tömlöcbe vetette és megverette. A hatóságok segítségével végül „szabadon bocsátotta” őket, de örök életre kitiltotta őket a városból: oly módon, hogy az egykori örmény elöljáróknak megkötözve és mezítelenre vetkőztetve kellett fényes nappal a városból kigyalogolniuk.²⁶ Egyházi ellenzékével is hasonlóképpen számolt le. Ennek következtében sok örmény család elhagyta a Lengyel–Litván Unió területét. Az Apostoli Szentszék sem volt maradéktalanul elégedett. A legfőbb kifogása az volt, hogy az egyházi uniója ellenére Torosowicz továbbra is szakadár módon misézett, ezért 1634-ben Rómába hívták, ahova a következő évben érkezett meg kíséretével. Ott VIII. Orbán pápa jelenlétében újfent megerősítette a katolikus hitvallását, és ígéretet tett arra, hogy katolikus gyakorlat szerint fog misézni, illetve szemináriumot alapít az örmény unitus klérus képzésére. Ennek fejében az érsek komoly anyagi támogatást kapott a Propaganda Fidétől. Róma elképzelése az volt, hogy Lemberg, mint fontos örmény unitus hídfőállás, bázisa lehet a későbbi anyaországi mellett, a krími és a moldvai misszióknak, ahol évszázadok óta nagyszámú keleti hitű örmény közösség létezett.²⁷

Az Apostoli Szentszéknek csakhamar csatlakoznia kellett ebbéli reményében. Ugyanis Torosowicz érsek ígérete ellenére nem csinált semmit, és a Rómából érkező nagy összegeket saját célra használta fel. Mario Filonardi varsói nuncius 1636-tól kezdve a Propaganda Fidének rendszeresen panaszkodott Torosowicz érsek erkölcstelen életviteléről, és hogy semmit nem tett meg annak érdekében, hogy kiépítse az örmény unitus egyházi szervezetet.²⁸ A nuncius kérésére 1637-ben a Propaganda Fide Lembergbe küldte az örményül kiválóan beszélő Paolo Piromalli Domonkos-rendi szerzetest, hogy segítse az ot-

24 Továbbiakban a szentszéki missziós intézményre a Propaganda Fide megnevezést használjuk. Alapításáról lásd APF Collegio Urbano (= CU) Vol. 1. Fol. 1^r–27^v.

25 APF SOCG Vol. 73. Fol. 9^r., 10^r–11^v., 12^v. 14^r–17^v., 29^r., 42^r., 43^r–44^{r-v}., 51^{r-v}., 52^v.; APF ID Vol. 1. Fol. 215^r–217^v.; APF SC FA Vol. 2. Fol. 103^r–104^v.; Archivio Apostolico Vaticano (= AAV) Archivio della Nunziatura Apostolica in Varavia/Polonia (= ANV) Vol. 42A. Fol. 203^{r-v}.; *Acta Nuntiaturae Polonae*. XXIV. *Honoratus Visconti* (1630–1636). Vol. 1. (20. IV. 1630. – 26. VII. 1631.) Ed. Adalbertus Beliński. Romae, 1992. 126–127., 267–269., 293–295.

26 MAMAT MS Nr. 1916. Fol. 421^v.; *Patmut'w'n Arak'el Vardapeti Dawrižec'uoy*, 366.

27 APF Congregationi Particolari (= CP) Vol. 22. Fol. 134^{r-v}.; APF SOCG Vol. 293. Fol. 115^{r-v}., 116^{r-v}., 118^{r-v}.; APF SC FA Vol. 2. Fol. 107^{r-v}., 108^r., 109^{r-v}., 110^r–114^v.; AAV ANV Vol. 47. Fol. 58^r.; MAMAT MS Nr. 2534. Fol. 305^r–306^r.; Schütz: *Armenian-Kipchak*, 300–301.

28 APF SOCG 293. Fol. 130^r., 133^r–136^v.; APF CP Vol. 22. Fol. 136^r–137^v., 138^{r-v}., 140^r–141^v., 144^r–145^v., 146^r–147^r., 148^r–149^r.; AAV ANV Vol. 175. Fol. 146^v–147^r.; *Acta Nuntiaturae Polonae*. XXV. *Marius Filonardi* (1635–1643). Vol. 2. (1. XI. 1636. – 31. X. 1637.) Ed. Teresa Chynczewska-Hennel. Cracoviae, 2006. 13–17., 96–105., 112., 114–118., 125–127., 134–136., 146–151., 194–200., 273–275.

tani örmény unitus egyház megszervezését, illetve az unitus rítus megalkotását.²⁹ Torosowicz féltékenyen tekintett a misszionáriusra, és minden tőle telhetőt megtett annak érdekében, hogy ellehetetlenítse a domonkos szerzetest. Végül 1640-ben feltűnően jó udvari kapcsolatainak köszönhetően elérte a királyi udvarnál, hogy Piromallit visszahívják Rómába.³⁰ Filonardi nuncius panaszt tett ugyan emiatt, ám a Szentszék nem akart a katolicizmust szilárdan támogató lengyel királyi udvarral diplomáciai bonyodalmakba keveredni. Valószínűleg ez az ügy is közrejátszott abban, hogy nem sokkal később vissza-rendelték Rómába.³¹

Torosowicz érsek mintegy tízéven keresztül élvezte az udvar bizalmát. Míg IV. Ulászló király uralkodása idején támogatták – összeköttetéseinek köszönhetően – ellentmondásos érseki hivatalát, addig utóda, II. János Kázmér kifejezetten bizalmatlanul viselkedett Torosowicz iránt, és nem vette jó néven zűrzavaros életvitelét. Az érsek körül 1650-re kezdett elfogyni a levegő, ellenségesen viszonyultak személyéhez. A renitens érsek nem látva más kiutat, titokban felvette a kapcsolatot az örmény apostoli egyházzal. 1652-ben inkognitóban Konstantinápolyba utazott, és személyesen találkozott I. Fülöp örmény egyházfővel. Ott visszamondta az 1630-ban és 1635-ben Rómával megkötött egyházi uniót, és újból hűséget fogadott az örmény apostoli egyháznak, valamint bocsánatért esedezett a múltban elkövetett vétkeiért. I. Fülöp katolikosz némi tétovázást követően ezt elfogadta, és feloldozta a korábban a személyére kimondott egyházi átok alól.³²

Erről a Propaganda Fide csak egy évtized múltán szerzett értesülést Antonio Pignatelli del Rastrello varsói apostoli nunciustól, a későbbi XII. Ince pápától.³³ Úgy határoztak, hogy nem váltják le az érseket, de Lembergben közvetlenül az Apostoli Szentszék fennhatósága alá tartozó szemináriumot alapítanak, amellyel gyengíthetik Torosowicz pozícióját. A végső döntést 1663-ban hozták meg, és a következő évben a nagy örményországi missziós tapasztalattal rendelkező, sorrentói születésű Clemente Galano theatinus szerzetest delegálták – rendtársaival együtt – Lembergbe.³⁴ A szerzetes-misszionárius 1664-ben érkezett meg a városba és nem sokkal később sikeresen megalapította az Örmény

29 APF SOCG Vol. 136. Fol. 363^{r-v}, Vol. 137. Fol. 273^{r-v}; APF Lettere SC Vol. 18. Fol. 137^r. Piromalli korábbi missziós tevékenységéről lásd bővebben Paolo Lucca: *Cleansing the Christian Vineyard Dominican Missions to the Armenian Catholic Diocese of Naxijewan in the 1610s–1630s*. In: *Il viaggio in Armenia. Dall'antichità ai nostri giorni*. A cura di Aldo Ferrari – Sona Haroutyunian – Paolo Lucca. Venezia, 2021. (Eurasistica. Quaderni di studi su Balcani, Anatolia, Iran, Caucaso e Asia Centrale 17) 40–61.

30 Paolo Piromalli 1655-től az örményországi domonkos missziók főnöke (prefektusa) Naxijewan [Naxivan] címzetes érseke lett, majd 1664-től 1667-ben bekövetkezett haláláig az itáliai (calabriai) Bisignano érsekéként szolgált. Lásd erről *Hierarchia catholica medii et recentioris aevi*. IV. (1592–1667). Ed. Patritius Gauchat. Monasterii, 1935. 115., 253.; Paolo Lucca: *La diocesi armeno-cattolica di Naxijewan ei suoi rapporti con Roma nel XVII secolo*. In: *Un genocidio culturale dei nostri giorni. Nakhichevan. La distruzione della cultura e della storia armena*. A cura di Aldo Ferrari – Antonia Arslan. Milano, 2024. (Frammenti di un Discorso Mediorientale 14) 105–129.

31 APF SOCG Vol. 137. Fol. 279^r, 280^r, 282^r; APF Lettere SC Vol. 18. Fol. 70^v–73^v; *Acta Nuntiaturae Poloniae*. XXV. *Marius Filonardi (1635–1643)*. Vol. 3. (7. XI. 1637. – 30. X. 1638.) Ed. Teresa Chynczewska-Hennel. Cracoviae, 2024. 11., 36–37., 180., 185., 193., 214.

32 Rōšk'ay: *Žamanakagrut' iwn*, 178–179.

33 APF CP Vol. 22. Fol. 148^r–149^r.

34 APF Acta SC Vol. 32. Fol. 68^r–69^v; Archivio Generale dei Teatini [Roma] (= AGT) Collegio di Leopoli (= CL) Portfolio 1. [Fóliószám nélkül.]

Kollégiumot [Collegium Armenum], amelynek első rektora lett, és tüstént megkezdte az unitus papképzést.³⁵ Torosowicz érsek ott akadályozta a tevékenységüket, ahol csak tudta, ám ennek ellenére az oktatás számos hallgatóval zavartalanul zajlott. Galano páter ugyan 1666-ban tüdőgyulladásban elhunyt, de helyét a nagy műveltségű francia arisztokrata származású Louis-Marie Pidoux de Saint-Olon páter vette át.³⁶ Az elkövetkezendő években az Örmény Kollégium és az érsek között további konfliktusok robbantak ki. Torosowicz a világi hatóságok segítségével, több alkalommal is el akarta érni az oktatási intézmény bezárását. Róma 1668-ban elégelte meg az érsek áskálódását, és Rómába rendelte, ahol számot kellett adnia „állítólagos” hittagadásáról, és ellentmondásos egyházpolitikájáról. Az Örmény Kollégium alapítása kapcsán azt is meg kell jegyezni, hogy arra Rómában nemcsak oktatási- és tudományos intézményként, hanem missziós bázisként tekintettek, az ott munkálkodó theatinus pátereknek ugyanis a krími és a moldvai örmény közösségek közé szervezendő missziók szervezése is fontos feladata volt.³⁷ Így kerültek tehát a moldvai örmények az Apostoli Szentszék látókörébe, ahol 1668-ban nagyon fontos változás történt.

A moldvai örmények Erdélyben

Ahogy a fentiekben röviden utaltunk rá, a Moldvai Fejedelemség területén a 14. század közepe óta jelentős számú örmény közösség élt. Eleinte az 1364-ben alapított leMBERGI örmény apostoli érsekség, majd 1509-ben a Iași-ban megalapított moldvai püspökség egyházi joghatósága alá tartoztak.³⁸ A püspökeiket a mindenkori anyaországi örmény egyházfő nevezte ki és szentelte fel. Moldova ugyanakkor a 17. században a Propaganda Fide látókörébe került, ahol jelentős számú katolikus hitű, többségében magyar ajkú lakosság is élt. Elsősorban az Apostoli Szentszék égisze alatt bolgár, lengyel, litván, magyar és olasz ajkú obszerváns, illetve konventuális ferences szerzetesek végeztek közöttük pasztorális tevékenységet. Természetesen ezek a misszionáriusok az ortodox románokat és a keleti „szakadár” örményeket is megkísérelték katolikus hitre téríteni, több-kevesebb

35 APF Acta SC Vol. 33. Fol. 153^v–154^r; APF SOCG Vol. 225. Fol. 72^r, 76^{r-v}, 100^{r-v}; APF CP Vol. 64. Fol. 41^r–47^v, Vol. 133. Fol. 270^r–310^v; APF Collegi Vari (= CV) Vol. 2. Fol. 2^r–22^v, 24^r–37^v, 111^r–112^v; APF SC FA Vol. 2. Fol. 50^{r-v}, 51^{r-v}; APF Indice Vol. 5. Fol. 73^r. Nr. 64. 20. Erről lásd még bővebben Dmytro Blažejovskij: *The Ukrainian and Armenian Pontifical Seminaries of L'viv*. Rome, 1975. (Analecta OSBM Series II. Sectio 1) 86., 110–121.; Kornél Nagy: *The Foundation of the Armenian (Ruthenian) College of Lviv (1664–1681)*. *Eastern Theological Journal* 6 (2020) 35–75.; Tomasz Krzyżowski: *The Dissolution of the Pontifical Armenian-Ruthenian College in Lviv in 1784 by the Austrian Authorities: Origins, Process, Consequences*. *Galicja – Sudia i Materiały* 10 (2024) 11–13.; Az egyházi oktatási intézmény később, 1709-ben felvette az Örmény-Rutén Kollégium [Collegium Armenum et Ruthenum] nevet. Erről lásd APF CV Vol. 2. Fol. 72^r–81^v.

36 Rōšk'ay: *Žamanakagrut' iwn*, 180–181.

37 APF SC FA Vol. 2. Fol. 381^r–382^v.

38 Később a 16. század közepén a püspöki székhely Sučevavába [örményül Seč'ov], a 14. században alapított Szent Kereszt Felmagasztalása [Surb Xač'katar] örmény apostoli monostorba tevődött át. MAMAT MS Nr. 2015. Fol. 113^r; BMK MS Nr. 9. Fol. 147^v–148^r; Petrowicz: *La chiesa armena*, 73–78., 122–124.; Mutafian: *Le Saga*, 146–152.

sikerrel.³⁹ A Nikol Torosowicz-féle leMBERGI egyházi unió híre eljutott Moldvába is. Az akkor már Suceavában székelő örmény apostoli rítusú püspökök azonban hevesen elleneztek mindenfajta egyházi egyesülési törekvést Rómával, sőt, Torosowicz erőszakos egyházpolitikája miatt az 1630-as és az 1640-es években több örmény család is áttelepült a Lengyel–Litván Unió területéről Moldvába.⁴⁰

1668-ban III. György moldvai vajda második uralmának (1668–1672) legelején szigorú adópolitikát vezetett be, és súlyos terheket rótt a lakosságra. Az örményeket szakadár keresztény hitük miatt ráadásul még újabb adókkal terhelték: azzal az ígérettel kecsegtették őket, hogy amennyiben áttérnek a bizánci rítusú ortodox hitre, akkor jelentősen mérséklék az adóterheiket. Az örmény közösség erre nyílt lázadással válaszolt, amit azonban a hatóságok keményen levertek. Még ugyanabban az esztendőben a moldvai közösség egy jelentős csoportja, élükön a püspökükkel, Minas Alëk'sanean T'oxat'ec'ivel és a keleti rítusú klérussal együtt Erdélybe menekült.⁴¹

Ennek híre csak egy esztendővel később, 1669-ben jutott el Varsóból Rómába. A varsói nuncius Galeazzo Marescotti, rövid varsói hivatala idején (1668–1670) hosszas levelet fogalmazott meg és küldött el Rómába, a Propaganda Fide vezetőségének. A moldvai minorita misszionáriusok információira hagyatkozva beszámolt az örmények előző évi lázadásáról és Erdélybe meneküléséről. Ugyanekkor leírta, hogy – mivel a moldvai örmény klérus is Erdélybe távozott –, fontos lenne oda missziót szervezni katolizálásuk céljából. Marescotti azt is javasolta, hogy missziójukban a leMBERGI örmény érsekségnek és az Örmény Kollégiumnak is oroszlánrészt kellene vállalnia. A Propaganda Fide tudomásul vette a varsói nuncius levelét, de akkor még nem hozott döntést.⁴²

Egy évvel később Louis-Marie Pidoux de Saint-Olon, az Örmény Kollégium rektora küldött hosszas levelet Rómába. Ő Marescotti nunciushoz hasonlóan leírta, hogy a lázadás miatt rengeteg örmény menekült Moldvából Erdélybe, Minas püspök vezetésével. Ő is felhívta a Propaganda Fide figyelmét, hogy az Örmény Kollégium részvételével nem lenne hasztalan missziót szervezni Erdélybe az odamenekült örmények katolizálása céljából.⁴³ Még ugyanabban az évben a bolgár (csiprováci) születésű Petar Parčević moldvai apostoli vikárius szintén beszámolt erről a Propaganda Fidének, Bákóból [Bacău] írt jelentésében. E szerint a csíksomlyói kolostorban vannak olyan áttért román és örmény obszerváns

39 Teresa Ferro: *I missionari cattolici in Moldavia. Studi storici e linguistici*. Cluj-Napoca, 2005. 62–70., 87–88.; Laura-Liana Turcan: The Damnation of History. Social Historical Aspects of Last Judgement in the Iconography of the Voroneți and Hurezi Monasteries. *Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Theologia Orthodoxa* 57 (2012) 97–108.; Alexandr Osipian: Trans-Cultural Trade in the Black Sea Region, 1250–1700. Integration of the Armenian Trading Diaspora in Moldavian Principality. In: *New Europe College Yearbook*. 13. Ed. Irina Vainovski-Mihai. Bucharest. [2012–2013.] 113–156.; Molnár Antal: *Magyar kutatások a Vatikánban a moldvai magyarság történetéről*. Bp., 2024. 12–24.

40 APF SOCG Vol. 427. Fol. 436^r., Vol. 471. Fol. 314^r.; APF Fondo Vienna (= FV) Vol. 8. Fol. 74^r–77^v.; Archivio dei Padri Mechitaristi di Venezia (= APMV) Manuscripta (= MS) Nr. 771. Fol. 124^r–v.; MAMAT MS Nr. 9484. Fol. 304^r.; Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár és Kézirattár (= ELTE EKK) Collectio Hevesiana (= CH) Cod. 21. Pag. 81.

41 APF FV Vol. 8. Fol. 80^r–v.; BMK MS Nr. 511. Fol. 1^r., 199^r.

42 APF SC FA Vol. 1. Fol. 525^r–526^v.; APMV MS Nr. 775. Fol. 124^r–v.

43 APF SC FA Vol. 1. Fol. 602^r–610^v.

ferences szerzetesek, akiknek segítségével a Moldvából bemenekült erdélyi örmények a katolikus hitre téríthetők.⁴⁴

A Propaganda Fide figyelembe vette e beérkező jelentéseket, de még továbbra sem született meg ebben a kérdésben a végső elhatározás. Két évvel később, 1672-ben az oszmán-törökök elfoglalták a Lengyel–Litván Unió fennhatósága alá tartozó Podóliát és székhelyét, Kamieniec-Podolski városát. Ennek következtében számos podóliai, keleti hitű örmény család menekült Erdély területére. Eerre még ugyanazon esztendő legvégén Louis-Marie Pidoux de Saint-Olon felhívta a Propaganda Fide figyelmét. Pidoux páter részletesen leírta, hogy a Moldvából korábban bemenekültekkel együtt már jelentős számú keleti hitű örmény él az Erdélyi Fejedelemség területén, akik Minas moldvai örmény püspök vezetése alatt állnak. A theatinus szerzetes sürgette a Propaganda Fide-t, hogy minden tekintetben támogasson egy erdélyi missziót. Véleménye szerint a lembergi Örmény Kollégium végzett növendékei közül többen is megfelelőnek bizonyulnának a misszió vezetésére.⁴⁵ Mi több, kiemelte, hogy a Kollégium egyik legelső végzett diákja, a lembergi születésű Jan Kieremowicz lenne erre a feladatra a legalkalmasabb jelölt.⁴⁶ Pidoux ráadásul ebben az ügyben erős támogatóra talált Francesco Buonvisi varsói, később bécsi apostoli nuncius személyében. Ugyanakkor a rektor arra is felhívta a figyelmet, hogy az éppen Rómában tartózkodó renitens Torosowicz érseket megbízhatatlansága miatt nem lenne célszerű bevonni ebbe a roppant fontos ügybe.⁴⁷ A következő évben a Propaganda Fide jóváhagyta Kieremowicz jelöltségét, azzal a kitéttel, hogy őt nemcsak Erdélybe, hanem Moldvába is delegálni kellene az ottani örmények katolizálása céljából. Ezt követően 1674-ben X. Kelemen pápa a Propaganda Fide javaslatára Jan Kieremowiczot az erdélyi és moldvai örmények apostoli vikáriusának, valamint Hymeria (*in partibus infidelium*) címzetes püspökének nevezte ki.⁴⁸

Mindeközben Torosowicz érsek továbbra is Rómában élt. 1669 és 1676 között több alkalommal állt a Propaganda Fide vizsgálóbizottsága előtt, hogy számot adjon a korábban elkövetett pénzügyi visszaéléseiért, erkölcstelen, nem főpaphoz méltó életviteléért és hittagadásáért. Az érsek I. Fülöp örmény katolikossal történt 1652. évi személyes találkoztóját egyenesen tagadta. Magánéleti kapcsolatait azzal hárította, hogy az állítólagos ágyasok, akiktől valóságban is számtalan törvénytelen gyermeke született, valójában a közeli nőrokonai és az ő gyermekeik, akik számára keresztényi kötelességként nyújtott támaszt és vigaszt.⁴⁹ A Propaganda Fide természetesen nem hitt az érseknek. Ugyanakkor nem is marasztalta el. Ebben szerepet játszott többek között az, hogy a korábbi uralkodótól, II. János Kázmértól eltérően (Wiśniowiecki Korybut) Mihály és III. (Sobieski) János királyok személyében olyan uralkodók ültek abban az időszakban a Lengyel–Litván Unió

44 APF SC Fondo Moldavia (= FM) Vol. 1. Fol. 265^r–267^v; *Moldvai magyar csángó-magyar okmánytár. 1467–1706.* Főszerk. Benda Kálmán. Bp., 2003. [2. kiad.] 619–623.; Ferro: *I missionari cattolici*, 97–98.; Petar Parčevićről lásd még *Hierarchia catholica*, IV. 231.

45 APF SC FM Vol. 1. Fol. 287^r.

46 Uo. Fol. 168^r–169^v.

47 Uo. Vol. 1. Fol. 233^r–236^v, 257^r–259^v.

48 APF Indice Vol. 5. Fol. 95^r. Nr. 161. 39.; Rōšk'ay: *Žamanakagrut'iw*n, 182.

49 APF SC FA Vol. 2. Fol. 394^r–v.

trónján, akikkel Torosowicz érsek és dúsgazdag családja kiváló kapcsolatokat ápolt. Így egy esetleges diplomáciai bonyodalmat elkerülendő, végül elálltak Torosowicz leváltásáról. Az érseket azonban fokozottabb ellenőrzés alatt kívánták tartani, és ezért úgy döntöttek, hogy Torosowicz mellé egy Rómához sokkal lojálisabb örmény unitus egyházi személyt neveznek ki érseki koadjutornak, címzetes püspöki rangban. 1675-ben az éppen Rómában, az Egyiptomi Szent Mária örmény unitus parókia élén szolgáló anyaországi születésű Vardan Hunaneant nevezték ki erre a posztra és Epiphania in Syria címzetes püspökének, akit maga X. Kelemen pápa szentelt fel.⁵⁰ Hunanean még Piromalli és Galano páterek hatására fiatal szerzetesként tért át a katolikus hitre, és jól ismerte Torosowicz ügyeit. Feladata egyértelmű volt: tartsa szemmel a nehéz és egyszersmind nagytermészetű renitens érseket, és amennyiben újabb visszaéléseket tapasztal, azt azonnal jelentse Rómába, a Propaganda Fidének.⁵¹

Az érsek kénytelen volt beleegyezni, mert, mint mindig, a politikai túlélésre játszott. A következő évben visszatért Lemberg városába, ahol szembesülni kényszerült azzal, hogy a városban tartózkodott az éppen erdélyi misszióra készülő és felszentelésére váró Kieremowicz kinevezett püspök. Torosowicz érsek azért sem igazán örült ennek, mert Kieremowicz-csal korábban több alkalommal is összetűzésbe került a katolicizmus megítélése kapcsán. Ráadásul számára újabb csapás volt, hogy Hunanean püspök mellett egy másik unitus főpap is a városban tartózkodott, és hivatalára nézve ezt rendkívül veszélyesnek ítélte. Így mindent megtett annak érdekében, hogy a két egyházi személyt eltakarítsa az útjából.⁵² 1677-ben Kieremowicz püspök éppen Francesco Martelli akkori varsói apostoli nunciusnak a levelére várt, hogy a felszentelését követően az Apostoli Szentszéktől kapott kellő felhatalmazásokkal és a Rómából beérkezett pénzügyi segítséggel együtt Erdélybe induljon, amikor váratlanul, tisztázatlan körülmények között elhalálozott Lembergben. Pidoux páter, a lembergi Örmény Kollégium rektora Torosowicz érseket és körét vádolta meg Kieremowicz haláláért, de konkrét bizonyítékokkal nem tudott szolgálni. Kieremowicz halálával átmenetileg lekerült az erdélyi és moldvai örmény misszió ügye a napirendről.⁵³ Torosowicznak elemi érdeke volt, hogy így vagy úgy megszabaduljon tőle, ahogy Vardan Hunaneantól is. Hunaneant 1678-ban az udvarnál szodómiával és korrupcióval vádolta meg.⁵⁴ A feljelentés ugyan valótlannak bizonyult, de Hunanean püspök a Propaganda Fidéhez fordult, arra kérve a missziós szervet, hogy helyezze őt át anyaországi misszióra, majd miután megkapta az erről szóló döntést, Lembergől Örményországba távozott.⁵⁵ Pidoux rektor és Francesco Martelli nuncius nehezen nyugodott ebbe bele. Számos levelet írtak Rómába, és egyértelműen Torosowiczot tették felelőssé Kieremowicz haláláért

50 APF Acta SC Vol. 47. Fol. 210^r; APF SOCG Vol. 454. Fol. 53^r; APF SC FA Vol. 2. Fol. 199^{r-v}, 200^r, 209^r–211^r; APF SC FM Vol. 1. Fol. 287^r; APF Indice Vol. 5. Fol. 95^r. Nr. 122. 23.; Petrowicz: *L'Unione*, 295.; Rőšk'ay: *Žamanakagru'iwn*, 183.

51 APF Acta SC Vol. 45. Fol. 36^r; APF SC FA Vol. 2. Fol. 332^r–337^r.

52 MAMAT MS Nr. 5817. [Fóliószám nélkül.]

53 APF SOCG Vol. 471. Fol. 314^r; APF SC FA Vol. 2. Fol. 630^r, 631^{r-v}; APF SC FM Vol. 1. Fol. 358^r.

54 APF CP Vol. 29. Fol. 629^{r-v}; APF SC FA Vol. 3. Fol. 19^r–23^v.

55 APF Acta SC Vol. 45. Fol. 145^v–146^v; APF SOCG Vol. 484. Fol. 282^r–283^v, 285^{r-v}; APF SC FA Vol. 2. Fol. 413^r–417^v; APF Indice Vol. 5. Fol. 96^v. Nr. 40. 81.

és Hunanean püspök távozásáért. Panaszaik akkor süket fülekre találtak. Ezért Pidoux még 1678-ban lemondott a lembergi Örmény Kollégium rektori hivataláról, és Hunaneanhoz hasonlóan örményországi misszióra távozott.⁵⁶ Helyét az egyházi oktatási intézmény élén korábbi helyettese, a comói születésű Francesco Giambattista Bonesana⁵⁷ vette át, aki elődjéhez hasonlóan nem szívelte Torosowicz érseket.⁵⁸

Az elkövetkező két évben Bonesana rektor és Martelli nuncius, majd 1680-tól utódja, Opizio Pallavicini részletes jelentéseket írt a Propaganda Fidének Torosowicz érsek alkalmatlanságáról, valamint Kieremowicz halálában és Hunanean püspök ellehetetlenítésében játszott szerepéről. Végül 1681 elején a Propaganda Fide úgy döntött, hogy leváltják az érseket, és a helyére az akkor már örményországi területeken missziós tevékenységet folytató Vardan Hunanean püspököt nevezik ki.⁵⁹ Nikol Torosowicz érsek a leváltását tartalmazó írásos dokumentumot már nem tudta átvenni, mivel 1681. március 21-én – mintegy 54 esztendőn át tartó ellentmondásos egyházi hivatali pályát követően – meghalt.⁶⁰ Halálakor Pallavicini nuncius az Apostoli Szentszékhez küldött jelentésében sommásan megjegyezte, hogy a lembergi örmény érsekség ugyanott van, ahol 1630-ban volt: Torosowicz zavaros egyházi hivatala alatt szinte mindvégig szakadár és eretnek állapotban, annak ellenére, hogy két alkalommal is egyházi unióra lépett Rómával.⁶¹ Így az erdélyi és moldvai örmény misszió szervezésének ügyében egy fejezet lezárult, és egy új vette a kezdetét.

Az erdélyi és a moldvai örmény katolikus misszió

Az érsek halálát követően a Propaganda Fide Torosowicz kinevezett utódját, Vardan Hunanean próbálta elérni, aki akkor éppen az örmény egyházfői székhely, Ejmiacin környékén folytatott missziós és pasztorális tevékenységet nemzettársai körében.⁶² Ezzel egyidejűleg az Apostoli Szentszék az erdélyi és moldvai missziót igyekezett újjászervezni, amely még Kieremowicz püspök 1677-ben bekövetkezett halála miatt megszakadt. Ezért Rómából

56 APF Acta SC Vol. 47. Fol. 225^r; APF Lettere SC Vol. 67. Fol. 6^{r-v}, 22^{r-v}. APF Lettere SC Vol. 70. Fol. 62^v–63^r; APF SC FA Vol. 2. Fol. 448^r; APF CU Vol. 2. Fol. 1^r; APF CV Vol. 2. Fol. 154^r, 156^r, 160^r; AAV ANV Vol. 176. Fol. 71^r; AGT CL Portfolio 1. [Fóliószám nélkül]; Pidoux páter 1687-től a perzsiai theatinus missziók főnökeként, valamint Bagdad címzetes püspökeként szolgált 1717-ben bekövetkezett haláláig. Erről lásd *Hierarchia catholica medii et recentioris aevi*. V. (1667–1730). Ed. Remigius Ritzler – Pirminius Sefrin. Patavii, 1952. 110.

57 Francesco Giambattista Bonesana 1692-ig vezette rektorként a lembergi Örmény Kollégiumot. Azt követően 1692-től Caiazzo, majd 1695-től 1709-ben bekövetkezett haláláig szülővárosa, Como püspöke volt. Helyét az Örmény Kollégium rektori hivatala élén a parmai születésű Sebastiano Maria Accorsi vette át. Erről lásd *Hierarchia catholica*, V. 134., 166.

58 APF Acta SC Vol. 44. Fol. 247^{r-v}; APF CP Vol. 39. Fol. 314^r; APF SC FA Vol. 3. Fol. 144^r, 145^r; AGT CL Portfolio 1. [Fóliószám nélkül.]

59 APF SC FA Vol. 3. Fol. 324^{r-v}, 329^r; AAV ANV Vol. 177. Fol. 8^v.

60 Van olyan adat is, mely szerint Torosowicz érsek 1681. október 24-én hunyt el. Ennek határozottan ellentmond, hogy a Propaganda Fide az 1681. év augusztusában tárgyalta az elhalálozott érsek utódlásának ügyét. APF Acta SC Vol. 52. Fol. 122^{r-v}; APF SOCG Vol. 483. Fol. 282^r–283^v; APF Lettere SC Vol. 70. Fol. 70^v–71^r, 97^r–98^v; APF SC FA Vol. 2. Fol. 738^{r-v}, Vol. 3. Fol. 310^r; Röšk'ay: *Žamanakagrut' iwn*, 184.

61 APF SOCG Vol. 483. Fol. 74^r–75^v; AAV Segretaria di Stato. Polonia (= SSP) Vol. 185. Fol. 6^v–7^r.

62 APF Acta SC Vol. 52. Fol. 4^{r-v}, 49^v–51^v; APF SOCG Vol. 484. Fol. 126^{r-v}, 127^r; APF Lettere SC Vol. 70. Fol. 61^{r-v}; Röšk'ay: *Žamanakagrut' iwn*, 185.

Varsóba, majd Lembergbe küldték Francesco Martelli érseket, korábbi varsói apostoli nunciust, ahol utódjával, Opizio Pallavicinivel és a leMBERGI ÖRMÉNY unitus klérussal, illetve az Örmény Kollégium rektorával, Francesco Giambattista Bonesanával folytatott tárgyalásokat. Francesco Martelli 1681. július 31-én, Rómába küldött olasz nyelvű levelében összegezte az általa tapasztaltakat. Leszögezte, hogy a Propaganda Fidének a moldvai örmények helyett az erdélyiekre kellene koncentrálnia, mert a moldvai örmény apostoli rítusú püspök a klérussal együtt ott tartózkodik. Az esetleges egyházi unió sikerének biztosítékát Martelli az örmény keleti klérus megnyerésében látta.⁶³

A Propaganda Fide tudomásul vette az érsek jelentését, ám a döntéssel várt még, mert Rómában úgy gondolták, hogy előbb a leMBERGI örmény érsekség helyzetét kell rendezni. Egy évvel később Francesco Giambattista Bonesana, az Örmény Kollégium rektora sürgette a Propaganda Fidét, hogy fontolja meg az erdélyi örmények közé szervezendő misszió lehetőségét,⁶⁴ ám ezt 1682-ben – átmenetileg – megzavarta egy kellemetlen diplomáciai bonyodalmakkal járó ügy. A renitens Torosowicz érsek utódjának kiszemelt Vardan Hunaneant az újonnan megválasztott I. Eliazár örmény egyházfő emberei lefogták, és tömlőbe vetették mint eretnek papot és „frank” kémeket, mert az új katolikosz gyanakvással tekintett az örmény területeken tevékenykedő szentszéki misszionáriusokra.⁶⁵ Féltő volt, hogy I. Eliazár örmény egyházfő az oszmán-török vagy a perzsa világi hatóságok segítségével halálra ítéli, és kivégezteti Hunaneant.⁶⁶ Ezért az Apostoli Szentszék, a Propaganda Fide és a lengyel királyi udvar mindent megtett annak érdekében, hogy az örmény unitus főpapot kiszabadítsa.⁶⁷ Ráadásul a helyzetet tovább bonyolította, hogy az örmény egyházfői központ, Ęjmiacin is tudomást szerzett Torosowicz haláláról: I. Eliazár 1682-ben korábbi hívét, az unitus hitet megtagadó, az ugyancsak leMBERGI születésű, Jan Bernatowiczot nevezte ki és szentelte fel Lemberg örmény keleti rítusú érsekének, akinek egyházi joghatósága a moldvai és az erdélyi örményekre is kiterjedt.⁶⁸ Az új keleti érsek embereivel együtt megérkezett a Lengyel–Litván Unió területére, és sikeresen térítette vissza az örmények egy részét az unitus hitről a keleti, apostoli hitvallására. Ez a helyzet még bonyolultabbá tette az erdélyi örmény misszió ügyét.⁶⁹ A befolyásos családja révén kiváló udvari kapcsolatokkal rendelkező leMBERGI örmény unitus vikárius, az Örmény Kollégium egykori növendéke, Kazimierz Gabriel Muratowicz⁷⁰ arra kérte Pallavicini nun-

63 APF CV Vol. 2. Fol. 166^r.

64 APF SC FM Vol. 2. Fol. 126^r–127^r.

65 APF SC FA Vol. 3. Fol. 345^r–346^r.

66 APF Lettere SC Vol. 71. Fol. 6^v–7^r; APF SC FA Vol. 3. Fol. 341^r–^v, 347^r–^v.

67 APF SOCG Vol. 484. Fol. 321^r–322^r; APF SC FM Vol. 2. Fol. 134^r–135^v; APF CU Vol. 2. Fol. 51^r–52^v.

68 APF SOGG Vol. 483. Fol. 282^r–283^v; APF Lettere SC Vol. 72. Fol. 123^r–124^r; APF SC FA Vol. 3. Fol. 365^r, 375^r; Gregorio Petrowicz: *La chiesa armena in Polonia e nei paesi limitrofi. Parte terza (1686–1954)*. Roma, 1988. (Studia Ecclesiastica 17, Historica 10) 3.

69 APF SC FA Vol. 3. Fol. 223^r–^v.

70 Apja a Lengyel–Litván Unió híres (keleti) karrierdiplomátája, a katolikus hitű Sefer Muratowicz [Sefer Muradean] volt. Róla lásd még Michael Polycziński: *The Relacyja of Sefer Muratowicz: 1601–1602. Private Royal Envoy of Sigismund III Vasa to Shah ‘Abbas I. Turkish Historical Review* 5 (2014) 1–35.; *Stosunki dawnej Rzeczypospolitej z Persją Safawidów i katolikosem w Eczmiadzynie w świetle dokumentów archiwalnych/The Relations of the Polish–Lithuanian Commonwealth with Safavid Iran and the Catholicosate of Etchmiadzin in the Light of Archi-*

ciust, hogy ne csak a lengyelországi örmény ügyekre, hanem az erdélyiekre és a moldvaiakra is koncentráljon, mert számos, megbízható információt kapott a Moldvában missziós tevékenységet folytató minorita atyáktól, hogy Erdélyben rengeteg keleti hitű örmény van.⁷¹ Muratowicz vikárius némi túlzással azt is megjegyezte, hogy papjaik már az ottani katolikusok között is terjesztik a szakadár hitüket.⁷² Pallavicini nuncius ezt a levelet továbbította a Propaganda Fidéhez. Egy saját kezű levelet is csatolt hozzá, amelyben leírta, hogy egyetért a Muratowicz vikárius által leírtakkal, és teljes mellszélességgel támogatja az erdélyi és a moldvai örmények közé küldendő misszió újbóli megszervezését.⁷³

Még ugyanebben az évben, 1682 végén Francesco Giambattista Bonesana rektor Lembergből részletes jelentést küldött a fejleményekről. Először is informálta a Propaganda Fidét, hogy Pallavicini nunciussal, rendtársaival, valamint az Örmény Kollégium egykori növendékeivel felvették a harcot Jan Bernatowicz érsek „eretnek” missziója ellenében. Másodszer, a nehézségek és bonyodalmak ellenére igenis folytatni kell az erdélyi és a moldvai örmény misszió megszervezését. Sőt, sürgette a szentszéki hatóságokat, hogy mielőbb cselekedjenek ez ügyben, nehogy Bernatowicz emberei előbb bejussanak Erdélybe. Úgy gondolta, hogy a misszió szervezését vagy az erdélyi obszerváns ferencesekre, vagy a moldvai minoritákra, vagy pedig a lemergi theatinusokra, esetleg az Örmény Kollégium növendékeire kellene bízni.⁷⁴ Bonesana nézetét osztotta Pallavicini nuncius is, mert úgy látta, hogy Moldvából és a Lengyel–Litván Unió területéről elszármazott, nagyszámú örmény menekült él az Erdélyi Fejedelemség területén, akiket szakadár papjaik irányítanak, a püspökükkel az élén.⁷⁵ Ennek a véleménynek adott hangot az erdélyi örmény misszióval kapcsolatban a Varsóban tartózkodó Martelli érsek is 1683 elején, de ő hozzátette, hogy mindenekelőtt Bernatowicz-csal és híveivel kell leszámolni, illetve meg kell oldani a lemergi örmény unitus érseki szék betöltését. Nem sokkal később a világi hatóságok a keleti rítusú örmény főpapot társaival együtt lefoglalták és bebörtönözték.⁷⁶

1683 közepére Pallavicini nunciussal és Bonesana rektornak sikerült elérniük az uralkodónál, hogy Bernatowiczot híveivel együtt végleg kiutasítsák a Lengyel–Litván Unió területéről. A Bernatowicz által visszatérített örmények újból katolikus hitvallást tettek le.⁷⁷ Viszont továbbra is probléma volt az érsekség állapota az unitus érseki szék betöltetlensége miatt. Az érseki hivatal élére kiszemelt Vardan Hunanean I. Eliazár katolikosz tömlöcében volt, de olyan ellentmondásos hírek is lábra kaptak, hogy már nincs is az élők sorában.⁷⁸ Ezért Pallavicini nuncius azt ajánlotta, hogy amíg nem kerül elő Hunanean érsek, addig az unitus főegyházmegye élére egy címzetes püspöki címet viselő érseki koad-

val Documents. Ed. Stanislaw Jaśkowski – Dariusz Kolodziejczyk – Piruz Mnacakanyan. Warszawa, 2017. 71–75.

71 APF CP Vol. 22. Fol. 230^v, 253^r; APF Lettere SC Vol. 71. Fol. 175^v–176^r; APF SC FA Vol. 3. Fol. 342^{r-v}.

72 APF Lettere SC Vol. 71. Fol. 149^{r-v}; AAV ANV Vol. 98. Fol. 661^r; AAV SSP Vol. 101. Fol. 498^r–499^v.

73 APF Lettere SC Vol. 72. Fol. 1^v–2^r; APF SC FA Vol. 3. Fol. 341^{r-v}, 344^v.

74 APF SC FA Vol. 3. Fol. 371^{r-v}.

75 Uo. Fol. 370^{r-v}.

76 APF SOCG Vol. 488. Fol. 274^{r-v}, 285^r; APF Lettere SC Vol. 72. Fol. 223^{r-v}; APF SC FM Vol. 2. Fol. 134^r–135^v.

77 APF SOCG Vol. 503. Fol. 374^{r-v}, Fol. 375^r, Fol. 376^r; APF SC FA. Vol. 3. Fol. 375^{r-v}; APF Lettere SC Vol. 72. Fol. 234^{r-v}; APF CU Vol. 3. Fol. 472^r.

78 APF Lettere SC Vol. 71. Fol. 47^v–48^r, 102^v–103^v.

jutort nevezzenek ki. A Propaganda Fide és a pápai udvar elfogadta javaslatát. Az erre alkalmas jelöltet csakhamar megtalálták a Lembergben tartózkodó Deodatus Nersesowicz [Niersesowicz] személyében, akit Traianopolis in Rhodope címzetes püspökének neveztek ki 1683 őszén.⁷⁹ Az érseki koadjutor hivatalba lépését követően hamar munkához látott, és sikeresen megkezdte az érseki hivatal újjászervezését.⁸⁰ Ugyanakkor az erdélyi misszió szervezésének ügye még mindig megoldatlan maradt, sőt nagyon lassan haladt annak ellenére, hogy maga Nersesowicz püspök is sürgette ezt nem sokkal püspöki kinevezését követően.⁸¹

Még ugyanazon év nyarán Bonesana rektor és Pallavicini nuncius hosszas jelentéseket írtak a Propaganda Fidének az erdélyi örmény misszió ügyében. Ők a moldvai minoritákat javasolták, mert azok, véleményük szerint, jobban ismerték a helyi viszonyokat.⁸² Szintén beszámoltak arról is, hogy mindketten felvették a kapcsolatot Vito Piluzzi [Piluzio da Vignanello] moldvai minorita missziófőnökkel (és egyúttal Marcianopolis címzetes érsekével),⁸³ és a vele lefolytatott egyeztetéseket követően 1683. szeptember 8-án, Rómába küldött levelükben összegezték tapasztalataikat. Ebben mindketten részletesen leírták, hogy Piluzzi, valamint rendtársai valóban támogatták és egyszersmind kiemelt fontosságúnak vélték az erdélyi örmény missziót, azonban az Erdélyben, a katolikusok számára nem éppen előnyös közállapotok miatt nem vállalták el e feladatot. Meglátásuk szerint oda mindenképpen az örmény nyelvben és kultúrában jártas, a helyi viszonyokat jól ismerő egyházi személyeket kellene delegálni. Terjedelmes jelentéseiket mindketten azzal zárták, hogy továbbra is keresik az alkalmas személyeket a misszió szervezésére, mert azt minél előbb el kell indítani.⁸⁴

Az erdélyi misszió ügye a 1684 februárjáig szinte semmit sem haladt előre. Ennek oka újfent a lembergi örmény unitus érsekség problémája volt. Maga Pallavicini nuncius is inkább ennek akart a végére járni. Először is, 1684 januárjában a lembergi örmény unitus főszékesegyházban püspökké szentelte Deodatus Nersesowicz érseki koadjutort.⁸⁵ Másodszor, híret vette III. (Sobieski) János királytól, hogy Vardan Hunanean életben van, és arra kérte a lengyel királyi udvart, hogy perzsiai diplomatáin keresztül tegyenek meg mindent,

79 Deodatus Nersesowicz püspök is a lembergi Örmény Kollégium első végzett növendékei közé tartozott. APF Acta SC Vol. 53. Fol. 248^{r-v}; APF SOCG Vol. 488. Fol. 275^r–276^v, 277^r–281^r, 283^r–284^v, 286^r; APF CP Vol. 29. Fol. 361^r–364^v; APF Lettere SC Vol. 72. Fol. 69^r, 199^v–200^r; APF SC FA Vol. 3. Fol. 374^{r-v}; APF FV Vol. 42. Fol. 49^{r-v}; APF Indice Vol. 5. Fol. 93^r. Nr. 5. 21. Erről lásd még Petrowicz: *La chiesa armena in Polonia e nei paesi*, 7–8.; *Acta Nuntiaturae Poloniae*. XXXIV. *Opitius Pallavicini (1680–1688)*. Vol. 7. (3. VII. 1683. – 28. XII. 1683.) Ed. Maria Domin. Cracoviae, 2012. 21–24., 132–133., 368.

80 APF Acta SC Vol. 55. Fol. 22^{r-v}.

81 APF Acta SC Vol. 54. Fol. 128^v–129^r; APF Lettere SC Vol. 72. Fol. 76^v–77^r; APF CP Vol. 29. Fol. 365^r–366^v.

82 APF SOCG Vol. 490. Fol. 122^r, 123^v; APF SC FA Vol. 3. Fol. 370^{r-v}.

83 Vito Piluzzi 1653 óta tartózkodott Moldvában. 1663-ban lett a moldvai minorita missziók főnöke (prefektusa). 1678-ban nevezték ki Marcianopolis címzetes érsekének. Személyéről és tevékenységéről lásd még *Hierarchia catholica*, V. 111., 255.; Ferro: *I missionari cattolici*, 51., 67–68., 94–96., 120–122.

84 APF Lettere SC Vol. 74. Fol. 67^{r-v}; APF SC FA Vol. 3. Fol. 377^r–381^v.

85 APF CP 29. Fol. 165^{r-v}; APF Lettere SC Vol. 73. Fol. 66^r–67^r, 69^{r-v}, 72^r–73^r; APF SC Fondo Moscovia, Polonia, Ruteni (= FMPR) Vol. 2. Fol. 195^{r-v}; Řošk'ay: *Žamanakagrut' iwn*, 194–195.; Petrowicz: *La chiesa armena in Polonia e nei paesi*, 7.; *Acta Nuntiaturae Poloniae*. XXXIV. *Opitius Pallavicini (1680–1688)*. Vol. 8. (1. I. 1684. – 30. VI. 1684.) Ed. Maria Domin. Cracoviae, 2015. 61–62., 68., 77–78., 119., 303–304., 392–393.

hogy Hunaneant, mint az Apostoli Szentszék emberét, szabadítsák ki I. Eliazár katolikosz börtönéből, aminek következtében megkezdődtek a tárgyalások I. Szolajmán perzsa sah-hal.⁸⁶ Ennek eredményeképpen I. Eliazár utasítására Hunaneant ugyan kiengedték a börtönből, de az Erzurum [Karin] mellett található Szent Minas-monostorba hurcolták, ahol továbbra is házi őrizetben maradt. Végleges szabadon bocsátásáért további tárgyalások folytak az örmény apostoli egyház vezetőivel.⁸⁷

Pallavicini csak ezt követően, 1684. február legelején kezdett újabb egyeztetésekbe a Propaganda Fidével az erdélyi örmény missziót illetően. Akkor Francesco Giambattista Bonesana rektort és két Lembergben tartózkodó theatinus rendtársát, Sebastiano Maria Accorsit és Ambrogio Gandolfini-t kérte fel arra, hogy ők maguk szervezzék meg a missziót Erdélybe.⁸⁸ Mellettük legfőbb érvként az szolgált, hogy korábbi örményországi missziós tapasztalataik alapján kiválóan beszélik az örmény nyelvet és jól ismerik az örmény kultúrát, valamint mentalitást. Bonesana rendtársaival együtt elvállalta e nehéz feladatot, és Pallavicini nuncius erről nyomban értesítette Rómát.⁸⁹

A Propaganda Fide 1684. március 6-án összeült általános ülésén megvitatták, illetve jóváhagyták, hogy az erdélyi örmény missziót a leMBERGI Örmény Kollégium rektorának a szervezésében kezdik el, és Moldvára majd csak utána – az erdélyi misszió esetleges sikerességét követően – koncentráljanak. Ezt követően a három theatinus szerzetes megkezdte az úti előkészületeket. Bonesana rektor néhány hónappal később a misszió ügyében pénzügyi segítyt és még több felhatalmazást kért.⁹⁰

Ám 1684 szeptemberére a Propaganda Fidéhez beérkező erdélyi jelentések megismerése után Bonesana és társai visszakoztak. Tudniillik, tudomásukra jutott az erdélyi katolikusok siralmas helyzete,⁹¹ továbbá azt is megtudták, hogy nincsen püspökük, és a világi hatóságok folyamatosan zaklatják az ott szolgálatot tevő egyházi embereket.⁹² Bonesana és rendtársai ugyan magukat továbbra is alkalmas személyeknek tartották az erdélyi örmény misszióra, de azt javasolták, hogy a Propaganda Fidének sokkal ideálisabb lenne, ha örmény születésű, de katolikus hitű klerikális személyeket delegálnának Erdélybe, akik jobban ismerik a helyi viszonyokat. Ők egyöntetűen az Örmény Kollégium egykori növendékeire gondoltak, mert ők inkább Lembergben maradnának, és a nevezett egyházi oktatási intézmény falai között folytatnák missziószervezői, valamint oktatói tevékenységüket. A Propaganda Fide bíboros-prefektusa, Angelo Paluzzi degli Albertoni-Altieri, illetve titkára, Odoardo Cybo [Cibo], maga is mérlegelte Bonesana és rendtársainak

86 APF Lettere SC Vol. 72. Fol. 177^v–178^r., 217^v–218^r.

87 APF Lettere SC Vol. 73. Fol. 98^v–99^v.; APF SC FMPR Vol. 2. Fol. 179^r–v.

88 APF Acta SC Vol. 54. Fol. 17^r.; APF SOCG Vol. 491. Fol. 143^r., 144^r., 145^v., 289^r–291^v.; APF Lettere SC Vol. 73. Fol. 176^r–177^r.

89 APF Acta SC Vol. 54. Fol. 153^v–155^r.; APF Lettere SC Vol. 73. Fol. 44^v–45^v.

90 APF Acta SC Vol. 54. Fol. 128^v–129^r.

91 Erdélyben a katolikusoknak 1601. év óta nem lehetett püspökük, csupán a fejedelem által kinevezett vikáriusuk. A jezsuiták hivatalosan nem léphettek a Fejedelemség területére. Erről lásd bővebben a következő alfejezetet.

92 APF Lettere SC Vol. 73. Fol. 123^v–124^r.

a javaslatát. Figyelmük azonban nem a lembergi Örmény Kollégium, hanem az 1627-ben VIII. Orbán pápa által életre hívott római Collegium Urbanum növendékeire irányult.⁹³

Ennek nyomán a Propaganda Fide 1684. november 14-én megtartott általános ülésén tárgyalták ezt az ügyet. Az ott tanácskozó bíborosok egyöntetűen tudomásul vették a lembergi theatinusok döntését, illetve elfogadták Bonesana javaslatát, viszont az erdélyi missziót lebonyolító személyeket még mindig nem véglegesítették.⁹⁴ Odoardo Cybo titkár Rómában, a Collegium Urbanumban már hónapok óta olyan egyházi személyeket keresett, akik alkalmasnak bizonyulnának az erdélyi örmények katolizálására, így akadt még 1684 augusztusában egy, a harmincadik életévében járó örmény unitus papra, aki éppen akkor a római Egyiptomi Szent Mária örmény unitus plébánián szolgált káplánként, és akit Oxendio Virziresco Stefanowicznek⁹⁵ [Step'anean] hívtak. Odoardo Cybo számára ez az egyházi személy épp kapóra jött.⁹⁶ Moldvai születésű volt, családjáé még 1668-ban menekült Erdélybe, ismerte a helyi viszonyokat, anyanyelvén, valamint az olaszon, a görögön és a latinon kívül folyékonyan beszélt lengyel, magyar, német, román és tatár nyelveken.⁹⁷

Oxendio Virziresco erdélyi és moldvai küldetése

Az 1654. július 30-án, a moldvai Botoșani [Botusán/Poșan] városában született Oxendio Virziresco igen kalandos életutat járt be, mielőtt Rómába került volna. Népes családjával még 1668-ban menekült Erdélybe.⁹⁸ Apjához fűződő kapcsolata rendkívül rossz volt, mert mint a legidősebb fiút a családfő kereskedőnek szánta, ő viszont egyházi pályára szeretett volna lépni. Emiatt nézeteltérése volt atyjával, és 1672-ben elszökött Erdélyből és Moldvába tért vissza.⁹⁹ Ott ismerkedett meg Vito Piluzzi minorita szerzetessel, és az ő hatására katolizált. A következő évben Piluzzi ajánlásának köszönhetően felvételt nyert a lembergi Örmény Kollégiumba, és megkezdte teológiai tanulmányait.¹⁰⁰ Ugyanakkor a háborúságok miatt az egyházi oktatási intézmény 1675-ben átmenetileg Krakkóba tet-

93 APF SOCG Vol. 491. Fol. 287^r–288^v.

94 APF Acta SC Vol. 54. Fol. 153^v–155^r. A római Collegium Urbanum alapításáról lásd még APF CU Vol. 1. Fol. 103^r–120^v, 131^r–139^v, 141^r–142^v.

95 A továbbiakban az Oxendio Virziresco alakot használjuk.

96 APF SOCG Vol. 491. Fol. 12^{r-v}, 13^v; APF Ospizi della Chiesa Armena Cattolica di San Biagio degli Armeni in Roma (= Ospizi) Vol. 1. Fol. 10^{r-v}, 196^r. A római örménykatolikus (unitus) plébánia történetéről lásd még Cesare Santus: *L'accoglienza e il controllo dei pellegrini orientali a Roma. L'ospizio armeno di Santa Maria Egiziaca (XVI–XVIII sec.). Mélanges de l'École française de Rome – Moyen Âge* 131 (2019) 447–459.; Uő: *Wandering Lives. Eastern Christian Pilgrims, Alms-Collectors and "Refugees" in Early Modern Rome*. In: *A Companion to Religious Minorities in Early Modern Rome*. Ed. Matthew Coneys Wainwright – Emily Michelson. Leiden–Boston, 2021. 239–251.

97 APF Acta SC Vol. 51. Fol. 81^r, 114^r; APF SOCG Vol. 493. Fol. 30^r, 31^v; APF Lettere SC Vol. 73. Fol. 102^{r-v}, 252^{r-v}; Petrowicz: *La chiesa armena in Polonia e nei paesi*, 86.

98 Oxendio Virziresco családjáé még a Nikol Torosowicz-féle egyházi unió idején, 1640 körül telepedett át Pódomból Moldvába. Erről lásd Éble Gábor: *A Szamosújvári Verzár család. Levéltári és anyakönyvi hiteles adatok alapján*. Bp., 1915. 13–14.

99 ELTE EKK CH Cod. 21. Pag. 82.

100 APF CU Vol. 3. Fol. 472^r; AGT CL Portfolio 1. [Fóliószám nélkül]; ELTE EKK CH Cod. 21. Pag. 82.

te át a székhelyét, azonban a következő három évben az oktatás a bizonytalan politikai helyzet miatt gyakorlatilag szünetelt. Ezért Francesco Giambattista Bonesana rektor és Francesco Martelli varsói apostoli nuncius – miután egyeztetéseket folytattak ebben a kérdésben a Propaganda Fidével –, az idősebb diákokat Rómába, a Collegium Urbanumba küldték, hogy ott fejezzék be tanulmányaikat.¹⁰¹ Ezek között a szeminaristák között volt Oxendio Virziresco is. 1678-ban lépett a híres-neves római egyházi oktatási intézmény falai közé.¹⁰² A moldvai születésű örmény növendék 1681 nyarán fejezte be tanulmányait, és még ugyanazon év augusztus 9-én szentelte pappá latin rítus szerint a római Santa Maria Traspontina bazilikában Odoardo Cybo érsek, a Propaganda Fide titkára.¹⁰³ Ezt követően került a római Egyiptomi Szent Mária örmény unitus plébániára káplánnak.¹⁰⁴

Oxendio Virziresco a megkeresését követően rövidesen jelezte Odoardo Cybo titkárnak, hogy hajlandó elvállalni az erdélyi és a moldvai örmény missziót.¹⁰⁵ 1684 végén és 1685 elején a Propaganda Fide folyamatosan egyeztetett Pallavicini varsói nunciussal és Deodatus Nersesowicz püspökkel, lembergi érseki koadjutorral. Sőt, ebbe a missziós ügybe már bevonták Francesco Buonvisi bécsi, korábbi varsói apostoli nunciust, mert az Apostoli Szentszéken úgy látták, hogy az 1683. évi kahlenbergi csata után a Habsburgok idővel magukénak tudhatják Magyarország hódoltsági területeit és Erdélyt is. Ő szintúgy támogatásáról biztosította Oxendio Virziresco misszióját.¹⁰⁶

A Propaganda Fide 1685 tavaszán több formális és informális ülésén tárgyalta Oxendio Virziresco ügyét, mivel a lehető legkorábban akarták delegálni, mert a varsói apostoli nunciaturán keresztül olyan híreket kaptak, hogy III. György moldvai vajda bukását követően már sok örmény települt vissza Erdélyből Moldvába.¹⁰⁷ Minas keleti örmény püspök azonban még mindig nem hagyta el az Erdélyi Fejedelemség területét, így a bíborosok abban egyeztek meg, hogy Oxendio Virzirescónak mindenekelőtt Erdélyre – majd csak azt követően Moldvára – kell koncentrálnia, mert a szakadár örmény főpap még mindig ott tartózkodik, és az ő személye a majdani egyházi unió kulcsa.¹⁰⁸ A szentszéki missziós szerv felhívta arra is a figyelmét, hogy az erdélyi katolicizmus nem éppen ideális helyzete miatt az örmény unitus papnak rendkívül óvatosan és körültekintően kell végeznie pasztorális munkáját, mi több, az örmények mellett az ottani magyar ajkú katolikusok lelki szükségleteivel is foglalkoznia kell.¹⁰⁹ Megállapodtak abban is, hogy ő a lembergi ör-

101 APF Lettere SC Vol. 61. Fol. 149^v; APF SC FA Vol. 2. Fol. 192^r–197^v, 252^r–^v; AAV ANV Vol. 98. Fol. 641^r–644^v; AGT CL Portfolio 1. [Fóliószám nélkül]; ELTE EKK CH Cod. 21. Pag. 82.

102 APF SC FA Vol. 3. Fol. 457^r; APF Giuramento del' Alunni di Collegio Urbano, 1667–1767 (= Giuramento) Vol. 8/1. Pag. 92.

103 Oxendio Virzirescót a lembergi Jan [Yovhannēs] Bogdanski és az anyaországi születésű örmény Step'annos Martiroseannal együtt szentelték pappá. APF Acta SC Vol. 51. Fol. 154^r–^v, 232^r, 255^v; APF SOCG Vol. 490. Fol. 110^r, Vol. 493. Fol. 376^r, 377^v, 378^v; APF Lettere SC Vol. 70. Fol. 2^r–^v, 42^r, 53^r–^v, 54^r, 58^v, 59^v–60^r, 101^v–102^r.

104 APF SOCG Vol. 497. Fol. 335^r–^v, 338^v; APF Ospizi Vol. 1. Fol. 196^r.

105 APF Acta SC Vol. 54. Fol. 207^r–^v.

106 APF Lettere SC Vol. 73. Fol. 102^r–^v, 252^r–^v.

107 APF SOCG Vol. 495/B. Fol. 232^r–234^v; APF Lettere SC Vol. 74. Fol. 19^v–20^r; APF SC FMFR Vol. 2. Fol. 315^r–^v.

108 APF Lettere SC Vol. 70. Fol. 41^r–^v.

109 Uo. Vol. 74. Fol. 67^r–^v.

mény unitus érsekség egyházi joghatósága alá kerül, de folyamatosan egyeztetnie kell a lembergi Örmény Kollégium rektorával, Francesco Giambattista Bonesanával. Ezenfelül Erdélyben Oxendio Virzirescónak engedelmeskednie kell a helyi egyházi kérdésekben Szebelébi Bertalannak, Erdély római katolikus püspöki vikáriusának is.¹¹⁰ Végül a megélhetésre jelentős összegű pénzt, továbbá miseruhákat és könyveket kapott.¹¹¹

Az örmény unitus pap 1685 júniusában kelt útra két szolgálóval együtt Rómából, és Bécs érintésével augusztusban érkezett meg Varsóba, ahol Pallavicini nunciussal találkozott. Néhány héttel később már Lembergben tartózkodott.¹¹² Ott további instrukciókat kapott Nersesowicz püspöktől és Bonesana rektortól is. Oxendio Virziresco 1685 őszén érkezett meg Erdélybe, és Gyergyószentmiklóson kezdte meg missziós munkáját.¹¹³ Egyházi szolgálata kezdetben számos nehézségbe ütközött: az Erdélyben élő örmény nemzetársai „eretnek frank” papnak nevezték, több alkalommal is megverték, sőt a világi hatóságok segítségével ki akarták őt toloncolni, mint állítólagos „pápista” kémet a Fejedelemség területéről.¹¹⁴ Oxendio Virziresco missziós tapasztalatait egy évvel később, 1686 szeptemberében írt hosszas jelentésében foglalta össze. Ebben leírta, hogy egyedül Gyergyóban sikerült néhányakat megtérítenie, de a többség Minas püspök és a klérus fellépése miatt határozottan ellenáll missziójának, és a katolicizmusra igen ellenségesen tekintenek.¹¹⁵ Mint kiderült, ez utóbbiban szerepet játszott, hogy Szebelébi vikárius néhány évvel korábban megpróbálta őket megtéríteni, de kísérletét határozott elutasítás fogadta.¹¹⁶ Másrészt, Minas püspöknek és az erdélyi örmény klérusnak még eleven emlékei voltak a néhai Torosowicz érsek ellentmondásos lembergi egyházi hivataláról.¹¹⁷

Időközben Vardan Hunanean kinevezett lembergi örmény unitus érsek 1686 nyarán végleg kiszabadult a fogságából, és a Propaganda Fide utasítására Erzurumból Aleppóba, majd onnan Konstantinápoly érintésével Lemberg felé vette az irányt. A városba 1686. október 1-én érkezett meg, és átvette hivatalát.¹¹⁸ Ez nem ment zökkenőmentesen, mert Nersesowicz érseki koadjutor nehezen adta át az érsekség vezetését. Titkon ugyanis abban bízott, hogy Hunanean hamarosan meghal, és ő lehet Lemberg tényleges örmény unitus érseke. Számítása nem vált be, és lemondott koadjutori címéről, majd Rómába távozott,

110 APF Acta SC Vol. 55. Fol. 39^r–40^r; APF SOCG Vol. 492. Fol. 12^r–^v, 13^v, 215^r.

111 APF Acta SC Vol. 55. Fol. 60^r–^v; APF SOCG Vol. 492. Fol. 310^v, 312^r, 313^r–^v; APF Lettere SC Vol. 74. Fol. 19^r–^v; APF CU Vol. 1. Fol. 268^r, Vol. 2. Fol. 156^r–^v; *Řošk'ay: Žamanakagrut'awn*, 185.; Galla Ferenc: *Pápai kinevezések, megbízások és felhatalmazások. Erdély, a Magyar Királyság és a Hódoltság területére (1550–1711)*. S. a. r. Tusor Péter – Tóth Krisztina. Bp.–Róma, 2010. (Collectanea Vaticana Hungariae 3) 139–141.

112 APF SC FA Vol. 3. Fol. 417^r.

113 Uo. Fol. 488^r; MAMAT MS Nr. 9748. Fol. 61^v.

114 APF SC FA Vol. 3. Fol. 490^r.

115 Uo. Fol. 468^r–469^v.

116 ELTE EKK CH Cod. 15. Pag. 248., Cod. 16. Pag. 33., Cod. 21. Pag. 81–82.

117 APF Acta SC Vol. 56. Fol. 138^r–140^v; APF SC FM Vol. 2. Fol. 261^r. Erről lásd még röviden Vanyó Tihamér Aladár: *Püspöki jelentések a Magyar Szent Korona országainak az egyházmegyéiről 1600–1815*. Pannonhalma, 1933. (Olaszországi Magyar Oklevéltár 2) 113.

118 APF Acta SC Vol. 55. Fol. 207^r–^v, 254^v–256^v; APF SOCG Vol. 496. Fol. 502^r–^v, 503^r–^v, 505^r–^v; APF Lettere SC Vol. 74. Fol. 75^r, 174^v–175^r; APF Indice Vol. 5. Fol. 110^v. Nr. 207. 14.; Petrowicz: *La chiesa armena in Polonia e nei paesi*, 11.

és a Propaganda Fide szolgálatába állt.¹¹⁹ Hunanean érsek nyomban jelentéseket írt Rómába az érsekség állapotáról.¹²⁰ Ezekben beszámolt arról is, hogy Oxendio Virziresco egy éve, igen nehéz körülmények között végzi missziós tevékenységét Erdélyben nemzettársai körében és nagyon nagy ellenállásba ütközik hittérítői tevékenysége.¹²¹ Az érsek információit egyöntetűen Francesco Bonesana theatinus szerzetestől, az Örmény Kollégium rektorától kapta.¹²²

Hunanean Lembergbe érkezése Oxendio Virziresco missziójára is hatással volt. Az érsek még 1686 októberében arra kérte az Erdélyben missziózó örmény papot, hogy lépjen kapcsolatba Minas örmény apostoli püspökkel, és győzze meg őt, hogy jöjjön el vele Lemberg városába és tárgyaljon személyesen egy esetleges egyházi unió lehetőségéről.¹²³ A kiváló hitvitázó hírében álló Minas püspök hevesen ellenzett mindenfajta vallási egyesülést Rómával, viszont nagy meglepetésre mégis kötélnek állt, és egyúttal elfogadta Hunanean érsek meghívóját. Ebben sok tényező játszott szerepet. Ezek közül kettőt mindenképpen ki kell emelni. Az egyik az volt, hogy Minas püspök és örményei menekülésének híre csak 1686-ban jutott el Ęjmiacinba, az egyházfői udvarba. Ott úgy ítélték meg, hogy Minas püspök elhagyta a főpapi székhelyét, és nem tért vissza a válságos idők vége után Sućeavába. Így I. Eliazár örmény katolikosz úgy határozott, hogy Minast leváltja a moldvai örmények püspöki hivatalából, és helyére egy bizonyos Anat'olios nevű szerzetest nevezett ki. Ő viszont a Moldvában uralkodó bizonytalan politikai közállapotok miatt nem tudta elfoglalni hivatalát, és Havasalföldön rekedt.¹²⁴ Mindeközben egy renitens örmény unitus pap, Theodor Wartanowicz, aki korábban az „enfant terrible” Torosowicz érsek egyik legfőbb bizalmasa volt, szintén megjelent Moldva határán a moldvai és az erdélyi örmények keleti hitű püspökeként.¹²⁵ Mint utóbb kiderült, a korábban Lembergben több botrányt okozó Wartanowicz Torosowicz érsek halálát követően Konstantinápoly érintésével Kilikiába menekült, ahol 1682-ben megtagadta unitus hitét, és újból hűséget fogadott az örmény apostoli egyháznak. II. Azaria kilikiai örmény katolikosz¹²⁶ 1685-ben az erdélyi és moldvai örmények keleti rítusú püspökének nevezte ki.¹²⁷ Ezt kö-

119 APF Acta SC Vol. 56. Fol. 256^{r-v}; APF SC FA Vol. 3. Fol. 432^r–433^r.

120 APF Lettere SC Vol. 75. Fol. 54^v–55^r; APF SC FA Vol. 3. Fol. 462^{r-v}.

121 APF SC FA Vol. 3. Fol. 491^r.

122 APF Acta SC Vol. 55. Fol. 234^v–235^r; APF SC FA Vol. 3. Fol. 465^r.

123 APF SC FMPR Vol. 2. Fol. 260^r–261^v.

124 MAMAT MS Nr. 9800. [Fóliószám nélkül]; APF SC FM Vol. 2. Fol. 345^r–346^v.

125 APF SOCG Vol. 483. Fol. 278^r–281^v; Petrowicz: *L'Unione*, 259–264.

126 Az örmény apostoli egyház 1441-ben kettészakadt. Ugyanis az anyaországi örmény klérus azzal az igény-nel lépett fel, hogy a 11. század vége óta a Kilikiában lévő egyházfői székek vissza kell térnie az anyaországba. Ezt a kilikiai örmény papság nem fogadta el. Erre válaszul az anyaországi klérus egyházfőválasztó zsinatot hívott össze, ahol I. Kirakos személyében anyaországi katolikoszt választottak, amelyet a kilikiai örmény papság nem fogadott el, és egyházi átkot mondott az új egyházfőre és a zsinatra. Így 1441 óta két örmény katolikoszi szék létezett a kilikiai Sisben és az (eredeti) anyaországi Ęjmiacinban. 1652-ben Jeruzsálem városában találkozott I. Fülöp anyaországi, illetve I. Nersēs kilikiai örmény katolikosz. A két egyházfő elismerte egymás egyházi joghatóságát, illetve hatályon kívül helyezte a korábban kimondott egyházi átkot. Erről lásd még MAMAT MS Nr. 5350. Fol. 417^r; *Patmut' iwn Ařak'el Vardapeti Dawřizec'uoŷ*, 388–389.; Petrowicz: *La chiesa armena*, 61–67.; Małakiay Örmanean: *Hayoc' ekelec'in*. [Az örmény egyház.] Erewan, 1993. [Reprint] 101–103.; Mutafian: *Le Saga*, 103.

127 APF Lettere SC Vol. 72. Fol. 5^v–6^v; APF Indice Vol. 5. Fol. 115^r. Nr. 78. 18.

vetően Wartanowicz visszatért a Lengyel–Litván Unióba, Kamieniec-Podolski városába, és éppen Moldvába készült, szintén átvenni a hivatalát. Ez komoly fejtörést okozott nemcsak Vardan Hunanean érseknek, hanem Francesco Giambattista Bonesana rektornak és Opizio Pallavicini nunciushoz is.¹²⁸ A gyors cselekvés mellett döntöttek, és a világi hatóságok segítségével lefogatták, illetve bebörtönöztették Wartanowiczot.¹²⁹ Minas örmény keleti püspök számára ez a helyzet tehát nem volt előnyös: elvesztette a püspöki hivatalát és kiesett az örmény apostoli egyház kegyeiből is, amiről viszont a katolikus egyháznak sokáig nem volt tudomása. Ezért is döntött úgy, hogy személyesen találkozik Hunanean érsekkel Lemberg városában.¹³⁰

A másik tényező kevésbé volt ismert. Az idős Minas püspök ugyanis közeli rokonságban állt Vardan Hunanean érsekkel, anyai nagybátyja volt, és mindketten az anatóliai Tokat [T'oxat'/Eudoxia] városának a szülöttjei voltak. Így a püspök néhány híve és Oxendio Virziresco társaságában 1686 novemberében útnak indult Erdélyből Lembergbe. A kis delegáció a következő hónapban érkezett meg, és azonnal tárgyalásokba bocsátkozott.¹³¹

A történettudomány és a történeti emlékezet hosszú időközön át azt a megcsontosodott nézetet vallotta, hogy 1686-ban Minas püspök, mint az erdélyi örmények vezetője, Oxendio Virziresco rábeszélésére Lembergben Opizio Pallavicini varsói apostoli nuncius kezébe letette a katolikus hitvallást, és az egész erdélyi közösség nevében kimondta az egyházi egyesülést Rómával.¹³² Erre azonban a közelmúlt tudományos kutatásai alaposan rácáfoltak. Először is, Minas püspök személyesen soha nem találkozott Pallavicini nunciussal. Másodsor, ő egyes-egyedül Vardan Hunaneannal találkozott és tárgyalt. Harmadszor, sem a katolikus hitvallás letétele, sem pedig a vallási unió megkötése nem történt meg. Negyedszer, Oxendio Virziresco csupán mellékszereplő volt a leMBERGI tárgyalásokon.¹³³

Mint kiderült, Minas püspök teljesen elzárkózott az egyházi unió megkötésének lehetőségétől, és élesen bírálta a katolikus egyházat, hogy tönkreteszi az örmények ősi kereszténységét. A két főpap olyannyira összeveszett teológiai és dogmatikai kérdésekben, hogy Minas otthagya a tárgyalásokat, és kísérőivel együtt útnak indult Erdélybe 1686

128 APF SOCG Vol. 507. Fol. 90^{r-v}, 91^{r-v}, 92^r.

129 APF Acta SC Vol. 60. Fol. 125^r; APF SOCG Vol. 507. Fol. 87^r–88^r, 89^r; APF Lettere SC Vol. 73. Fol. 98^v–99^v; APF SC FA Vol. 4. Fol. 49^r, 51^r; Petrowicz: *La chiesa armena in Polonia e nei paesi*, 92–93.

130 AAV Archivio della Nunziatura Apostolica in Vienna (= ANVI) Vol. 196. Fol. 147^r; APF SOCG Vol. 537. Fol. 418^{r-v}; ELTE EKK CH Cod. 16. Pag. 32., Cod. 21. Pag. 82., Cod. 29. Pag. 346.; ELTE EKK Collectio Kaprinayana (= CK) Első sorozat (= A) Cod. 11. Pag. 112.

131 Archivum Romanum Societatis Iesu [Roma] (= ARSI) Fondo Austria. Historia (= FAH) Vol. 155. Fol. 81^{r-v}; MAMAT MS Nr. 9748. Fol. 61^v.

132 Ezt a nézetet Lakatos István csíkközmási plébános, valamint Rudolf Bzensky és Csete István (Vízkeleti Zsigmond álnéven) jezsuita páterek írásai terjesztették el, amelyek mögött egyöntetűen Oxendio Virziresco személyét kell keresnünk mint forrásközlőt. Christophorus Lukácsy: *Historia Armenorum Transsilvaniae a primordiis usque nostram memoriam e fontibus authenticis et documentis antea ineditis elaborata*. Vienne, 1859. 68.; *Symbolae ad illustrandam historiam ecclesiae orientalis in terra S. Stephani*. II. Ed. Nicolaus Nilles SJ. Oeniponte, 1885. (Kalendarium Manuale Utriusque Ecclesiae Orientalis et Occidentalis 3) 920.; Petrowicz: *La chiesa armena in Polonia e nei paesi*, 82.; Molnár Antal: *Lehetetlen küldetés? Jezsuiták Erdélyben és Felső-Magyarországon a 16–17. században*. Bp., 2009. (TDI Könyvek 8) 227.; Levente Pap: The Integration of the Armenian Immigrants in Lakatos's Siculia. *Acta Universitatis Sapientiae. Philologica* 10 (2018) 111–112.

133 APF Acta SC Vol. 70. Fol. 103^r–105^v; APF SOCG Vol. 532. Fol. 456^r–457^r; APF SC FA Vol. 4. Fol. 374^r–375^v; AAV ANVI Vol. 196. Fol. 219^r–220^r; APF CU Vol. 3. Fol. 472^v.

decemberében. Az idős püspök útközben, az Erdélybe vezető hágón hirtelen rosszul lett, és elhunyt.¹³⁴ Az örmény keleti főpap halála új helyzetet eredményezett az erdélyi misszió ügyében. Pallavicini nuncius Hunanean érseken keresztül értesült az eseményekről, és azt követően értesítette a Propaganda Fidét.¹³⁵

Oxendio Virziresco a rosszul végződött találkozót követően nem tért vissza azonnal Erdélybe, hanem Lembergben maradt, ahol további egyeztetéseket folytatott Hunanean érsekkel. Felmérték, hogy Minas halála megkönnyítheti az erdélyi misszió ügyét. Abban egyeztek meg, hogy miután visszatér Erdélybe, az ott maradt örmény apostoli (keleti) rítusú klérus tagjain kívül a közösség világi előjáróit is meg kell nyernie a katolicizmusnak.¹³⁶ Hunanean érsekben az is tudatosult, hogy mielőtt visszatérne Erdélybe, Oxendio Virzirescónak tekintélyesebb felhatalmazásokat kell adni, hogy nagyobb hatékonysággal és respekussal végezhesse pasztorális tevékenységét. Már akkor felmerült, hogy a Minas halálával megüresedett püspöki széket egy unitus hitű püspök kinevezésével kellene pótolni, aki a lembergi örmény unitus érsekség egyházi joghatósága alá tartozna. Ezzel azonban meg akarta várni a hivatalos beiktatását, hiszen ő akkor még csak – igaz, hosszú ideje, 1681 óta – kinevezett érsek volt.¹³⁷

Végül Vardan Hunaneant 1687. február 14-én iktatták be ünnepélyes keretek között hivatalába a lembergi Szent Istenszüdő Elszenderedése főszékesegyházban, és akkor kapta meg az érseki palliumot is.¹³⁸ A szertartást maga Opizio Pallavicini varsói apostoli nuncius vezette. Még ugyanazon a napon Hunanean érsek Pallavicini nunciussal egyetértésben Oxendio Virzirescót az erdélyi és a moldvai örmények apostoli adminisztrátorának nevezte ki. Ezt követően az örmény unitus misszionárius visszatért Erdélybe.¹³⁹

Oxendio Virziresco immár jelentős felhatalmazásokkal folytatta missziós munkáját. Elsősorban a Gyergyószentmiklós és Beszterce környékén élő örmény közösségeket próbálta megnyerni a katolicizmusnak.¹⁴⁰ A fordulópontot az jelentette, hogy Erdélyben élő családja számos tagját térítette meg sikeresen, akik befolyással bírtak a teljes erdélyi közösségre. Oxendio malmára hajtotta a vizet az is, hogy helyi katolikus klérus is, Szebelébi vikáriussal az élén, támogatásáról biztosította.¹⁴¹ 1688-ban végül sikerült a jeget megtörnie. Családja áttért tagjainak közbenjárásával tárgyalásokba bocsátkozott a helyi apostoli rítusú örmény klérussal, a vallási egyesülést elvető néhai Minas püspök híveivel. A papo-

134 A lengyelországi születésű, de erős erdélyi kötődéssel bíró örmény unitus pap (későbbi püspök) és történetíró Stefan Stefanowicz Roszka óörmény (*grabar*) nyelvű munkájában kategorikusan tagadja Minas Alék'sanean T'oxat'ec'i moldvai örmény keleti püspök hitvallását és egyházi unióját. Csupán halálának körülményeiről számol be részletesen. Erről lásd Rőšk'ay: *Žamanakagrut' iwn*, 186. Roszka egyébiránt Oxendio Virziresco unokaöccse volt, és nagybátyjához hasonlóan szintén a római Collegium Urbanumban végezte teológiai tanulmányait 1690–1700 között. APF Acta SC Vol. 70. Fol. 166^r; APF SOCG Vol. 537. Fol. 180^r; APF CP Vol. 48. Fol. 148^r–151^v, 155^v; APF SC FA. Vol. 4. Fol. 83^r–84^r, Fol. 96^r; APF Giuramento. Vol. 8/1. Pag. 157.

135 APF Acta SC Vol. 57. Fol. 125^{r-v}; APF Lettere SC Vol. 76. Fol. 90^v–91^r, 135^v–136^r.

136 APF Indice Vol. 5. Fol. 111^r, Nr. 81. 1.

137 APF SC FA Fol. 434^{r-v}, 435^v.

138 APF Acta SC Vol. 57. Fol. 114^r; APF SOCG Vol. 499. Fol. 22^v.

139 APF Lettere SC Vol. 76. Fol. 33^v–34^v; APF SC FA Vol. 3. Fol. 498^{r-v}.

140 APF Acta SC Vol. 57. Fol. 81^{r-v}.

141 Uo. Fol. 204^v–206^v; APF SOCG Vol. 499. Fol. 412^r–414^r, 415^v.

kat Elia Mendrul főesperes (*awagerēc'*) vezetésével Gyergyószentmiklósról hívta, és hosszas tárgyalásokba bocsátkoztak. 1688 végén az örmény klérus írásos egyezményt írt alá, amelyben egy főpap előtt nyilvánosan és ünnepélyesen az erdélyi örmény közösség nevében hajlandóságot mutattak egy esetleges egyházi unió elfogadására.¹⁴² Oxendio Virziresco ezért felvette a kapcsolatot közvetlen felettesével, Vardan Hunanean lemergi örmény unitus érsekkel, aki ezt követően az erdélyi örmény közösség egyházi és világi vezetőit Lembergbe hívta. A delegáció 1689. február végén érkezett meg, és ugyanazon hónap 26. napján ünnepélyes keretek között az érsek, valamint Oxendio Virziresco jelenlétében hivatalosan is letették a katolikus hitvallást, és kimondták Rómával a vallási egyesülést.¹⁴³

Az érsek azonnal értesítette erről Opizio Pallavicini utódját, Giacomo Cantelmi varsói apostoli nunciust, valamint a Propaganda Fidét.¹⁴⁴ Sőt, a változó erdélyi politikai helyzet miatt Róma az egyházi egyesülésről külön informálta Francesco Buonvisi bécsi apostoli nunciust is, arra kérve őt, hogy érdeklődjön a bécsi udvarnál, illetve a magyar klérusnál az erdélyi örmény vallási unió fogadtatásáról is.¹⁴⁵ Maga a missziós szerv 1689. április 10-én megtartott általános ülésén tárgyalta az ügyet. Az egyházi unió részletes kérdéseire nem tértek ki, de abban egyeztek meg, hogy Oxendio Virziresco folytassa missziós tevékenységét, erősítse meg az áttérteket új katolikus hitükben, mert még mindig vannak olyan örmény csoportok Erdély-szerte, különösen Csíkban és Háromszékben, ahol még mindig keleti szakadár hitük szerint élnek.¹⁴⁶ Ezen túlmenően arra kérték az örmény unitus papot, hogy építse ki az örmény unitus egyházi rendszert Erdélyben, és lassan tegye meg az előkészületeket a moldvai misszióra is.¹⁴⁷

Már az egyházi unió megkötésekor Vardan Hunanean érsekben is megfogant annak a gondolata, hogy az eltávozott Minas püspök helyére egy unitus főpapot nevezzenek ki, aki természetesen a lemergi érsekség egyházi joghatósága alá tartozna.¹⁴⁸ Erre az egyházi hivatalra alkalmas személynek vagy jelöltnek egyes-egyedül Oxendio Virzirescót tartotta. Ezzel Cantelmi nuncius is egyetértett, és a Propaganda Fidéhez fordult Oxendio Virziresco esetleges püspöki kinevezésének az ügyében.¹⁴⁹ Cantelmi nuncius 1689–1690-ben több alkalommal egyeztetett a szentszéki hatóságokkal, valamint a varsói és a bécsi udvarral Oxendio Virziresco püspöki jelöltségéről.¹⁵⁰ Végül erőfeszítéseit siker koronázta, 1690. október 2-án – pontosan két héttel az Erdély státusát szabályozó *Diploma Leopoldinum* aláírását megelőzően –, VIII. Sándor pápa az erdélyi és moldvai örmények apostoli vikáriu-

142 ELTE EKK CH Cod. 15. Pag. 251., Cod. 16. Pag. 34., Cod. 21. Pag. 77. 83., Cod. 29. Pag. 346.; Rõšk'ay: *Žamankagrut'iwn*, 186.

143 APF SOCG Vol. 503. Fol. 266^r–267^r; APF SC FA Vol. 4. Fol. 22^{r-v}; APF Indice Vol. 5. Fol. 113^v. Nr. 165. 26.

144 APF SOCG Vol. 503. Fol. 511^r–513^r; 515^v; APF SC FA Vol. 4. Fol. 71^r–72^r.

145 APF Lettere SC Vol. 78. Fol. 36^v–38^r; 103^{r-v}; APF SC FA Vol. 4. Fol. 69^r–70^v.

146 APF Lettere SC Vol. 79. Fol. 134^v–135^r.

147 APF Acta SC Vol. 59. Fol. 165^r–169^r; APF CP Vol. 29. Fol. 628^r–629^v; 636^{r-v}; APF Lettere SC Vol. 79. Fol. 80^v–81^r; APF SC FA Vol. 4. Fol. 82^r–83^v; APF Indice Vol. 5. Fol. 114^r. Nr. 165. 27.

148 APF SC FA Vol. 4. Fol. 71^r–72^r.

149 APF Acta SC Vol. 60. Fol. 14^v–19^v; APF CP Vol. 29. Fol. 610^r–611^v; 644^r; 645^r; 647^{r-v}; 648^{r-v}; APF SOCG Vol. 504. Fol. 103^r–104^v; Vol. 506. Fol. 61^{r-v}; 63^r–64^r; APF SC FA Vol. 4. Fol. 84^r; 86^{r-v}.

150 APF Acta SC Vol. 60. Fol. 78^v–81^v; 125^v–127^v; APF CP Vol. 29; 631^r; APF Lettere SC Vol. 79. Fol. 129^r–132^v; APF SC FA Vol. 4. Fol. 94^r; APF SC FMPR Vol. 2. Fol. 315^{r-v}.

sának, valamint Aladia in Hibernia¹⁵¹ címzetes püspökének nevezte ki.¹⁵² Oxendio Virziresco feladata volt az erdélyi örmény unitus egyház szervezetének kiépítése, valamint a moldvai örmény misszió megszervezése és vezetése. A Propaganda Fide továbbá felhívta a figyelmét, hogy az erdélyi vallási közállapotok miatt az erdélyi magyar ajkú katolikusok lelki szükségleteivel is foglalkoznia kell. Más szóval, missziós tevékenységet kell folytatnia az erdélyi katolikusok között is. Végül, de nem utolsósorban a Propaganda Fide néhány íratlan szabályra is felhívta Oxendio Virziresco püspök figyelmét. Lehetőleg palástolja főpapi mivoltát, egyszerű falusi papnak vagy (minorita, illetve obszerváns) ferences szerzetesnek öltözve járja a vidéket, és a misézések alkalmával is nagyon körültekintően járjon el, mert Erdélyben akkor a katolikusok számára még mindig áldatlan állapotok voltak, és továbbra sem volt püspökök.¹⁵³

Oxendio Virziresco püspöki felszentelésére 1691. július 30-án, a lembergi érseki székesegyházban került sor örmény unitus és latin rítus szerint. A szertartást Vardan Hunanean érsek, illetve Andrea Santacroce varsói apostoli nuncius végezte.¹⁵⁴ Az elkövetkezendő években Oxendio Virziresco az egyházszerkezésre koncentrált, amely annyira lekötötte az energiáit, hogy a moldvai misszióra már gyakorlatilag nem maradt ereje, annak ellenére, hogy püspöki hivatala idején a későbbiekben három alkalommal is próbálkozott – sikertelenül – ezzel, 1693-ban, 1700-ban és 1708-ban.¹⁵⁵

Az erdélyi misszió kapcsán a legújabb kutatások során egy újabb, eddig ismeretlen probléma került napvilágra a közelmúltban feltárt forrásokból. Ez pedig a már említett egyházi joghatóság kérdése volt. Tudniillik, még Oxendio Virziresco erdélyi missziója kezdetén, 1685-ben vita alakult ki, hogy az erdélyi örmények pontosan kinek az egyházi joghatósága alá kerüljenek. Az eredeti elképzelés szerint majdan, a katolikus hitre áttért erdélyi és moldvai örmények a lembergi örmény unitus érsekség egyházi joghatósága alá tartoztak volna.¹⁵⁶ A Szentszék azonban ebbe a kérdésbe bevonta a bécsi nunciátúrát is. Ekkor már Rómában is tudták, hogy az Erdélyi Fejedelemség csakhamar a Habsburg Monarchiába integrálódik. Francesco Buonvisi bécsi nuncius pedig – akinek még varsói hivatala idején pontos tudomása volt az erdélyi és a moldvai örmény missziók ügyéről –, arra tett javaslatot, hogy az egyházi uniót elfogadni szándékozó erdélyi örményeket és vezető misszionáriusukat, Oxendio Virzirescót nem a lembergi örmény unitus érsekség, hanem

151 Ma Killalach település Észak-Írországban.

152 APF Indice Vol. 5. Fol. 114^r. Nr. 14. 19.; Petrowicz: *La chiesa armena in Polonia e nei paesi*, 95.

153 APF SOCG Vol. 510. Fol. 94^r, 101^{r-v}; APF Lettere SC Vol. 80 Fol. 64^v–65^r; Nagy Kornél: *Az erdélyi örmények katolizációja (1685–1715)*. Bp., 2012. (Magyar Történeti Emlékek. Értekezések) 143–144.

154 APF Acta SC Vol. 61. Fol. 84^r–87^r; APF SOCG Vol. 509. Fol. 110^r–111^r, Vol. 510. Fol. 96^{r-v}, 97^r–98^r; APF Lettere SC Vol. 80. Fol. 65^{r-v}; APF SC FA Vol. 4. Fol. 142^{r-v}, 146^r, 261^{r-v}; APF Indice Vol. 5. Fol. 115^r. Nr. 78. 18.; ELTE EKK Res Transylvanica (= G) Vol. 522. Fol. 96^{r-v}, 137^{r-v}, 173^{r-v}, Uo. CH Cod. 21. Pag. 83.; Esztergomi Prímási Levéltár (= PL) Archivum Ecclesiasticum Vetus (= AEV) Sub Primatae Széchényi (= SPSZ) Nr. 273/2.; Rösk'ay: *Žamanakagrut'wn*, 187.

155 APF Acta SC Vol. 63. Fol. 68^r–70^v; APF Acta SC Vol. 70. Fol. 103^r–105^v, Vol. 78. Fol. 660^v–661^v; APF Lettere SC Vol. 80. Fol. 64^{r-v}; APF SC FA Vol. 4. Fol. 140^r, 146^{r-v}, 148^r; APF SC FMPR Vol. 2. Fol. 335^r; APF Indice Vol. 5. Fol. 119^r. Nr. 68. 30., Vol. 6. [1700] Nr. 341. 25. [Fóliaszám nélkül]; ELTE EKK CH. Cod. 8. Pag. 61.; AAV ANVI Vol. 196. Fol. 245^r–246^v, 248^r–249^v. Erről lásd még Nagy Kornél: *Az örmények „labanc” püspöke. Az erdélyi örménység és a Rákóczi szabadságharc. Erdélyi Múzeum* 85 (2023) 1. sz. 132–142.

156 APF SC FA Vol. 4. Fol. 220^r–221^r.

az erdélyi püspök egyházi joghatósága alá kellene vonni.¹⁵⁷ Minden valószínűség szerint a nuncius javaslata mögött a magyar katolikus klérus akkori befolyásos embereit, Széchényi György esztergomi érseket és Kollonich Lipót akkori győri püspököt, későbbi bíborost és esztergomi érseket kell keresnünk.¹⁵⁸

Az egyházi joghatósági kérdése azonban több problémába ütközött. A legfőbb gond az volt, hogy Naprágyi Demeter püspök 1601. évi elüldöztetését követően Erdélyben *de facto* a vallásügyi törvények szerint nem volt katolikus püspök, csak püspöki vikárius, akit a mindenkori erdélyi fejedelem nevezett ki.¹⁵⁹ Az Apostoli Szentszék 1669-ben Damokos Kázmér obszerváns ferences szerzetest és püspöki vikáriust titokban erdélyi püspöknek, pontosabban Korón címzetes püspökének nevezte ki, és szentelte fel.¹⁶⁰ Damokos 1677-ben bekövetkezett halálát követően mind a magyar egyház, mind Róma az utódját kereste.¹⁶¹ 1678-ban püspöki vikáriusnak nevezték ki a fent már említett Szebelébi Bertalant, és 1683-ban felmerült annak a lehetősége is, hogy őt nevezzék ki püspökként Damokos utódjául, miközben Oxendio Virziresco még Rómában készült az erdélyi missziójára.¹⁶² Szebelébi püspöki jelöltségek az egyházi hatóságok erősen mérlegelték, hogy az erdélyi örményeket esetleges egyházi uniójukat követően a már kinevezett Szebelébi püspök egyházi joghatósága alá kell vonni.¹⁶³ Mellette szólt, hogy akkor már évek óta Erdélyben szolgált, illetve már 1679-ben és 1680-ban (sikertelen) kísérletet tett arra, hogy az erdélyi örményeket Róma hitére térítse.¹⁶⁴ Jelöltségét az erdélyi katolikusok legfőbb szerve, az Erdélyi Katolikus Státus [Status Catholicus] is támogatásáról biztosította, és őt tartották a legalkalmasabbnak arra, hogy átvegye a néhai Damokos püspök hivatalát. Mi több, egyetértettek abban is, hogy az erdélyi örményeket is az ő egyházi joghatósága alá kell majd vonni.¹⁶⁵ Ezért a Propaganda Fide részletes jelentést kért Francesco Buonvisi bécsi apostoli nunciustól az erdélyi katolikusokról, valamint a vallási közállapotokról a Fejedelemség területén. A jelentésből kiderült, hogy katolikus püspököt a továbbiakban sem szabad nyíltan kinevezni Erdély területére, mert nagyon ellenséges számukra a közeg, és a protestánsok árgus szemekkel figyelik a helyi katolikus klérust is. Ráadásul az erdélyi világi hatóságok egyáltalán nem örültek volna annak, hogy ha az erdélyi románokat és az örményeket megnyerik a katolicizmusnak, mert az a protestánsok kárára felborítja

157 ARSI FAH Vol. 155. Fol. 76^r–78^r.

158 APF Acta SC Vol. 55. Fol. 39^r–40^r; APF SOCG Vol. 492. Fol. 209^{r-v}, 211^{r-v}.

159 APF SOCG Vol. 492. Fol. 212^r, 215^r.

160 APF Acta SC Vol. 37. Fol. 7^v–8^v; APF SOCG Vol. 422. Fol. 506^r, 507^r, 508^r; APF Lettere SC Vol. 47. Fol. 309^r, 311^r–312^v; APF SC Fondo Ungheria e Transilvania (= FUT) Vol. 1. Fol. 509^r, 510^r–511^v. Erről lásd még bővebben Tóth István György: Az első székelyföldi katolikus népszámlálás (Szalainai István bosnyák ferences jelentése 1638-ból). *Történelmi Szemle* 40 (1998) 405., 410–411.; Galla Ferenc: *Ferences misszionáriusok Magyarországon: a Királyságban és Erdélyben*. S. a. r. Fazekas István. Bp.–Róma, 2005. (Collectanea Vaticana Hungariae 2) 157–167., 189–256.

161 Damokos Kázmér halálát követően többek között Kájoni János obszerváns ferences szerzetes is erdélyi vikárius- és püspökjelölt volt. APF Acta SC Vol. 50. Fol. 204^r–207^v; APF SOCG Vol. 477. Fol. 222^{r-v}, 223^{r-v}, Vol. 480. Fol. 132^{r-v}, 133^{r-v}, Vol. 481. Fol. 14^{r-v}; Galla: *Ferences misszionáriusok*, 256–257., 260–262.

162 APF Acta SC Vol. 58. Fol. 127^v–130^r; APF Lettere SC Vol. 74. Fol. 84^{r-v}; Galla: *Ferences misszionáriusok*, 264.

163 APF SOCG Vol. 492. Fol. 214^{r-v}.

164 APF SOCG Vol. 492. Fol. 210^r.

165 Uo. Fol. 216^r–217^v, 220^v.

a korábban kialakult törékeny vallási egyensúlyt. Így az Apostoli Szentszék, illetve a Propaganda Fide óvatosabban szeretett volna ebben az ügyben eljárni.¹⁶⁶ Az elkövetkezendő öt évben az ügy nem haladt előre, mert Buonvisi nuncius jelentései szerint más jelöltek is voltak erre az egyházi hivatalra.¹⁶⁷ Mindenesetre a Propaganda Fide és a magyar katolikus egyház még mindig tárgyalta Szebelébi esetleges jelölését, illetve az örmények egyházi joghatóságának a problémáját.¹⁶⁸ A legfontosabb szempont az volt, hogy bárki is legyen az erdélyi püspök, az örmények az ő egyházi fennhatósága alá tartozzanak.¹⁶⁹ Nem dőlt el, hogy Oxendio Virziresco esetleges vikáriusi kinevezése esetén is az erdélyi latin rítusú püspök egyházi joghatósága alá tartozzon-e vagy sem.¹⁷⁰ Végül 1688-ban az Apostoli Szentszék és a magyar katolikus egyház között fennálló érdekellentétek miatt elálltak az ő jelölésétől, és Szebelébi továbbra is erdélyi püspöki vikáriusként szolgálta a katolikus egyházat, miközben, mint láttuk, az erdélyi örmények Oxendio Virziresco tevékenységének köszönhetően egyre közelebb kerültek az egyházi unió megkötéséhez.¹⁷¹

Egy esztendővel később, 1689-ben a Propaganda Fide, a bécsi udvar és a magyar katolikus egyház közötti egyeztetéseket követően Kada Istvánt nevezték ki és szentelték fel püspöknek.¹⁷² Kada azonban nem erdélyi megyéspüspök lett, hanem óvatosságból Augustopolis címzetes püspökének nevezték ki. Neki szabták feladatául az erdélyi örmények feletti egyházi joghatóság tényleges gyakorlását is, sőt Buonvisi nuncius felfogása szerint az erdélyi mellett a moldvai örményekre is ki kellett volna terjednie fennhatóságának.¹⁷³ Giacomo Cantelmi varsói nuncius Rómába küldött jelentéseiben elhamarkodottnak vélte Kada kinevezését, miként az erdélyi örmények feletti egyházi joghatóság kérdését is.¹⁷⁴ Az idő csakhamar Cantelmi nunciust igazolta. Kada püspök ugyanis nem tudott Erdély földjére lépni, és ott megkezdeni egyházi szolgálatát.¹⁷⁵ Végül az örmények feletti joghatóság lehetőségét az Apostoli Szentszék a varsói nunciátúra kérésére elvetette.¹⁷⁶ Cantelmi nuncius az egész joghatósági kérdést kifogásolta, mert akkor úgy látta, hogy az

166 APF SOCG Vol. 492. Fol. 221^{r-v}, 222^v.

167 APF Lettere SC Vol. 77. Fol. 27^r–28^r.

168 APF Acta SC Vol. 58. Fol. 13^r–16^r; APF Lettere SC Vol. 77. Fol. 2^v–3^r.

169 APF SOCG Vol. 500. Fol. 58^r–59^v.

170 Uo. Fol. 60^r.

171 APF SC FA Vol. 4. Fol. 13^{r-v}. Érdekeség, hogy Szebelébi Bertalan 1707-ben bekövetkezett halálát követően, utódja, Antalffy János (későbbi gyulafehérvári nagyprépost és erdélyi püspök) vikáriusi kinevezéséig 1707–1709 között maga Oxendio Virziresco püspök látta el átmenetileg az erdélyi vikáriusi hivatalt. ELTE EKK CH Cod. 8. Pag. 57.

172 APF Acta SC Vol. 59. Fol. 33^r–34^r, 114^r–116^v; APF Lettere SC Vol. 78. Fol. 7^v–8^v; APF SC FUT Vol. 2. Fol. 309^{r-v}; ARSI FAH Vol. 155. Fol. 76^{r-v}; Gyulafehérvári Főegyházmegyei Levéltár (= GYFL) Püspöki iratok. Iktatókönyv. 1689. Nr. 1. Pag. 6.; GYFL Canonica Visitationes Vol. 3. Fol. 247^r; Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. Magyar Kancelláriai Levéltár. Királyi Könyvek. Liber regii Vol. 19. Nr. 299. Pag. 482–484., Vol. 20. Nr. 98. Pag. 372–383.; Galla: *Ferences misszionáriusok*, 264–266.; Mihalik Béla Vilmos: A Szentszék és az erdélyi katolikus restauráció ügye. Illyés András erdélyi püspök kinevezése (1696). In: *Catholice reformare. A katolikus egyház a fejedelemség korában*. Szerk. Diósi Dávid – Marton József. Bp.–Kolozsvár, 2018. 289–290.

173 APF Acta SC Vol. 59. Fol. 150^r–154^r; APF SOCG Vol. 503. Fol. 421^r–422^r.

174 APF SOCG Vol. 503. Fol. 429^{r-v}, 432^{r-v}; APF Lettere SC Vol. 78. Fol. 28^v–29^r.

175 APF SOCG Vol. 503. Fol. 200^r, 202^r, 431^r; Galla: *Ferences misszionáriusok*, 267.

176 APF SOCG Vol. 503. Fol. 423^{r-v}.

erdélyi vallási állapotok miatt még hosszú évekig nem lesz főpásztora a katolikusoknak.¹⁷⁷ Ezért is támogatta az 1689. évi egyházi uniót követően Oxendio Virziresco jelölését, továbbá hogy őt mielőbb nevezzék ki az erdélyi örmény unitusok címzetes püspökének és vikáriusának. Ugyanakkor arra tett javaslatot, hogy az immár unitus hitű erdélyi örményeket vonják a Propaganda Fide egyházi joghatósága alá, és ezzel nem sérülhetnek a magyar katolikus klérus érdekei sem.¹⁷⁸ Ezt a Propaganda Fide 1690-ben elfogadta, habár Vardan Hunanean lemergi örmény unitus érsek ez ellen erélyesen tiltakozott, Róma azonban ezt végül nem vette figyelembe. Sőt, azt követően Giacomo Cantelmi varsói apostoli nunciussal, majd utódjával, Andrea Santacrocéval egyetértésben a Propaganda Fide úgy határozott, hogy a továbbiakban az erdélyi örmények egyházi, valamint felekezeti ügyeit a bécsi apostoli nunciatúra hatáskörébe utalja.¹⁷⁹ Ebben a döntésben hatványozottan szerepet játszott az a tény, hogy Erdély akkor már az 1690. évi *Diploma Leopoldinum*ot követően a Habsburg monarchiába tagozódott be.

Összegzés

A legutóbbi időkig a kutatások az 1680-as évek közepére datálták az erdélyi örmények egyházi unióját célzó misszió megszervezését. Sőt, az volt az uralkodó nézet, hogy ezt a missziót a lemergi örmény unitus érsekség és az Örmény Kollégium együttesen kezdeményezte a Propaganda Fide jóváhagyásával.¹⁸⁰ Azonban, mint kiderült, a varsói apostoli nunciatúra oroszlánrészt vállalt az erdélyi és a moldvai misszió megszervezésében. Már az 1668. évi, első örmény menekülthullámot követően Galeazzo Marescotti nuncius hívta fel jelentésében a Propaganda Fide figyelmét a moldvai és erdélyi örmény missziók szervezésének a fontosságára. Sőt, az 1670-es és az 1680-as években Marescotti utódai, Francesco Martelli, Opizio Pallavicini és Giacomo Cantelmi nunciusok következetesen sürgették ezeknek a misszióknak a szervezését és mielőbbi elindítását. Ebben szilárd partnerre találtak az Örmény Kollégium vezetésében, mi több, az intézmény rektorai, Louis-Marie de Saint-Olon és Francesco Giambattista Bonesana varsói apostoli nunciusokhoz hasonlóan levelekkel „bombázták” a Propaganda Fide vezetését, hogy mind erkölcsi, mind anyagi értelemben támogassa ezt a roppant fontos kezdeményezést. A szentszéki missziós szerv végül ezt az 1670-es évek elején jóváhagyta, és a feladatra alkalmas jelöltek után nézett. Ugyanakkor ennek a missziónak a szervezése az 1680-as évekig több alkalommal is megakadt, amely egyértelműen a lemergi örmény érsekség – különösen Nikol Torosowicz érsek ellentmondásos ügyei – körüli kaotikus állapotokkal állt összefüggésben. Ez csupán 1686 őszére konszolidálódott ténylegesen, amikor az 1681-ben ki nevezett Vardan Hunanean érsek végre el tudta foglalni egyházi hivatalát.

177 APF Lettere SC Vol. 78. Fol. 37^r–38^r.

178 APF Lettere SC Vol. 78. Fol. 102^r–v.

179 APF Acta SC Vol. 60. Fol. 14^r–19^v.

180 Kornél Nagy: Between Lwów and Rome. Armenians in Transylvania and Armenian Catholic Archeparchy of Lwów (1681–1691). *Lehahayer. Czasopismo Poświęcone Dziejom Ormian Polskich* 10 (2023) 77–104.

A kutatásokból az is kiderült, hogy nem Oxendio Virziresco volt az első tényleges jelölt az erdélyi és moldvai misszió levezénylésére. Már az 1670-es évek elején a címzetes püspökké kinevezett Jan Kieremowiczot, a lembergi Örmény Kollégium egykori növendékét jelölték ki erre a feladatra, de korai halála ezt a missziós lehetőséget keresztülhúzta. Így a misszió megindítása átmenetileg lekerült a napirendről. Azt követően az 1680-as évek elején újfent a varsói apostoli nunciatura kezdeményezésére a moldvai minorita szerzeteseket, majd a lembergi Örmény Kollégiumban tanító theatinus pátereket, többek között Francesco Giambattista Bonesana rektort és helyettesét, Sebastiano Mara Accorsit, valamint Ambrogio Gandolfinit akarták Erdélybe és Moldvába delegálni. Végül a minoriták az Erdélyben uralkodó vallási állapotok miatt nem vállalták el e feladatot. A theatinusok a lembergi érsekség konszolidációjára és az unitus papképzésre koncentráltak, és ezért elálltak a missziótól. Ők azonban nevek megadása nélkül olyan örmény származású személyeket javasoltak maguk helyett a Propaganda Fide vezetőségének, akik a helyi (azaz a moldvai és az erdélyi) közösségekből származnak, ismerik a lokális viszonyokat, és Róma hitében állhatatosaknak bizonyulnak.

Ezek után került a Propaganda Fide, pontosabban Odoardo Cybo általános titkárnak látókörébe a Collegium Urbanum növendéke, a moldvai születésű, éppen akkor Rómában szolgáló és katolikus hitű Oxendio Virziresco személye, 1684-ben, aki csakhamar elvállalta ezt a feladatot, és 1685 nyarán Rómából útra kelt Erdélybe. A többi már a kutatásokból jól ismert: végül Oxendio Virzirescónak sikerült egyházi unióra bírni az erdélyi örményeket 1689-ben, majd egy esztendővel később unitus címzetes püspöknek és apostoli vikáriusnak nevezték ki. Ezt követően Oxendio Virziresco az egyházszervezésre és a vallási egyesülés megszilárdítására törekedett Erdélyben. Három rövid, egyszersmind erőtlen kísérletet leszámítva azonban a másik fontos feladatot, a moldvai örmény missziót már nem tudta sikeresen teljesíteni. Így a moldvai közösség továbbra is megőrizte ősi, keleti rítusú hitét és kereszténységét.

Az 1680-as évek közepén Rómában még úgy döntöttek, hogy a majdani erdélyi és moldvai örmény unitusok a lembergi érsekség egyházi joghatósága alá kerüljenek. Közvetlenül Oxendio Virziresco misszióját követően a bécsi apostoli nunciatura és a magyar katolikus egyház vezetésének a részéről felvetődött annak a lehetősége, hogy Oxendio Virzirescót és a majdani katolizált örményeket az erdélyi latin rítusú püspökség egyházi joghatóság alá kellene vonni. Sőt, Damokos Kázmér püspök-vikárius halálát követően (1677), főleg az 1680-as években Szebelébi Bertalan erdélyi vikárius püspökjelöltsége (1683–1688), illetve Kada István püspök kinevezése kapcsán is újfent felmerült a magyar egyház részéről, hogy a katolizálandó örményeket az erdélyi püspökség egyházi fennhatósága alá rendelnék. Ezt a Propaganda Fide, valamint a varsói apostoli nunciatura is több alkalommal mérlegelte. Végül ezt a lehetőséget Erdélyben a katolikusok számára az akkori hátrányos vallási közállapotok miatt 1689-ben elvetették. Ráadásul Szebelébi püspöki jelölése a bécsi udvar, a magyar katolikus egyház és az Apostoli Szentszék között fennálló érdekellentétek miatt kudarcba fulladt, a címzetes püspöki címet viselő Kada István pedig az előbb említett közállapotok miatt nem tudott Erdély területére lépni. Utódja, az 1696-ban I. Lipót által kinevezett erdélyi születésű Illyés András már megyés-

püspökként, két rövid kísérlet kivételével, szintúgy nem tudta tartósan megvetni a lábát Erdély területén.¹⁸¹

Oxendio Virziresco püspök kinevezését követően viszont Cantelmi nuncius tanácsára a Propaganda Fide – a leMBERGI érsekség tiltakozása ellenére – saját egyházi joghatósága alá rendelte az erdélyi örmény unitusokat. Ez a döntés előrevetítette a későbbi, 18. századi egyházi joghatósági problémákat és viszályokat az erdélyi örmények és az 1713-ban – Mártonffy György püspök kinevezésével¹⁸² – ténylegesen újjászervezett erdélyi latin rítusú püspökség között.¹⁸³

A varsói nunciaturának valóban elévülhetetlen érdemei voltak az erdélyi és a moldvai örmény missziók szervezését illetően: az Apostoli Szentszék varsói képviselte kezdeményezte 1669-ben, illetve egészen 1691-ig ténylegesen is felügyelte a teljes misszió ügymenetét és szervezését. Az idő tájt az erdélyi örmények számára valóban minden út Varsóba vezetett.

181 APF Acta SC Vol. 74. Fol. 55^{r-v}; APF SOCG Vol. 526. Fol. 275^r; Illyés András püspökről lásd még Galla: *Ferences misszionáriusok*, 269–272.; Mihalik: A Szentszék és az erdélyi katolikus restauráció ügye, 290., 297–304.

182 Mártonffy György püspök csupán néhány évvel kinevezését követően, 1716-ban lépett Erdély földjére, és kezdte meg egyházmegyéje újjászervezését. APF Acta SC Vol. 85. Fol. 263^{r-v}, Vol. 86. Fol. 58^r–59^r; APF SOCG Vol. 603. Fol. 349^r, 350^r, 352^{r-v}, 417^r, 418^r–419^v, 420^r, 453^{r-v}, 454^r; APF Lettere SC Vol. 107. Fol. 220^v–221^r; ELTE EKK CH Cod. 16. Pag. 135–137., Pag. 185–190., Cod. 26. Pag. 265–274.; PL AEV Sub Primatae Keresztély Nr. 477.

183 Erről az egyházi joghatósági problémáról lásd még bővebben Nagy Kornél: Mártonffy György püspök és az erdélyi örmények. *Erdélyi Múzeum* 58 (2016) 1. sz. 68–84.; Uő: Az elképzelt „Aranykor”. Az erdélyi örmény-katolikus (unitus) egyház a 18. században. *Történelmi Szemle* 61 (2019) 267–284.

VÁROSI JELENSÉG VOLT-E A KÁVÉHÁZ MAGYARORSZÁGON A 19. SZÁZAD VÉGÉN?

SZULOVSKY JÁNOS

WAS THE COFFEE-HOUSE AN URBAN PHENOMENON IN HUNGARY
AT THE END OF THE 19TH CENTURY?

Until now, authors have treated the coffee-houses as an unquestionable axiom, a typical urban phenomenon. On the basis of data from an industrial and commercial directory published in 1892, the paper shows that in that year, on the one hand, cafés accounted for only 52.8% of the functional urban population, and on the other, almost half of the 208 municipalities with cafés, 45.2%, belonged to villages. While 11 of the 63 counties had no cafés at all, 33 counties had them not only in towns but also in villages. In addition, the presence of village cafés was by no means negligible: in 20 counties, the proportion of village cafés was equal to or greater than 50% of the towns with cafés.

In the literature, an interpretation has been formulated which, highlighting and absolutising the possibility of drinking coffee and reading the newspaper among the services of this “unadulteratedly urban (metropolitan), yet at the same time bourgeois institution”, portrays the café as the embodiment of the principles of Protestant ethics and the modern bourgeois literacy. The paper stresses, on the other hand, that it was a much more complex phenomenon, with the possibility of gambling – essentially billiards and cards – being an important element from the outset, and therefore also a place of “unconsciousness”. It was also a place for relaxation, but also for intellectual work, negotiations and various kinds of business. In addition, cafés played an important role in the institutionalisation and perpetuation of prostitution.

Keywords: coffee-house, urbanization, villages, 19th century

Sok emberben él a statisztikával szemben valamiféle ellenérzés, a bölcsesek is – olykor, persze, nem mindig alaptalanul – rendre felhoznak vele kapcsolatban mindenféle forrás-kritikai fenntartást,¹ nem egyszer megspékelve afféle kijelentéssel, hogy hazudni három-féléképpen lehet: durván, finoman és statisztikával. Pedig a statisztika, mint forrás, min-

Szulovszky János, tudományos főmunkatárs, HUN-REN BTK TTI, Újkori osztály. A tanulmány az MTA-BTK „Lendület” Tíz Generáció Kutatócsoport kutatási programja keretében készült.

- 1 Pl. Gyáni Gábor: A statisztika mint konstruált és/vagy objektív történeti adat. *Statisztikai Szemle* 96 (2018) 245–254.

den fogyatékoságával együtt olyan eszköz, amellyel pontosítani lehet a számszerűsített adatok hiányában a benyomásokon nyugvó, homályos, elnagyolt, vagy egyenesen torz és hiányos képet. Ha a történész kidobná a szerszámosládájából,² akkor fontos, máshonnan nem pótolható ismeretektől fosztaná meg magát, és ezzel együtt a múlt iránt érdeklődőket.

Kétségtelen: számokkal, arányokkal, különféle mutatókkal, korrelációkkal bíbelődni meglehetősen macerás, munkaigényes és fárasztó foglalatosság, s ajánlott hozzá némi matematikai statisztikai jártasság is. S a hosszú adatsorokból még a gyakorlott szem számára sem tűnnek elő mindig a bennük vagy mögöttük rejlő összefüggések, egészen addig, míg térképen meg nem jelenítik az adott jelenséget. Ezért is pótolta fontos hiányt annak a GISTa Hungarorum névre keresztelt történeti térinformatikai keretrendszernek a kialakítása, amelynek létrehozását 2015–2017 között az OTKA támogatta, s nyílt hozzáférése révén azóta a teljes tudományos közösség eszköztárát gazdagítja.³ Jelen tanulmányhoz is ennek segítségével készítettem el a térképeket.

Egy közhely a kávéházzal és a tények

„Mindenképpen közhely, ám mégis e tézis kijelentésével kell a téma tárgyalásába fogunk: a kávéház hamisíthatlanul városi (nagyvárosi), egyszersmind polgári intézmény” – szögezi le a *Budapesti Negyed* kávéházaknak szentelt számában közreadott tanulmányában Gyáni Gábor.⁴ Véleményével egyáltalán nincs egyedül, voltaképpen a témával foglalkozó minden szerző hozzá hasonlóan, mintegy magától értetődő módon, kétségbevonhatatlan axiómaként, jellegzetes városi jelenséggént kezeli a kávéházat. Ízelítőül néhány megfogalmazás: „minden kisvárosban volt belőle legalább egy-kettő”.⁵

„A legkisebb városka is igyekezett saját kávéházzal bizonyítani, hogy létfontosságú sejtje az Organizmus egészének. [...] Gyakorlott szemmel még mindig könnyen felfedezhetjük nemcsak minden osztrák vagy magyar kisvárosban, de az egykori Monarchia egész területén, hol működött akkoriban az a számtalan kávéház [...] a legeldugottabb vidék is teremtett magának egy csöppnyi kozmopolita csillogást. Ha a város valamivel nagyobb volt, egészen biztosan több kávéház is üzemelt benne, különböző arculattal. Egy némileg előkelőbb, ahol a kismemesség elvegyült a nagypolgársággal. Ez legtöbbször a város legszebb terén álló szálloda része volt. És egy kissé félreesőbb helyen állt egy egyszerűbb, a piacnál, a pályaudvar mellett, vagy fontos üzletek között, mivel természetesen szükségük volt a mozgó embertömegekre. Itt üldögélt a tanár, heves beszélgetésbe merülve az ügyvéddel, a kiskereskedő a nagykereskedővel

2 A történész szerszámosládája. Szerk. Szekeres András. Bp., 2002. (Atelier Füzetek.)

3 <https://gistory.hu/g/hu/gistory/otka>. (Legutóbbi megtekintés: 2025. január 1.)

4 Gyáni Gábor: A kávéházba járó polgár. *Budapesti Negyed* 4 (1996) 2–3. [12–13.] sz. 57–58.

5 Sármány Ilona – Juhász Gyula: Amit a századforduló kávéházainak berendezéseiről tudunk. *Budapesti Negyed* 4 (1996) 2–3. [12–13.] sz. 245.

alkudozott, a nyugalmazott hivatalnok itt tarokkozott, vagy néha játszott egy parti rexit barátaival.”⁶

A századfordulón és a századelőn keletkezett többé-kevésbé szépirodalmi igényű munkák alapján Varga Éva egyenesen leszögezi, „a kávéház a korszak irodalmában – és talán nem túlzás állítanunk, a közgondolkodásában is – a városiasság egyik fontos szimbóluma”.⁷

Következzen néhány adat.

1892-ből rendelkezésünkre áll egy, a maga nemében páratlan forrás,⁸ egy országos léptékű korabeli *Arany Oldalak*: a Jekelfalussy József által közreadott *Magyarország iparosainak cím- és lakjegyzéke*, amely többek között a kávéház-tulajdonosok listáját is tartalmazza.⁹ Az adataikat kigyűjtve azt láthatjuk, hogy az ország 208 településén volt jelen ez az intézmény.¹⁰

Jóllehet, a város egy jogi kategória is, amely bizonyos többletjogokat biztosít az e körbe tartozó települések számára, azonban a szakirodalomban már jó ideje bevett gyakorlat, hogy a joginál tágabban, bizonyos központi funkciók halmozott megléte alapján tekintszen városnak egy települést. Jómagam is ekként tettem, Beluszky Pál módszerét¹¹ követve az 1892. évi adatok alapján az úgynevezett központi funkciók számbavételével megkonstruáltam a funkcionális városállomány hierarchiáját.¹² Budapest székesfővárossal együtt összesen 216 település képezte ezt a halmazt.

1892-ben Magyarországnak 216 települését tekinthetjük városnak, ám ekkor csak az ország 208 településén működött legalább egy kávéház. Egyszerű matematika: tehát minimum nyolc városból hiányzott.

Már ez is elgondolkodtató annak a közhelynek az igazságtartalmáról, amely *minden* város elmaradhatatlan intézményének tekinti a kávéházat. Azonban ennél sokkal rosszabb volt a helyzet: a 216-ból nem nyolc, hanem 102 olyan város akadt, amelyekben hiába kereshették ezt az intézményt. Ugyanis ez csupán alig több mint a városok felében, egészen pontosan csak 52,8%-án volt jelen 1892-ben. A kávéház csak a városhierarchia legfelső három szintje (teljes értékű regionális centrumok, részleges regionális centrumok, teljes értékű fejlett megyeszékhelyek) városainak volt elmaradhatatlan része, viszont a részlegesen fejlett megyeszékhelyeknek már csak 2/3-ában volt megtalálható. E szintnél kedvezőbb, 88%-os mutatóval rendelkeztek a teljes értékű megyeszékhely-szintű városok. Az ez alatt lévő szintek közül csupán a teljes értékű középvárosok esetében fordult elő

6 Wilhelm Droste: Kávéház az Osztrák–Magyar Monarchiában. Létező, mert történelmileg megvalósult utópia. *Budapesti Negyed* 4 (1996) 2–3. [12–13.] sz. 17.

7 Varga Éva: Hölgyközönség a pesti kávéházakban. *Budapesti Negyed* 4 (1996) 2–3. [12–13.] sz. 71.

8 Értékelését adja Szulovszky János: A gazdasági címtárak forrásértéke. *Statisztikai Szemle* 78 (2000) 536–549.

9 *Magyarország iparosainak és kereskedőinek cím- és lakjegyzéke*. Szerk. Jekelfalussy József. Bp., 1892. 732–735., 1945–1947.

10 A címtár adatbázisba rendezését az OTKA F020745 számú kutatási pályázata keretében végeztem el.

11 Leírást adja pl. Beluszky Pál: Az alföldi városias jellegű települések központi szerepköre. *Földrajzi Értesítő* 15 (1966) 331–335.; Uő: A magyar városok központi szerepköre. *Statisztikai Szemle* 45 (1967) 544–551.

12 Szulovszky János: A magyarországi városállomány 1892-ben. *Történeti Földrajzi Közlemények* 4 (2016) 3–4. sz. 75–86.

minden másodikban (52,1%) kávéház, a többinek ennél több százalékponttal rosszabb értékei voltak (részleges megyeszékhely-szintű városok, illetve részleges középvárosok: 45,5–45,5%), s a kisvárosok közül csak minden harmadik büszkélkedhetett azzal, hogy a településükön van ilyen intézmény.¹³

Még ha első hallásra meglehetősen hangzik is, az adatok azt mutatják, hogy a 208 kávéházzal rendelkező településnek közel a fele, 45,2%-a faluállományhoz tartozott. Természetesen ez egyáltalán nem azt jelenti, hogy a kávéház a falusi életvilág szerves része lett volna, hiszen az a 94 kávéházzal rendelkező falu nem éri el a falvaknak még az egyszázaléknyi hányadát sem, s Petőfi Sándor közismert verse a falu végén nem véletlenül emleget kurta kocsmát, nem pedig kávéházat.

A város és a kávéház elválaszthatatlan, szoros szimbiózisát vallók felvethetik, hogy a kávéházzal rendelkező települések talán pontosabban kijelölik a városállomány halmazát, mint a központi funkciók megléte alapján történő megkonstruálás.

Álljon itt néhány településnév, zárójelben a lakosaik száma 1890-ben: Diósd (857), Sopronszentmárton (851), Szigetcsép (1030), Kapolcs (1222), Felsőkismartonhely (1431), Piliscsaba (1501), Szirák (1514), Németszőgyén (1521), Csorba (1605), Csap (1629), Lajtaújfalu (1781), Lippakeszi (1866), Fülek (1904), Zurány (1931), Baranda (2027), Sasvár (2296), Beled (2437), Etyek (2748), Pécel (2752), Vál (3017), Fertőszentmiklós (3035), Temeshidegkút (3091), Cece (3156), Bégaszentgyörgy (3165), Kóka (3465), Rácalmás (3599), Dunapentele (3637), Ferenchalom (3707), Szelistye (3750), Zagyvarékas (3901), Tiszalök (3954), Izsák (4285). Csupán a nevüket hallva eszébe jutna-e bárkinek, hogy a 19. századi városállomány részének tekintse?

De folytatom a felsorolást a méretük folytán már komolyabb súlyú településekkel. Vajon az Arad megyei Újszentanna (5582), a Nyitra megyei Berezó (5689), Nagykáta (6028), Rákospalota (6264), Kürtös (6582), Kistelek (7459), Ópécska (7743), Újfehértó (7989), Sarkad (8244) Endrőd (10 898), Gyoma (10 867), a Bács-Bodrog megyei Szenttamás (11 728), vagy a csongrádi Mindszent (12 033) inkább tartozna a városok közé 1892-ben, mint a 72 737 lakosú Szabadka, vagy Szatmárnémeti (20 736), Nagyikinda (22 768) és több nagy múltú település, mint Torda (11 079), Segesvár (9618), Gyulafehérvár (8167), Zilah (6474), Lőcse (6318) vagy éppen Székelyudvarhely (5438)? Az előbbiekkal szemben az utóbbi helységekben ugyanis nem működött a vizsgált időmetszetben egyetlen kávéház sem, noha a különböző központi funkciók megléte alapján a funkcionális városok körébe tartoztak, ráadásul annak nem is a legalacsonyabb szintjeihez.

Egyetlenegy momentum, a kávéház megléte vajon erősebb érv-e egy település város jellege mellett, mint az a kb. hatvan tényező, amelyet a funkcionális városállomány megalkotása során figyelembe vettek?

De nézzük inkább, mit mondanak a számok.

1892-ben a 63 megyéből 33 területén nemcsak a városokban, hanem a falvakban is működött kávéház. Ez abból a szempontból is figyelemre méltó, hogy 19 megyében csak a városokban volt, illetve három felföldi (Árva, Szepes, Ugocsa) és nyolc erdélyi (Csík, Fo-

13 Szulovszky János: A magyarországi városok életvilága a foglalkozások tükrében 1892-ben. *Századok* 155 (2021) 343.

garas, Háromszék, Kisküküllő, Nagyküküllő, Szilágy, Torda-Aranyos, Udvarhely) megye területén egyetlenegy ilyen intézmény sem akadt. A falusi kávéházak jelenléte ráadásul számos esetben egyáltalán nem volt elhanyagolható mértékű. A 33 megyéből 20-ban a kávéházzal rendelkező városokhoz képest a falvakban működő kávéházak aránya elérte vagy meghaladta az 50%-ot: kilenc megyében (Abaúj-Torna, Békés, Heves, Liptó, Máramaros, Sáros, Szabolcs, Temes, Ung) falusi volt minden második kávéház, öt megyében (Pest-Pilis-Solt-Kiskun, Nógrád, Torontál, Gömör és Kishont, Győr) legalább kétharmadnyit tett ki az arányuk, Arad, Borsod, Esztergom és Moson megyében négyből három, Fejér megyében pedig kilencből nyolc falun működött (1. táblázat). A kései utókorral szemben ezen a kortársak egyáltalán nem lepődtek meg. Egy 1882-ben közreadott lexikon azt tartotta fontosnak kijelenteni a vonatkozó szócikkében, hogy a kávéházak „mint a társas élet hathatós emelői folyton terjedtek és jelenleg nemcsak a városokban, hanem kisebb helyeken is fordulnak elő”.¹⁴

A kávéház jelenlétével bíró 52 megyéből 38-nak a területén még a 2%-ot sem érte el azon települések aránya, ahol működött ez az intézmény. Vas megye a 3,9%-os arányával már kimagaslónak számított. 4,3%-kal Fejér és Zala holtversenyben már a képzeletbeli dobogó harmadik fokára állhatott, Sopron és Nyitra – ugyancsak holtversenyben – 5,3%-kal második lehetett. Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye rendelkezett e téren a legjobb mutatóval (10,6%), ahol – Budapest adatai nélkül is – már minden 10. településen megtalálható volt ez az intézmény (1. térkép). Az Árva megyétől Krassó-Szörényig húzódó képzeletbeli vonaltól keletre feltűnően szórványos volt a kávéházak jelenléte.

Ha a kávéházzal rendelkező települések eloszlását (2. térkép) megvizsgáljuk, azt találjuk, hogy míg Erdélyben az országos összesből e településeknek csupán 7,2%-a található, addig a másik három nagytáj¹⁵ részesedése 30% körül mozgott (Alföld: 32,8%, Dunántúl: 30,9%, Felföld: 29%). Ha nemcsak e vállalkozások székhelyeire, hanem az ott működő kávéházak számára is tekintettel vagyunk, akkor némileg módosul a kép: a székesfőváros adatai nélkül számított Alföldön (34,8%) és a Felföldön (31,9%) még erősebb lesz a jelenlét, ugyanakkor a másik két régióban egyaránt csökkenő az aránya (Dunántúl: 27,1%, Erdély: 6,1%). Mivel Magyarország településeinek csak 1,6%-án volt megtalálható ez az intézmény, még a jobban ellátott térségekben is szórványszerűnek tűnnek a kávéházakkal rendelkező települések.

¹⁴ *Magyar Lexikon*. I–XVII. Szerk. Somogyi Ede. Bp., 1879–1885. X. 169.

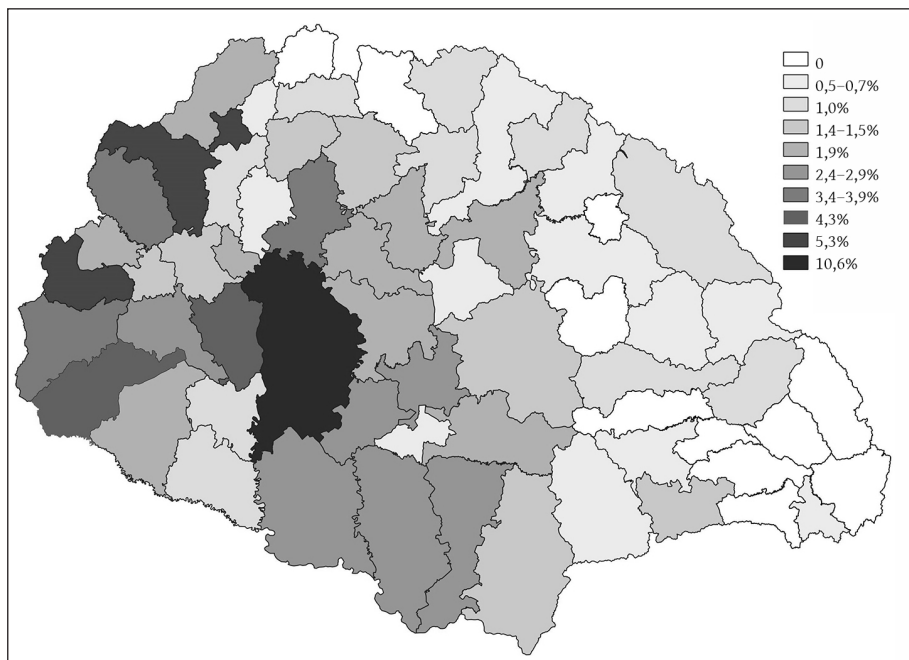
¹⁵ Jóllehet, nagytájaink nem illeszkednek teljesen a nagyobb közigazgatási, törvényhatósági határokhoz, ám mivel a rendelkezésre álló statisztikákat ez utóbbiak szerinti bontásban adták közre, kénytelenek vagyunk az ehhez legjobban igazodó csoportosítás szerint elemezni az adatokat. Így a továbbiakban – Csátó Tamás beosztását követve (Csátó Tamás: *A belkereskedelem Magyarországon a 19–20. században*. Bp., é. n. [1994.] 15., 139–141.) – a *Dunántúl* Baranya, Esztergom, Fejér, Győr, Komárom, Moson, Somogy, Sopron, Tolna, Vas, Veszprém és Zala megyék területét jelenti; a *Felföldet* Abaúj-Torna, Árva, Bars, Bereg, Borsod, Gömör-Kishont, Heves, Hont, Liptó, Máramaros, Nógrád, Nyitra, Pozsony, Sáros, Szepes, Trencsén, Turóc, Ugocsa, Ung, Zemplén, Zólyom megyék alkotják, az *Alföldet* Arad, Bács-Bodrog, Békés, Bihar, Csanád, Csongrád, Hajdú, Jász-Nagykun-Szolnok, Pest-Pilis-Solt-Kiskun, Szabolcs, Szatmár, Temes és Torontál megyék képezik, *Erdély* pedig Alsó-Fehér, Beszterce-Naszód, Brassó, Csík, Fogaras, Háromszék, Hunyad, Kis-Küküllő, Kolozs, Krassó-Szörény, Maros-Torda, Nagy-Küküllő, Székely, Szilágy, Szolnok-Doboka, Torda-Aranyos, Udvarhely megyék területét öleli magába.

1. táblázat. A kávéházak megoszlása Magyarország megyéiben 1892-ben

Megye	Városi	Falusi	Kávéházzal rendelkező falvak városokhoz viszonyított aránya (%)	Települések száma	A megyében kávéházzal rendelkező települések aránya
Fejér	1	8	88,9	9	4,3
Arad	1	3	75,0	4	1,9
Borsod	1	3	75,0	4	1,9
Esztergom	1	3	75,0	4	1,9
Moson	1	3	75,0	4	1,9
Pest-Pilis-Solt- Kiskun*	6	16	72,7	22	10,6
Nógrád	2	5	71,4	7	3,4
Gömör és Kishont	1	2	66,7	3	1,4
Győr	1	2	66,7	3	1,4
Torontál	2	4	66,7	6	2,9
Sopron	4	7	63,6	11	5,3
Abaúj-Torna	1	1	50,0	2	1,0
Békés	3	3	50,0	6	2,9
Heves	2	2	50,0	4	1,9
Liptó	1	1	50,0	2	1,0
Máramaros	1	1	50,0	2	1,0
Sáros	1	1	50,0	2	1,0
Szabolcs	2	2	50,0	4	1,9
Temes	3	3	50,0	6	2,9
Ung	1	1	50,0	2	1,0
Pozsony	4	3	42,9	7	3,4
Bács-Bodrog	3	2	40,0	5	2,4
Csongrád	3	2	40,0	5	2,4
Nyitra	7	4	36,4	11	5,3
Bihar	2	1	33,3	3	1,4
Komárom	2	1	33,3	3	1,4

* Budapest nélkül.

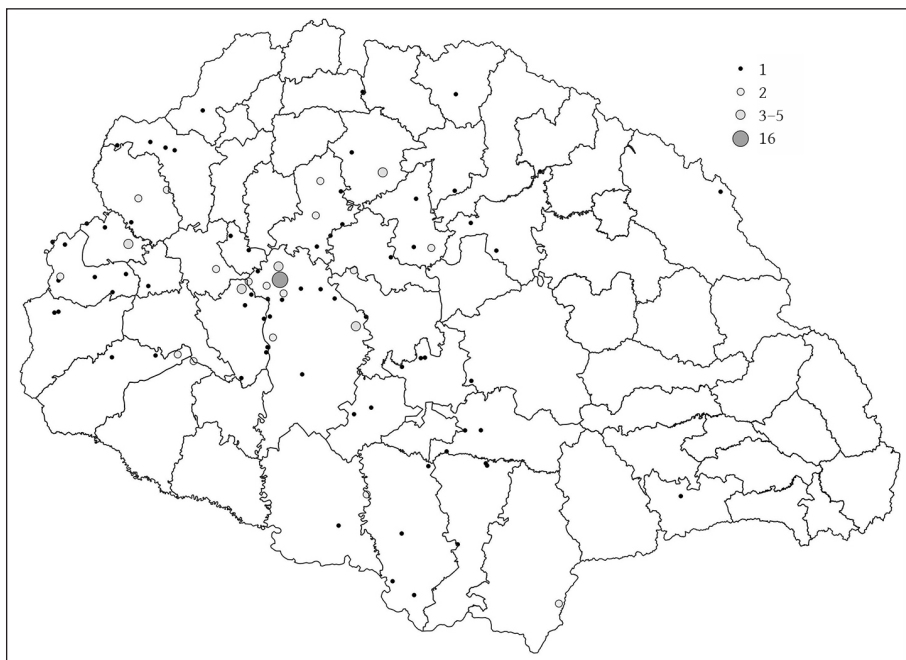
Megye	Városi	Falusi	Kávéházzal rendelkező falvak városokhoz viszonyított aránya (%)	Települések száma	A megyében kávéházzal rendelkező települések aránya
Krassó-Szörény	2	1	33,3	3	1,4
Szeben	2	1	33,3	3	1,4
Zala	6	3	33,3	9	4,3
Jász-Nagykun- Szolnok	3	1	25,0	4	1,9
Trencsén	3	1	25,0	4	1,9
Vas	6	2	25,0	8	3,9
Veszprém	4	1	20,0	5	2,4
Alsó-Fehér	1	0	0,0	1	0,5
Baranya	2	0	0,0	2	1,0
Bars	2	0	0,0	2	1,0
Bereg	1	0	0,0	1	0,5
Beszterce-Naszód	1	0	0,0	1	0,5
Brassó	1	0	0,0	1	0,5
Csanád	1	0	0,0	1	0,5
Hajdú	1	0	0,0	1	0,5
Hont	1	0	0,0	1	0,5
Hunyad	1	0	0,0	1	0,5
Kolozs	2	0	0,0	2	1,0
Maros-Torda	2	0	0,0	2	1,0
Somogy	4	0	0,0	4	1,9
Szatmár	1	0	0,0	1	0,5
Szolnok-Doboka	1	0	0,0	1	0,5
Tolna	2	0	0,0	2	1,0
Turóc	1	0	0,0	1	0,5
Zemplén	3	0	0,0	3	0,7
Zólyom	2	0	0,0	2	1,5

1. térkép. A kávéházakkal rendelkező települések aránya Magyarország megyéiben 1892-ben

2. térkép. A kávéházak száma Magyarország településein 1892-ben

3. térkép. A kávéházak száma Magyarország falvaiban 1892-ben

Figyelemre méltó, hogy a faluállományban lévő kávéházak térbeli eloszlása (3. térkép) hasonló mintázatra utal, mint amit Magyarország megyéiben a kávéházakkal rendelkező települések aránya kirajzolt (vö. 1. térkép).

Jóllehet, számos kisebb településen is jelen volt, miközben nagyon sok városból hiányzott, azonban mégis lehet annak a véleménynek alapja, hogy a kávéházak száma és az urbanizáció között összefüggés van, legalábbis Budapest esetében. Zeke Gyula adatai szerint a fővárosban a 19. század közepén 60, 1872-ben 150, 1885-ben 200, 1894-ben pedig 355 volt belőlük, „hogy elképesztő ugrást mutatva 1896-ban, a millennium évében több mint 600 álljon nyitva, s várja vendégeit”.¹⁶ Bár az utóbbi szám minden bizonnyal téves, mert alighanem benne foglaltatik a kávémérések száma is (erre a gyanúra nemcsak Forrai Judit közlése ad okot, aki szerint „1896-ban 249 kávéház és 426 kávé mérés működött”,¹⁷ hanem *A Pallas nagy lexikonának* az az adata is, amely 1895-ben a kávéházak és kávémérések számát összesen 663-ban adja meg¹⁸), azonban az a körülmény, hogy Pest-Budán 1851-ben 173 ezer fő, a kiegyezés idején 250 ezer, 1880-ban 403 ezer, 1890-ben mintegy félmillió, 1900-ban pedig már 861 ezer főre rúgott a főváros lakossága, szorosnak tűnő korrelációt mutat. E kijelentést azonban nem árt fenntartásokkal kezelni, mivel az ismertetett adatok alapján feltűnő a kávéházak számának hullámmása: a Jekel-

16 Zeke Gyula: Bécs és Budapest. A fővárosok kávéházi kultúrája a fénykor évtizedeiben (1880–1914). *Korunk* 3 (2003) 5. sz. 45.

17 Forrai Judit: Kávéházak és kéjnlők. *Budapesti Negyed* 4 (1996) 2–3. [12–13.] sz. 119.

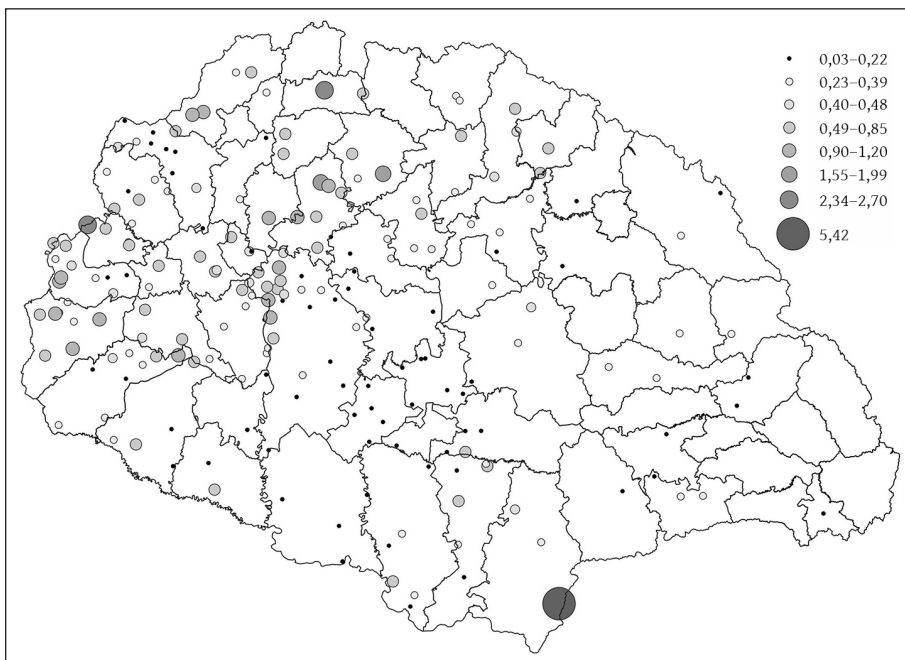
18 *A Pallas nagy lexikona*. I–XVI. Szerk. Bokor József – Gerő Lajos. Bp., 1893–1897. X. 288.

falussy-címtár 1892-ben 399-et említ, Zeke szerint 1894-ben 355 volt, Forrai 1896-ban pedig 249-ről tud a fővárosban, s a *Budapesti Negyed* kávéházi tematikus számának listája 1912-ből 322-t sorol fel.¹⁹

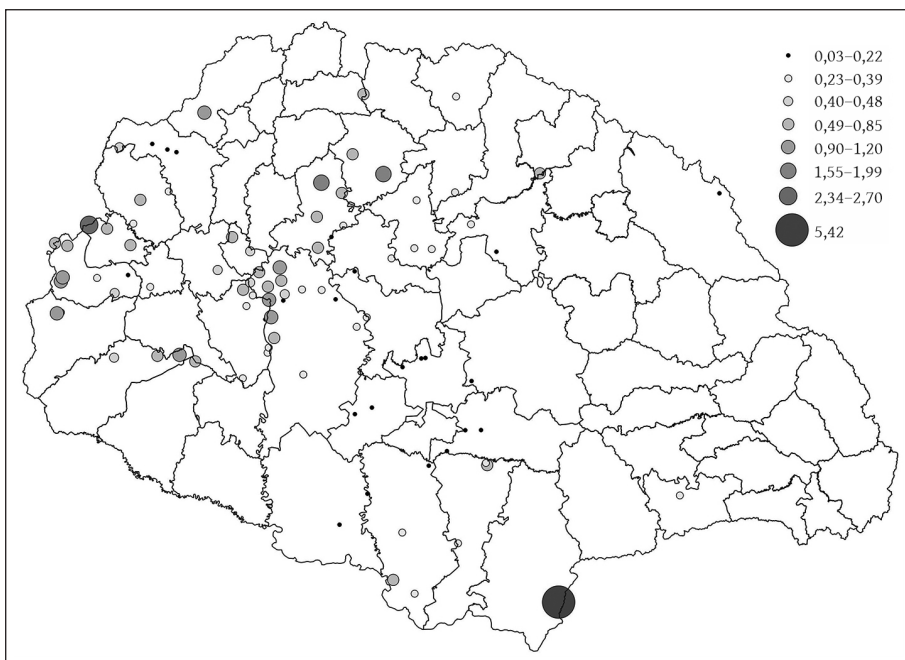
Ha az abszolút számok adatai helyett inkább azt a viszonyszámot nézzük, hogy Magyarországon hány kávéház jutott ezer lakosra (H), azt tapasztaljuk, hogy a faluállomány jelentős része jó néhány városnál is nagyobb arányt tud felmutatni (4., 5. térkép).

Néhány falu esetében kiugróan magas az iparossűrűség, az ezer lakosra jutó kávéháztulajdonosok (tulajdonképpen: kávéházak) (H) értéke. Ez Herkulesfürdő [Băile Herculane, Románia] esetében 5,4 volt, ugyanis a 369 lakosú településen két kávéház is üzemelt. Feleekkora értékkel állt a rangsor második helyén Liptószentmiklós [Liptovský Mikuláš, Szlovákia], amelynek 1854 fős népessége öt kávéház közül választhatott, hogy melyikbe ül be. Aligha véletlen, hogy a társadalmi élet fontos színteréül szolgáló intézményből ennyi működött itt, hiszen a város a szlovák nemzeti ébredés központjának számított. 2,3 iparossűrűséggel a harmadik a 428 lakosú Moson megyei Királyhida [Bruckneudorf, Ausztria] volt. A település neve sokak számára ismerősen csenghet, mivel Jaroslav Hašek örökbecsű regénye – *Švejk*, egy derék katona kalandjai a világháborúban – egyik fejezetének a helyszíne volt. Ugyanis a falu az Osztrák–Magyar Monarchia egyik katonai kiképzőtáborának is helyet adott. E körülmény egyúttal magyarázatul szolgál arra, hogy miért is létesített itt egy vállalkozó kávéházat: aligha a helyi népesség, sokkal inkább az itt szolgáló tisztek igénye teremtette meg a működésének a feltételét. Jóllehet, a negyedik helyen álló Gömör megyei falu, Tornaľa [Tornaľa, Szlovákia] fejlődése számára nagy fellendülést hozott a vasút kiépülése, amelynek révén a környék politikai, gazdasági és kulturális központjává vált, ám ezzel együtt is fölöttébb figyelemre méltó, hogy itt ezer lakosra két kávéház is jutott, mivel három működött az 1510 fős helységben. A Nógrád megyei Gácson [Halič, Szlovákia] 1,5 volt az iparossűrűség értéke: az 1294 lélekszámú faluban két kávéház is volt. Ezek az ezer lakosra jutó arányszámok azért is feltűnően magasak, mivel ekkor a csaknem félmillió székessővárosban a 399 kávéház révén mindössze 0,8 volt ez a mutató. Ennél az értéknél a már említett helységekkel együtt összesen kilenc város és 14 falu rendelkezett jobb értékkel. Az utóbbiak közül néhánynál magyarázatul szolgálhat a jelenlétre és a népességhez viszonyított magas arányra, hogy Herkulesfürdőhöz hasonlóan fürdőhelyek (Balatonfüred, Siófok, Trencsénteplic) voltak, azonban a legtöbb településnél még kérdőjelek követik a kérdést, hogy miért létesült pont ott ez az intézmény (*Függelék*). A válasz, meglehet, talán nem is olyan bonyolult. Lehetséges, pusztán a játék, konkrétan: a biliárdozás lehetősége elegendő magyarázatként szolgál.

¹⁹ *Budapesti Negyed* 4 (1996) 2–3. [12–13.] sz. 296., 298–315.

4. térkép. Az ezer lakosra jutó kávéházak aránya 1892-ben

5. térkép. Az ezer lakosra jutó kávéházak aránya Magyarország falvaiban 1892-ben

Milyen igényeket elégített ki a kávéház?

Varga Éva „a »városi ember« materiális helyzetével és igényeivel” magyarázza a kávéházak funkcióit.²⁰ Nem mellőzhetjük tehát annak megválaszolását: mi mindenre és mi mindenre szolgáltak a kávéházak? Már csak azért is szükséges ezt tisztázni, mivel így talán magyarázatot kaphatunk arra is, hogy miért lehetett a faluállományban is fizetőképes kereslet erre az intézményre.

Az 1882-ben megjelent *Magyar Lexikon* X. kötete ekképp határozza meg a kávéházat: „a vendéglők azon faja, melyben kizárólag kávé mértek, de jelenleg emellett még más nem szeszes, sőt szeszes italokat is mérnek és emellett újságok olvasása és eszmecsere által a társadalomban kiszámíthatatlan hatással vannak”.²¹ A *Pallas nagy lexikonában* többek között ez áll definíció gyanánt:

„... az az utcai földfeletti üzlethelyiség, melyben kávé, tea, csokoládé, italmérési engedély tárgyát nem képező szeszes italok, az utóbbiakhoz szükséges nedvek, végre az elősorolt cikkekkel fogyasztatni szokott sütemények mindig kaphatók, melyben legalább két rendes nagyságú tekeasztal folytonosan a közönség rendelkezésére áll, kivéve a külteleken és szállókban levő kávéházak, melyekben egy tekeasztal is tartható, végre mely kávéházfelirattal van megjelölve. Kávéházi vagy kávémérési üzlet nyitására engedélyt csakis teljesen megbízható egyén nyerhet. A megbízhatóság a rendőrségnek külön e célra kiállított bizonyítványával igazolandó. Engedélyt egyáltalában nem nyerhet az, ki nyereségvágyból elkövetett büntetért vagy vétségért büntetve volt és az, ki bordélyházat tart. A vendégek szolgáltatára kifogástalan előéletű egyének alkalmazandók.”²²

Némely törvényhatóság, mint például Kolozsvár városáé, 1901-ben megelégedett azzal is, ha „legalább egy tekeasztal állandólag a közönség rendelkezésére áll”.²³ A kávéház tehát vendégei számára egyszerre szolgált az élelmiszerek meghatározott körével, illetve a kikapcsolódás bizonyos formái biztosításával. Közös könyvükben Bevilaqua Borsody Béla és Mazsáry Béla a régi kávéjog lényegének tartják a játékjogot²⁴ – a régi billiárdjogot –, amely, úgy tűnik, vendégcsalogató és -marasztaló gyanánt a kezdetektől hozzátartozott a kávéházak portfóliójához. Ehhez képest az újságolvasás biztosítása későbbi fejlemény lehet, aligha véletlen, hogy a *Pallas nagy lexikona* és a különböző jogszabályok²⁵ ennek meglétét nem tekintették a kávéház működtetéséhez nélkülözhetetlen feltételnek. Ezzel együtt, a korabeli beszámolók tanúsága szerint az újságok járatását általában még-

20 Varga: Hölgyközönség, 69.

21 *Magyar Lexikon*, X. 168.

22 *A Pallas nagy lexikona*, X. 288.

23 Gyarmati Zsolt: Kávéházak a dualizmus kori Kolozsváron. *Korunk* 3 (2003) 5. sz. 32.

24 Bevilaqua Borsody Béla – Mazsáry Béla: *Pest-budai kávéházak. Kávé és kávésmesterség 1535–1935. I–II. Bp., 1935. II. 1235.*

25 *Ipartörvények és jogszabályok*. Szerk. Lexa Ferenc – Glück Miksa. Bp., 1941. [2. kiad.] 537.; Kemény Dezső: *A magyar iparigazgatás jogszabályai. Törvények, rendeletek, joggyakorlat. I–II. Bp., 1943. I. 595–596.*

is olyan fontos beruházásnak tekintették a kávéház-tulajdonosok, amely a vendégforgalom ez irányú igénye miatt megtérül. Annyiban is több volt ez az intézmény egy boltnál, hogy az ide betérők huzamosabb ideig tartózkodtak a helyiségeiben, mivel a társadalmi érintkezés, az információcsere sajátos színterül is szolgált. „A kávéházban minden vendég egy nagyvonalúan megnagyobbított lakószobára lelt, amit saját erejéből nem engedhetett volna meg magának, ahol társas életet élhetett.”²⁶

A köztudatban sokáig az a kép élt, hogy a kávéház az értelmiségnek, s azon belül különösen a művészek társasági életének volt a jellegzetes helyszíne. A jeles történész, Gyáni Gábor e vélekedéssel szembeszállva már a dolgozata címével is azt hangsúlyozza – *A kávéházba járó polgár* –, hogy ezt indokolt inkább egy tágabb társadalmi réteg csoportkultúrájához kötni. Határozottan kijelenti, hogy a kávéház a „modern nagyváros polgári középosztálya adekvát kulturális” intézménye.²⁷ Úgy véli, nem önmagában vonzotta a kávé – vagy esetenként más ital – fogyasztása a polgárokat a kávéházba, „ennél nagyobb erővel hatott rájuk a kávéházakban olvasható újságok, napi- és hetilapok nemegyszer igen bő választéka. Nem túlzás kijelenteni: a kávéházak talán fő szolgáltatása a szabad újságolvasásban, e kvázi könyvtári olvasótermi szolgáltatásban rejlett”.²⁸ Sommásan kijelenti, hogy a „kávéivás és újságolvasás – a kettő együtt, egymást erősítve ruházta fel határozott polgári jelentéssel a 19. századi és a 20. századi kontinentális európai kávéházakat”.²⁹ Mindkét fogyasztói cselekvést összecsomózza a polgári ethosszal. Azt, hogy a kávéivás kultuszának az arisztokrácia korábbi gyakorlatától eltérően nem zárt körben, hanem a kávéház félnyilvános világában hódolnak, jelentős változásként könyveli el, s Jürgen Gerhards gondolatát magáévá téve kiemeli:

„... amikor a modern városi középosztály tagjai e szenvedélyüknek a kávéházba beülve hódolnak, »nem a forma és a ceremónia, hanem az ital és az annak tulajdonított fiziológiai hatások állnak a középpontban. A kávé józanná és éberré tevő hatása megfelel a modern fejlődést kísérő protestáns etika elveinek: a józanságnak és a mértékletességnek. A kávé ezzel egyúttal a kulturális síkon fellépő racionalizmus és a protestantizmus kémiai-farmakológiai megfelelője. A két dimenzió összhangban áll egymással, és együtt konstituálja a racionális, érzelmeit uraló és józanul tervező embert... Érzékennyé teszi az észlelést, serkenti a gondolkodást.”³⁰

A rendszeres újságolvasást a modern polgári műveltségesezmény egyik elemeként értelmezi: a kávéház

„... közkedveltsége abból ered, hogy új értelmet nyert a műveltség a polgárság körében. [...] Ha, módfelett sommásan, összefoglaljuk a sajátlagosan polgári műveltség-

26 Droste: Kávéház az Osztrák–Magyar Monarchiában, 17.

27 Gyáni: A kávéházba járó polgár, 68.

28 Uo. 62–63.

29 Uo. 68.

30 Uo. 66–67.

eszményt (melyet mint életformát, percepciók kultúráját szélesen értjük), akkor azt emelhetjük ki jellegzetes vonásaként, hogy [...] megnőtt a jelentősége annak a fajta tudásnak, a tudás azon tartománya iránti törekvésnek, mely a folytonos jólértékesültségen alapul. Olyan folyton karbantartott műveltségéről és mentális készenléti állapotról van ebben az esetben szó, amely a nagyváros és a modern (piaci) világ gyors változásai, egyúttal nehezen átlátható viszonyai között az alkalmazkodás, az eligazodás napi stratégiáihoz megadja a kellő támaszt. Olyan folytonos bővítésre és átalakításra szoruló, a magatartás rugalmasságát segítő kulturális univerzumra támaszkodó igény, amely éppen a nagyvárosi sajtó szüntelen búvárlásával elégíthető ki a kíváncsiságos módon. Ennek belső szükségletére adott pozitív választ a kávéház, amikor elengedhetetlen lapkínálatával fórumot kínált az újságolvasási szokások tömeges kielégítéséhez, egyúttal ösztönzően hatott egy ilyen autentikusan polgári szociabilitás elterjesztésére.”³¹

Interpretációja alapján a kávéház a polgári kultúra egyik csúcsteljesítményének tűnik.

„A jelző, hogy egy intézmény polgári, egyszerre két dolgot jelent: jelenti elsőként használóinak, a vele élőknak határozott osztályösszetételét; s jelenti másodikként annak az image-nek a szociális tartalmát, melyet az adott intézmény működési módjával, az általa betöltött funkcionál fogva, s azáltal, ahogy e funkciót betölti, a használói számára reprezentál. A kávéház ennek megfelelően azért minősül – kivált a 19. században és századunk első néhány évtizedében – igazi polgári intézménynek, mert mindenekelőtt a polgári középosztály adta közönségét, s mert a középosztály, a nagyvárosi polgárság életmódját, fogyasztási kultúráját és szociabilitását híven reprezentáló, azt mintegy fémjelző jelentés tapadt a kávéház fogalmához, még akkor is, midőn mind többen lettek vendégei a polgárság alatti rétegek tagjai vagy a kispolgári szűkösség viszonyaiba kényszerült értelmiségiek.”³²

E magasztos megfogalmazások a kávéház ideologikus apoteózisát nyújtják. Sajnálatos, hogy a szerző nem vesz tudomást olyan, a kávéház intézményéhez szorosan kapcsolódó jelenségekről, amelyek beárnyékolhatnák a kávéház fennkölt jellegét.

Először is, voltaképpen csak a polgárság, illetve a középosztály (nagy)városi kávéházaira fókuszált, tudomást sem vett a kisvárosi vagy pláne falusi megjelenéseiről, s úgy tett, mintha ez az intézmény – és ezzel szoros összefüggésben a látogatói köre – homogén lett volna, holott nemcsak „nagyobrendű”, hanem „kisebbrendű” kávéházak is működtek, méghozzá nem is kis számban.³³

A méltányosság és a teljes kép érdekében szükséges megjegyezni, nincs könnyű helyzetben a kutató, mert miközben az „elit” intézményekről az azt látogató, magasabban kvalifikált vendégkör jóvoltából meglehetősen bőséggel áll rendelkezésre ránk maradt infor-

31 Gyáni: A kávéházba járó polgár, 68.

32 Uo. 58.

33 Gyarmati: Kávéházak, 28–32.

máció, addig a hierarchia alsó részén elhelyezkedő kávéházak népe nem törődött azzal, hogy dokumentálja az ott töltött idejét. Gyarmati Zsolt arra figyelmeztet, ezért az „esetükben a közvetlen források által továbbított, torzított képpel szembesülünk. Alig könnyebb a dolgunk a rangosabb kávéházak esetében, hiszen itt az emlékirodalom sarkított jellemzéseire, illetve a hírlapi klisékre, hirdetésekre támaszkodva csupán részleges rekonstrukciót tudtunk végezni.”³⁴

A kávéház kezdettől fogva több volt, mint a kávé elfogyasztásának, illetve a sajtó olvasásának színhelye. A „játékok otthona”, vagyis játékház szerepét is betöltötte. „A legelső kávéházakban, ahol édességet és hűtött üdítőket is árultak, a tulajdonos egyben játékmester is volt. Így vált szórakozóhellyé, ahol a szabad idejüket vígan eltölthették a vendégek.”³⁵ A játékba való belefeledkezés egyfajta menekülés is volt a világ gondjaitól. Amint azt Szabó Márta hangsúlyozza, a kávéház „az »öntudatvesztés« színhelye, hiszen amióta az ember rádöbbsent mulandóságára, egyfolytában narkózt szed ellene”.³⁶ Emlekeztetek arra, hogy ez ugyanazon a helyszínen zajlik, mint a Gyáni által tételezett „észlelés érzékenyítés” és „gondolkodást serkentés”. S van még tovább is. Nemcsak biliárdozni lehetett és ártatlan kártyapartikat folytatni. Jó néhányan nem a racionalitásuk megélése, hanem éppen ellenkezőleg, a játékszenvedélyük kielélese miatt (is) jártak ide. A kávéházak között mindig akadtak kétes hírűek is, ily módon még ha folyamatosan tiltották is, a szerencsejátékok és az emiatt történő razziák végigkísérték ennek az intézménynek a történetét.³⁷ Ugye, azért a szerencsejáték sem igazán összeegyeztethető az emlegetett protestáns etika megélésével. S akkor még nem is beszéltünk a prostitúcióról.

„A köztudat ma csupán az irodalmi kávéházakról, pontosabban bizonyos kávéházaknak a magyar irodalomban betöltött szerepéről őriz emléktöredékeket, jóllehet számos egyéb funkció kötődött hozzájuk” – jelenti ki Forrai Judit, majd így folytatja: „Közülük is tán a legelfeledettebb az a szerep, melyet a nagyvárosi prostitúció intézményesülésében, utóbb pedig állandósuló szerkezetében játszottak.”³⁸ Mint minden olyan vendéglátóipari vagy szórakoztatási céllal létesített helyiségnek, amelyek működése együtt jár a két nem találkozásával, így a kávéháznak is kialakult egy kifejezett „szexuális jellege” is.³⁹ A városokban a szex- és a szórakoztatóiparban nemcsak a bejelentett, bárcával rendelkező bordélyházi nők üzték iparukat, hanem a kávéházak is közkedvelt helyeivé váltak a „húspiaci” üzlet megkötésének.⁴⁰ Volt, hogy maguk a kávéház-tulajdonosok vállalták fel ennek a jól jövedelmező üzletágnak a koordinálását, volt, hogy csupáncsak tudomásul vették a létét. Amint Nagy Beáta írja, „cinkosok voltak a kávéházi prostitúció eltűrésében maguk a kávé-sok is, mivel bizonyos vendégek számára mégiscsak vonzóbbá válhatott így a kávéház, ezáltal hozzájárult forgalmának és a fogyasztásnak a növekedéséhez”.⁴¹

34 Gyarmati: Kávéházak, 28.

35 Szabó Márta: Biliárd és szerencsejátékok a kávéházban. *Budapesti Negyed* 4 (1996) 2–3. [12–13.] sz. 261.

36 Uo. 262.

37 Gyarmati: Kávéházak, 34.

38 Forrai: Kávéházak és kéjnlők, 110.

39 Uo. 111.

40 Uo. 112.

41 Nagy Beáta: Nők a kávé-sok és a kávéházi alkalmazottak között. *Budapesti Negyed* 4 (1996) 2–3. [12–13.] sz. 99.

Úgy vélem, bár kétségtelen, hogy a kávéfogyasztás és az újságolvasás lehetőségének biztosítása alapvető elemét képezte a kávéház intézményének, azonban ez nem csupán kulináris és intellektuális élményt kínált, lehetőséget nyújtott továbbá játékra, akár a zenés szórakozásra (a minőségileg értékelhetetlen „macskazenétől” a valódi művészi produkciókig meglehetősen széles spektrumban⁴²) és pihenésre, de akár ott helyben végzett szellemi munkára, tárgyalások lebonyolítására és üzletkötésekre egyaránt – ez utóbbiba beleértve a házasságon kívüli testi kapcsolat létesítése céljából erre készséges hölgyekkel való megállapodást is.

E széles szolgáltatási paletta magyarázatul szolgál arra, hogy nemcsak a városlakók körében volt igény és fizetőképés kereslet mindarra, amit a kávéház jelentett. Így érthetőbb az is, miért volt életképes ez az intézmény olyan településeken, ahol kaszárnnyák voltak vagy éppen üdülőhely, fürdő működött.

Összegzés

Jelen dolgozat is megerősíti azt az igazságot, hogy miként önmagukban a statisztikai adatok révén nem lehet hiánytalanul értelmezni és feltárni a múltbeli jelenségeket, mert ahhoz más, narratív források és a szakirodalom eddigi eredményeinek az ismerete is szükséges, akképpen a kutató előzetes ismeretei alapján a kétségtelenül biztosnak tűnő, axiómaszerű kijelentések is igénylik az adott témára vonatkozó teljes körű – beleértve a statisztikai – adatok bevonását az elméleti igényű következtetések verifikálásához. Mert például lehet ugyan, hogy a kávéház-látogatók bizonyos köre számára az ott elérhető újságokból nyert és általuk rendszeresen frissen tartott információik eminensen szolgálták a világban való jobb eligazodást, azonban a lapok nemcsak különböző színvonalú hírekkel – köztük pletykák közreadásával – elégitették ki az olvasók kíváncsiságát, hanem más, szórakoztató és nem kizárólag művészi, irodalmi igényű tartalmakkal is. Jóllehet, a kávé közismert hatása az, hogy serkenti az agyat, azonban azért túlzásnak tűnik a fogyasztását a polgári ethosz egyik elemeként az egekig magasztalni, mert arról sem érdemes megfeledezni, hogy ez egyfajta függőséggel is jár: a kávéhoz hozzászokó ember szervezete egy idő után nem tud megenni nélküle, rendszeresen erősen szükségét érzi az újabb koffeinadaghoz jutásnak, amelyet megerősít az ezzel együtt járó kulináris élmény, illetve elfogyasztásának rendszerint ceremoniális körülménye is. A kávéházak és a szolgáltatásaikat igénybe vevők sokkal színesebbek voltak, mint ahogy azt egyes publikációk láttatni szeretnék. Az adataink tanúsága szerint egyáltalán nem tekinthető pusztán (nagy) városi intézménynek, s vendégköre sem volt olyan homogén, alapvetően csak polgári elemekből álló, mint némelyek feltételezik. Nem azért, mert idővel „mind többen lettek vendégei a polgárság alatti rétegek tagjai vagy a kispolgári szűkösség viszonyaiba kényszerült értelmiségiek”, hanem mert maga ez a vendéglátóhely eleve nem csak egy réteget célt meg: egyaránt működtek elit, „nagyobbrendű”, illetve „kisebrendű”, sőt, kifeje-

42 Lásd Saly Noémi: *Törzskávéházamból zenés kávéházba*. Bp., 2005.

zetten kétes hírű kávéházak is. A szakirodalom és a korabeli beszámolók arról is hangsúlyosan szólnak, hogy a „játékok otthona” szerepét már a kezdettől fogva betöltötte, s olykor tiltott szerencsejátékoknak is helyet adott. Továbbá megtűrt, vagy esetenként kifejezetten támogatott módon szorosán kapcsolódott hozzá a prostitúció intézménye is. Nem véletlen, hogy a 19. század végi közvélemény – és még később is, meglehetősen hosszú ideig – az erkölcstelen viselkedés megnyilvánulásának tartotta, ha egy hölgy egyedül keresett fel egy kávéházat, s nem valamelyik férfi hozzátartozójával.

Úgy vélem, ha már korábban publikálásra kerültek volna az általam most ismertetett adatok, a kávéházak városi jellegéről árnyaltabb vélekedést vetettek volna papírra az idézett jeles szakemberek. A kávéházra is érvényes az a kutatói tapasztalat, mely szerint sokkal összetettebb jelenség volt annál, hogy pusztán egy vagy két tényezőre visszavezetve meg lehessen magyarázni korabeli népszerűségét.

Függelék

Kávéházak Magyarországon 1892-ben

Megye	Település	Település jellege	Népesség (1890)	Kávéházak száma	Iparossűrűség (H)
Abaúj-Torna	Abaújszántó	falu	4 156	1	0,2
Abaúj-Torna	Kassa	város	28 884	15	0,5
Alsó-Fehér	Nagyenyed	város	5 932	1	0,2
Arad	Arad	város	42 052	22	0,5
Arad	Kürtös	falu	6 582	1	0,2
Arad	Ópécska	falu	7 743	1	0,1
Arad	Újszentanna	falu	5 582	1	0,2
Bács-Bodrog	Ada	falu	11 074	2	0,2
Bács-Bodrog	Baja	város	19 485	1	0,1
Bács-Bodrog	Szenttamás	falu	11 728	1	0,1
Bács-Bodrog	Újvidék	város	24 717	1	0,0
Bács-Bodrog	Zombor	város	26 435	1	0,0
Baranya	Pécs	város	34 067	7	0,2
Baranya	Siklós	város	4 956	3	0,6
Bars	Körmöcbánya	város	9 179	1	0,1
Bars	Léva	város	7 400	2	0,3
Békés	Békéscsaba	város	34 243	2	0,1
Békés	Endrőd	falu	10 898	1	0,1
Békés	Gyoma	falu	10 867	1	0,1
Békés	Gyula	város	19 991	3	0,2
Békés	Orosháza	város	19 956	1	0,1
Békés	Szarvas	falu	24 393	1	0,0
Bereg	Beregszász	város	8 078	1	0,1
Beszterce-Naszód	Beszterce	város	9 109	3	0,3
Bihar	Nagyvárad	város	38 557	13	0,3
Bihar	Sarkad	falu	8 244	1	0,1
Bihar	Székelyhíd	város	4 507	2	0,4
Borsod	Mezőcsát	falu	5 215	2	0,4
Borsod	Mezőkeresztes	falu	4 378	1	0,2
Borsod	Miskolc	város	30 408	17	0,6

Megye	Település	Település jellege	Népesség (1890)	Kávéházak száma	Iparossűrűség (H)
Borsod	Sajószentpéter	falu	3 377	1	0,3
Brassó	Brassó	város	30 739	1	0,0
Csanád	Makó	város	32 663	3	0,1
Csongrád	Csongrád	város	20 802	4	0,2
Csongrád	Hódmezővásárhely	város	55 475	6	0,1
Csongrád	Kistelek	falu	7 459	1	0,1
Csongrád	Mindszent	falu	12 033	1	0,1
Csongrád	Szeged	város	85 569	11	0,1
Esztergom	Esztergom	falu	2 544	1	0,4
Esztergom	Esztergom	város	9 349	1	0,1
Esztergom	Németszőgyén	falu	1 521	1	0,7
Esztergom	Párkány	falu	2 417	1	0,4
Fejér	Bicske	falu	6 035	3	0,5
Fejér	Cece	falu	3 156	1	0,3
Fejér	Diósd	falu	857	1	1,2
Fejér	Dunapentele	falu	3 637	1	0,3
Fejér	Ercsi	falu	5 673	1	0,2
Fejér	Etyek	falu	2 748	1	0,4
Fejér	Rácalmás	falu	3 599	1	0,3
Fejér	Székesfehérvár	város	27 548	9	0,3
Fejér	Vál	falu	3 017	1	0,3
Gömör és Kishont	Nyustya	falu	1 480	1	0,7
Gömör és Kishont	Rimaszombat	város	5 562	2	0,4
Gömör és Kishont	Tornalja	falu	1 510	3	2,0
Győr	Győr	falu	4 967	3	0,6
Győr	Győr	város	22 795	16	0,7
Győr	Tét	falu	3 265	1	0,3
Hajdú	Debrecen	város	56 940	17	0,3
Heves	Eger	város	22 427	7	0,3
Heves	Füzesabony	falu	4 116	1	0,2
Heves	Gyöngyös	város	16 124	2	0,1
Heves	Pásztó	falu	5 111	1	0,2

Megye	Település	Település jellege	Népesség (1890)	Kávéházak száma	Iparossűrűség (H)
Hont	Ipolyság	város	3 247	3	0,9
Hunyad	Szászváros	város	5 650	1	0,2
Jász-Nagykun-Szolnok	Jászárokszállás	falu	11 189	2	0,2
Jász-Nagykun-Szolnok	Jászberény	város	24 331	3	0,1
Jász-Nagykun-Szolnok	Karcag	város	18 197	1	0,1
Jász-Nagykun-Szolnok	Szolnok	város	20 748	3	0,1
Kolozs	Bánffyhunyard	város	3 666	1	0,3
Kolozs	Kolozsvár	város	32 756	8	0,2
Komárom	Komárom	város	13 076	11	0,8
Komárom	Tata	város	6 925	4	0,6
Komárom	Tóváros	falu	4 257	2	0,5
Krassó-Szörény	Herkulesfürdő	falu	369	2	5,4
Krassó-Szörény	Karánsebes	város	5 464	2	0,4
Krassó-Szörény	Lugos	város	12 489	5	0,4
Liptó	Csorba	falu	1 605	1	0,6
Liptó	Liptószentmiklós	város	1 854	5	2,7
Máramaros	Kőrösmező	falu	7 620	1	0,1
Máramaros	Máramarossziget	város	14 758	5	0,3
Maros-Torda	Marosvásárhely	város	14 212	1	0,1
Maros-Torda	Szászrégen	város	6 057	1	0,2
Moson	Királyhida	falu	428	1	2,3
Moson	Magyaróvár	város	3 302	1	0,3
Moson	Moson	falu	4 815	3	0,6
Moson	Zurány	falu	1 931	1	0,5
Nógrád	Balassagyarmat	város	7 738	7	0,9
Nógrád	Fülek	falu	1 904	1	0,5
Nógrád	Gács	falu	1 294	2	1,6
Nógrád	Kisterenye	falu	2 698	1	0,4
Nógrád	Losonc	város	7 460	7	0,9
Nógrád	Szécsény	falu	3 518	2	0,6
Nógrád	Szirák	falu	1 514	1	0,7
Nyitra	Berezó	falu	5 689	1	0,2

Megye	Település	Település jellege	Népesség (1890)	Kávéházak száma	Iparossűrűség (H)
Nyitra	Érsekújvár	város	11 299	2	0,2
Nyitra	Galgóc	város	7 216	1	0,1
Nyitra	Miava	város	9 997	1	0,1
Nyitra	Nyitra	város	13 538	6	0,4
Nyitra	Pöstyén	falu	4 643	1	0,2
Nyitra	Sasvár	falu	2 296	1	0,4
Nyitra	Szokolca	város	4 926	1	0,2
Nyitra	Szenice	város	2 922	1	0,3
Nyitra	Vágújhely	város	5 075	3	0,6
Nyitra	Verbó	falu	4 645	1	0,2
Pest-Pilis-Solt-Kiskun	Abony	falu	12 012	3	0,3
Pest-Pilis-Solt-Kiskun	Budakeszi	falu	3 635	2	0,6
Pest-Pilis-Solt-Kiskun	Budapest	székes-főváros	491 938	399	0,8
Pest-Pilis-Solt-Kiskun	Dömsöd	falu	4 069	2	0,5
Pest-Pilis-Solt-Kiskun	Gödöllő	város	4 844	1	0,2
Pest-Pilis-Solt-Kiskun	Izsák	falu	4 285	1	0,2
Pest-Pilis-Solt-Kiskun	Kecskemét	város	48 493	7	0,1
Pest-Pilis-Solt-Kiskun	Kiskőrös	város	7 878	1	0,1
Pest-Pilis-Solt-Kiskun	Kiskunfélegyháza	város	30 326	1	0,0
Pest-Pilis-Solt-Kiskun	Kispest	falu	4 913	2	0,4
Pest-Pilis-Solt-Kiskun	Kóka	falu	3 465	1	0,3
Pest-Pilis-Solt-Kiskun	Monor	város	7 027	1	0,1
Pest-Pilis-Solt-Kiskun	Nagykátá	falu	6 028	1	0,2
Pest-Pilis-Solt-Kiskun	Pécel	falu	2 752	1	0,4
Pest-Pilis-Solt-Kiskun	Piliscsaba	falu	1 501	1	0,7

Megye	Település	Település jellege	Népesség (1890)	Kávéházak száma	Iparossűrűség (H)
Pest-Pilis-Solt-Kiskun	Rákospalota	falu	6 264	1	0,2
Pest-Pilis-Solt-Kiskun	Soroksár	falu	12 143	1	0,1
Pest-Pilis-Solt-Kiskun	Szentendre	falu	4 260	4	0,9
Pest-Pilis-Solt-Kiskun	Szigetcsép	falu	1 030	1	1,0
Pest-Pilis-Solt-Kiskun	Újpest	falu	23 521	16	0,7
Pest-Pilis-Solt-Kiskun	Vác	város	14 450	6	0,4
Pest-Pilis-Solt-Kiskun	Zagyvarékas	falu	3 901	1	0,3
Pest-Pilis-Solt-Kiskun	Zsámbék	falu	4 174	2	0,5
Pozsony	Bazin	város	4 507	1	0,2
Pozsony	Malacka	város	4 211	1	0,2
Pozsony	Nagyszombat	város	11 500	4	0,4
Pozsony	Pozsony	város	52 411	30	0,6
Pozsony	Somorja	falu	2 643	1	0,4
Pozsony	Szenc	falu	3 315	2	0,6
Pozsony	Szered	falu	5 227	2	0,4
Sáros	Eperjes	város	10 371	3	0,3
Sáros	Nagysáros	falu	2 675	1	0,4
Somogy	Csurgó	város	3 672	1	0,3
Somogy	Kaposvár	város	12 544	1	0,1
Somogy	Nagyatád	város	3 192	2	0,6
Somogy	Szigetvár	város	5 078	1	0,2
Sopron	Beled	falu	2 437	1	0,4
Sopron	Csorna	falu	6 090	1	0,2
Sopron	Felsőkismartonhegy	falu	1 431	1	0,7
Sopron	Fertőszentmiklós	falu	3 035	1	0,3
Sopron	Kapuvár	város	6 078	1	0,2
Sopron	Kismarton	város	2 972	2	0,7
Sopron	Lajtaújfalu	falu	1 781	1	0,6
Sopron	Lakompak	falu	1 669	2	1,2

Megye	Település	Település jellege	Népesség (1890)	Kávéházak száma	Iparossűrűség (H)
Sopron	Nagymarton	város	2 869	1	0,4
Sopron	Sopron	város	27 213	12	0,4
Sopron	Sopronszentmárton	falu	851	1	1,2
Szabolcs	Kisvárd	város	6 458	2	0,3
Szabolcs	Nyíregyháza	város	27 014	7	0,3
Szabolcs	Tiszalök	falu	3 954	1	0,3
Szabolcs	Újfehértó	falu	7 898	1	0,1
Szatmár	Nagykároly	város	13 475	1	0,1
Szeben	Nagyszeben	város	21 465	7	0,3
Szeben	Szászsebes	város	6 692	1	0,2
Szeben	Szelistye	falu	3 750	1	0,3
Szolnok-Doboka	Dés	város	7 728	3	0,4
Temes	Detta	falu	3 552	1	0,3
Temes	Lippakeszi	falu	1 866	1	0,5
Temes	Temeshidegkút	falu	3 091	1	0,3
Temes	Temesvár	város	39 884	22	0,6
Temes	Versec	város	21 859	2	0,1
Temes	Vinga	város	4 795	1	0,2
Tolna	Dunaföldvár	város	12 364	1	0,1
Tolna	Szekszárd	város	14 325	1	0,1
Torontál	Baranda	falu	2 027	1	0,5
Torontál	Bégaszentgyörgy	falu	3 165	1	0,3
Torontál	Ferenchalom	falu	3 707	1	0,3
Torontál	Nagybecskerek	város	21 934	3	0,1
Torontál	Pancsova	város	17 948	4	0,2
Torontál	Perjámos	falu	5 953	1	0,2
Trencsén	Nagybiccse	város	2 885	1	0,4
Trencsén	Trencsén	város	5 100	5	1,0
Trencsén	Trencsénteplic	falu	1 021	1	1,0
Trencsén	Zsolna	város	4 117	2	0,5
Turóc	Turócszentmárton	város	2 860	1	0,4
Ung	Csap	falu	1 629	1	0,6
Ung	Ungvár	város	11 793	10	0,9
Vas	Felsőőr	város	3 410	2	0,6

Megye	Település	Település jellege	Népesség (1890)	Kávéházak száma	Iparossűrűség (H)
Vas	Körmend	város	5 334	5	0,9
Vas	Kőszeg	város	7 076	2	0,3
Vas	Rohonc	falu	3 913	1	0,3
Vas	Sárvár	város	2 491	3	1,2
Vas	Szentgotthárd	város	1 452	1	0,7
Vas	Szombathely	város	16 133	6	0,4
Vas	Városhodász	falu	967	1	1,0
Veszprém	Devecser	város	4 339	2	0,5
Veszprém	Enying	város	3 455	1	0,3
Veszprém	Pápa	város	14 261	9	0,6
Veszprém	Siófok	falu	2 381	2	0,8
Veszprém	Veszprém	város	12 655	7	0,6
Zala	Balatonfüred	falu	1 788	2	1,1
Zala	Csáktornya	város	4 046	1	0,3
Zala	Kapolcs	falu	1 222	1	0,8
Zala	Keszthely	város	6 195	1	0,2
Zala	Nagykanizsa	város	20 619	8	0,4
Zala	Sütemeg	város	5 384	2	0,4
Zala	Tapolca	város	5 839	2	0,3
Zala	Zalaegerszeg	város	7 811	1	0,1
Zala	Zalaszentgrót	falu	2 229	1	0,5
Zemplén	Homonna	város	3 738	3	0,8
Zemplén	Nagymihály	város	4 502	2	0,4
Zemplén	Sátoraljaújhely	város	13 017	6	0,5
Zólyom	Besztercebánya	város	7 485	4	0,5
Zólyom	Zólyom	város	5 125	4	0,8

NEMZETÉPÍTŐ ERDÉSZEK

Nacionalizmus a magyarországi erdészetben, 1862–1913

BALOGH RÓBERT – HOMOR PÉTER

NATION-BUILDING FORESTERS

Nationalism in Hungarian Forestry, 1862–1913

The study analyses the intertwining of land-use, modernisation, scientific knowledge and nationalism through the example of forestry in Hungary. Between the 1860s and the outbreak of the First World War, professional forestry was linked to nationalism by two issues. On the one hand, there was the emergence of a Hungarian-speaking professional with the development of Hungarian as a professional language on the top of their agenda. The other reason for the encounter of nationalism and forestry was that many centres of forestry were outside the Hungarian-speaking area. In this paper, the contrasts between the management of the local population and the Hungarian state's programmatic pursuit of modernisation are outlined in the context of the vision of the professionals sent to investigate the flood disasters of the southern region in the 1910s. The motives behind the attitude of foresters towards nationalism and the spectrum of these attitudes are then captured by describing the milieu of higher professional education and the role of the National Forestry Association (= OEE). The efforts of the OEE to develop a Hungarian forestry language and the relationship of the Academy of Forestry at Selmecbánya to Magyarization highlight the complex relationship between professional and national identity.

Keywords: forestry, professional language, nationalism, modernisation

A nacionalizmus azon globális mértékben elterjedt 19. századi politikai gondolatok és társadalmi jelenségek közé tartozik, amelyek jelentősen formálták az emberi közösségek környezeti hatásait. Ez nem csak Közép-Európában volt így, de ez a térség releváns terepe a környezettörténet és nacionalizmus története közötti kapcsolat kutatásának. Tanulmányunk célja, hogy rámutassunk, az erdőgazdálkodás a 19. század második felében kialakult mérnöki módszerei a Magyar Királyság területén a nacionalizmus történetével is érint-

Balogh Róbert, posztdoktori kutató, Ostravai Egyetem [Csehország]; Homor Péter, levéltárvezető, Széchenyi István Egyetem, Egyetemi Könyvtár és Levéltár.

keztek.¹ A kölcsönhatás egyik oka az volt, hogy a hagyományos gazdasági és politikai berendezkedés, valamint a „modernizációt” – vagyis a magántulajdonra alapozott profit-orientált gazdálkodást – ösztönző törvényi keretek az erdőgazdálkodás esetében az ország olyan részein is találkoztak, ahol a lakosság jellemzően nem magyar anyanyelvű volt. Ez a körülmény lehetővé teszi, hogy megvizsgáljuk a magyar nacionalizmus helyi szintű működését és valóságát, illetve szereplőit. A magyar nacionalizmus és az erdészet története közötti kapcsolat másik oka, hogy a 19. század közepén a német szaknyelv dominálta az erdészetet Magyarországon is.²

Amint Gyáni Gábor Stefan Berger és Christoph Conrad kötetéről írott recenziójában, valamint a nacionalizmus történetét összefoglaló monográfiájában Eric Storm is megjegyzi, a 19–20. századra vonatkozó történeti kutatásban kifejezetten nehéz túllépni a „módszertani nacionalizmuson”.³ A levéltárak ugyanis főként a nemzetállami lét felé törekvő, illetve azt legitimáló állami intézmények által képzett iratanyagot őrznek.⁴ Ahhoz azonban, hogy a 19. századi környezettörténet és politikatörténet határterületeit kutassuk, szükség van arra, hogy ne csak a nemzeti történelem melléktermékeit lássuk mindenütt. Ahogy Manu Goswami India gyarmati gazdaságáról szóló monografikus tanulmányában emlékeztet: „Ahelyett, hogy olyan nacionalista kategóriákat feltételeznénk, mint a nemzetgazdaság és a nemzeti tér, inkább ezek konstitúciójáról kell történeti szociológiai elemzést adnunk.”⁵ Amint az alábbiakban világossá válik, a Goswami által megfogalmazott tágabb kutatási probléma kapcsán érdemes a tudományos erdőgazdálkodás intézményi keretei, valamint a nacionalizmus hatásai közötti kapcsolatot tanulmányozni.

Az erdőgazdálkodás Magyarországon is jelentősen megváltozott a 19. század második felében. A változások a hagyományosról a tudományos megalapozottságúvá váló erdőművelés fő irányát követték, s azon belül elsősorban a német tudományos erdészet hatott rá. A tudományos és mérnöki szemléletű erdészet olyan hálózatokban született, amelyekben kulcsszerepet játszott a német erdészek brit gyarmatokon végzett munkája s az ennek nyomán alapított iskolák, valamint az általuk írott tankönyvek. Ravi Rajan és James Beattie is rámutatott már, hogy a 19. század utolsó harmadában különösen Wilhelm Philipp Daniel Schlich és Dietrich Brandis iskolateremtő tevékenysége volt globális jelentőségű és kon-

- 1 John Dargavel – Elisabeth Johann: *Science and Hope. A Forest History*. Cambridge, 2013.; Kavita Philip: *Civilizing Natures. Race, Resources, and Modernity in Colonial South India*. New Brunswick, 2004.
- 2 Jan Surman: Science and its Publics. Internationality and National Languages in Central Europe. In: *The Nationalization of Scientific Knowledge in the Habsburg Empire, 1848–1918*. Ed. Mitchell G. Ash – Jan Surman. Basingstoke, 2012. 30–56.
- 3 Gábor Gyáni: The Past as History. National Identity and Historical Consciousness in Modern Europe. By Stefan Berger, with Christoph Conrad. (Writing the Nation series.) Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2015. 570 pp. *The Hungarian Historical Review* 5 (2016) 377–383.; Stefan Berger – Christoph Conrad: *The Past as History. National Identity and Historical Consciousness in Modern Europe*. Basingstoke, 2015. (Writing the Nation); Eric Storm: *Nationalisms. A World History*. Princeton, 2024.
- 4 A levéltárak történetírást formáló szerepére lásd még Ann Laura Stoler: Colonial Archives and the Arts of Governance. *Archival Science* 2 (2002) 87–109.; Ruby Lal: The Lure of the Archive: New Perspectives from South Asia, by Anjali Arondekar, Michael Fisher, and Rochona Majumdar. *Feminist Studies* 37 (2011) 93–110.
- 5 Manu Goswami: *Producing India. From Colonial Economy to National Space*. Chicago, 2004. (Chicago Studies in Practices of Meaning) 20.

tinenseken átívelő.⁶ A Brit Birodalomban dolgozó német erdészek a szigorúan pénzügyi szemléletű erdőgazdálkodást igyekeztek meghonosítani a gyarmati területeken, s ez hatott aztán vissza a Brit-szigeteken folytatott erdőgazdálkodásra is. A gyarmati valóság azonban a századfordulóra kikényszerítette a helyi lakosság nagyobb arányú bevonását és szempontjainak figyelembevételét, s így az indiai, majd észak-amerikai erdészeti iskolák szemlélete távolodni kezdett a franciaországi és németországi képzőhelyekétől. A korabeli magyarországi erdész szakemberek és a gyarmati világban formálódó elvek és módszerek közötti metszéspontot Karl Johann Gayer szakkönyvei jelentik, amelyek a bevett referenciák közé tartoztak Magyarországon és például Schlich angolra fordított munkáiban is.⁷

A racionális gazdálkodás és üzemszerű működés nemcsak az erdők megőrzését, hanem azok átalakítását is jelentette. Az erdők kezelési osztályokra bontásával, a tervszerű telepítéssel, a gazdaságilag értékesnek tartott fafajok előnyben részesítésével – melyek között nem őshonos fajok is előfordultak – egy emberek által átalakított másodlagos természet alakult ki. A tudományos alapon álló erdészeti kiemelt eszközei az 1860-as évek óta az erdőgazdasági üzemtervek, amelyek a táj átalakítását célzó, az államigazgatás által jóváhagyott és ellenőrzött dokumentumok. Ezek formális célja egy úgynevezett ideális állapot, vagyis egy ökológiailag és gazdaságilag fenntartható és pénzügyileg jövedelmező faj- és korösszetételű erdei faállomány létrehozása volt. A fontos eszközök sorában meg kell említenünk a szállítási infrastruktúrát: az erdei vasutakat, a csúszdarendszereket és a tutajozott fa összegyűjtését lehetővé tevő vízimérnöki építményeket. A fizikai létesítményekhez hasonló jelentőségű volt a talajok és földterületek minőség és termőképesség szerinti osztályozása, az így nyert információk térképes megjelenítése is, valamint az adott területen levő fák osztályozását és ennek átlagos növekedését számszerűsítő táblázatok.

A nacionalizmus, az államépítés és az erdőgazdaság kapcsolatainak elemzéséhez a történeti szakirodalom több támpontot is kínál. Imreh István a centrumtól távol eső területek modernizációjára vonatkozó tanulmányaiban egyrészt azt állítja, hogy a nemzet- és államépítő modernizációval járó tagosítás nyomán a hagyományos gazdálkodás alapján működő települések ostromlott várakká váltak,⁸ másrészt arra is felhívta a figyelmet, hogy a modernizáció nem gyors átvételt, hanem a hagyományos gazdálkodási formák hosszú tovább élését jelentette. Balaton Petra a magyar kormányzati gazdaságpolitika súlyát hangsúlyozta:

„A merkantilista indíttatású liberális gazdaságpolitika érvényesülése néhány évtized alatt társadalmi és demográfiai tragédiát ígérő módon kiélezte a centrum és a periferia, az iparosodó és a hagyományos gazdálkodást folytató területek konfliktusait.

6 Ravi Rajan: *Modernizing Nature. Forestry and Imperial Eco-Development 1800–1950*. Oxford, 2006.; James Beattie: *German Science and Imperial Forestry, 1840s–1900s*. In: James Beattie: *Empire and Environmental Anxiety*. London, 2010. (Palgrave Studies in World Environmental History) 123–149.

7 Karl Gayer: *Der Waldbau*. Berlin, 1880.; Uő: *Der gemischte Wald, Seine Begründung und Pflege, insbesondere durch Horst- und Gruppenwirtschaft. Seine Begründung und Pflege, insbesondere durch Horst- und Gruppenwirtschaft*. Berlin, 1886.

8 Imreh István: A székely faluközösség alkonya. In: uő *Erdélyi eleink emlékezete (1550–1850)*. Kolozsvár, 1999. (A Magyarországtudás Könyvtára) 195–206.

Felvidék, főleg Kárpátalja, az Erdélyi Érchegység és Székelyföld olyan hátrányos helyzetbe kerültek, hogy állami segélyezés nélkül hanyatlásuk megállíthatatlanná vált.”⁹

Ezzel szemben Nagy Botond éppen a helyi innováció és alkalmazkodás eseteit, valamint a korabeli államhatárok szerepét tárta fel mélyrehatóan, szintén a Székelyföld vonatkozásában. Ráadásul az általa vizsgált források alapján a központi modernizációs törekvések inkább tehernek bizonyultak.¹⁰

Vizsgálatunk fókuszát az erdészetre szűkítve kiindulópontnak tekinthetjük Eszik Veronika megfigyelését is a Dinári-karszt erodálódó részeit átalakítani igyekvő erdészeti projektekről. A terület a mai Horvátország határain belül volt, amely akkor a Magyar Királyság részét alkotta. Eszik megfogalmazása szerint:

„A súlyos lokális konfliktusok ellenére a Karszt civilizálására tett magyar állami erőfeszítések igen jelentősek voltak. A munka tétjei túlmutattak a termőterület megnövelésén: a földrajztudományi diskurzus csakúgy, mint az erdészeti szövegek hozzájárultak a Karsztvidék olyan területként való megkonstruálásához, amelyen a magyarság civilizáló hivatást teljesít, amely még barbár ugyan, de amely a magyarság technikai-tudományos kompetenciájának, természetátalakító potenciáljának ékes bizonyítékává válhat.”¹¹

Eszik elemzésének tükrében a Dinári-karszt fásításának esete három olyan problémát vet fel, amelyekre tanulmányunk a válaszokat keresi.¹² A legegységertelműbb kérdés, hogy voltak-e más olyan jellegzetes erdészeti programok, mint a karsztvidéki erdősítés, amelyek megvilágítják, hogy a tájátalakítás, a vidéki lakosság és az erdészet közötti „súlyos helyi konfliktusok”, valamint a nacionalista politika hogyan fonódtak össze. A fenti idézetben rejtve marad az a probléma, hogy az erdészeknek miért volt egyáltalán közük az állam nacionalista törekvéseihez, milyen utakon keresztül válhattak a hivatásos erdészek nacionalistákká. Harmadszor, érdemes beleásni magunkat a magyarországi erdészek mint testület szakmai önképe és a helyi gyakorlatok közötti feszültség történetébe is.

- 9 Balaton Petra: A székely társadalom önszerveződése: a székely társaságok. (Törekvések Székelyföld felzárkóztatására a XX. század elején.) *Korunk* 21 (2010) 1. sz. 78.; Uő: *A székely akció története. Állami szerepvállalás Székelyföld felzárkóztatására.* Bp., 2004. (Erdélyi Történeti Füzetek 1.) Az úgynevezett székely akcióra emlékeztetett a később, már Nagy-Romániában felmerült fejlesztési koncepció az érchegegyeségi Mócvidék vonatkozásában. Lásd Egry Gábor: A mócok útján Székelyföldre? Elmaradottság, fejlesztéspolitika és regionalizmus a 20. század első felében. In: *Székelyföld és a Nagy Háború. Tanulmánykötet az első világháború centenáriuma alkalmából.* Szerk. Orbán Zsolt. Csíkszereda, 2018. 486–504.
- 10 Nagy Botond – Nagy Kinga Sarolta: A tájhasználat változása és a modernizáció közötti kapcsolat a 19. század második felében. A székelyföldi Nagybacon esete. In: *Fenntarthatóság. A Mediawave 2023. évi interdiszciplináris konferenciájának tanulmánykötete.* Szerk. Nagy Attila István et al. Ravazd, 2024. 29–61.
- 11 Eszik Veronika: A magyar–horvát tengeremlék mint nemzetiesített táj. Adalék az intézményesülő földrajztudomány és a nemzetépítés kapcsolatához. *Korall* 62 (2015) 83.
- 12 Meta Remec: A Dinári-karszt fásítása nyomán a közelmúltban főként a fásítás erdőkárosító invazív rovarfajokra gyakorolt hatását elemezte. Meta Remec: Afforestation with Non-native *Pinus nigra* in the Karstic Areas of Southwestern Slovenia Since the Mid-Nineteenth Century. Environmental Implications. In: *Environmental Histories of the Dinaric Karst.* Ed. Borna Fuerst-Bjeliš et al. Cham, 2024. (Environmental History 17) 203–237.

Kiindulópontként tanulmányunk egy dél-magyarországi régióban 1910 és 1913 között többször ismétlődő villámárvíz-katasztrófák okaira és következményeire vonatkozó korabeli szakmai álláspontokat vázolja. Ezek a tervek éppoly árulkodók, mint a Dinári-karszt fásítására vonatkozó elképzelések. Az árvizek a Duna Vaskapu előtt fekvő szakaszán, a határvidéki, de érckészlete és vasúthálózata miatt gazdaságilag jelentős Krassó-Szörény vármegye [részben egyezik a mai romániai Caraş-Severin megyével] keskeny síksági területén pusztítottak. Ez az esemény számunkra különösen az erdőmérnökök álláspontjának nacionalizmussal összefüggő vonatkozásai miatt fontos, ezért az árvíz tanulmányozására kiküldött erdőmérnökök nézőpontjának intézményi és politikai kontextusait tárgyaljuk. Az erdőmérnöki tudás és a magyar nemzetépítés közötti kapcsolatot az állami és magánerdőkben működő erdőmérnököket, valamint tulajdonosokat tömörítő Országos Erdészeti Egyesület (= OEE) hosszú távú programjának és 1866 és 1900 közötti tevékenységének tükrében ragadjuk meg. Az OEE levéltára már csak azért is alkalmas terep a kérdéseink szempontjából, mert az árvizek kivizsgálására kiküldött egyik szakember, Kaán Károly ismertségéhez jelentősen hozzájárultak az *Erdészeti Lapok* hasábjain, a századfordulón közölt tanulmányai, sőt 1920 és 1923 között az egyesület alelnökéként is fontos szerepet játszott a szakmai közösség életében. Hasonlóképpen, mind Kaán szakmai nézetei, mind a magyarországi erdészeti szakma története szempontjából megkerülhetetlen intézmény a selmecbányai erdészeti akadémia (1906-tól főiskola). A más egyesületekkel folytatott levelezés révén az OEE levéltára lehetőséget ad a periferikus, de erdőgazdasági szempontból fontos területek és a politikai központ közötti érdekkülönbségek megfigyelésére is.

Egy természeti katasztrófa és a modernizáló nemzetállam programja

A krassó-szörényi áradások 1910-ben és 1913-ban a nyári időszakban, esetenként többször is nagy károkat idéztek elő. Több száz lakos halálát okozták, utakat és vasútvonalakat sodortak el, és nagy kiterjedésű mezőgazdasági területeket tettek évekre terméketlenné. A helyzetre adott tudományos válaszokból – köztük az erdőmérnökök közreadott véleményéből – kirajzolódik a modernizáló nemzetállam programja és viszonya a helyi lakosság gazdálkodásához.

Az 1913. évi nyári áradások – a Sávoly Ferenc meteorológus által a korszak jelentős agrárius hetilapjában, a *Köztelek*ben közölt időjárás-jelentések alapján – az egész korabeli Magyarországot súlyosan érintették, de Kelet-Magyarország volt a leghosszabb ideig kitéve a megszokottól eltérő körülményeknek. Mivel négy éven belül ez már a harmadik anomália volt, felmerült a kérdés, hogy vajon elhúzódó változásról lehet-e szó, és melyek azok a tényezők, amelyek befolyásolják az árvízi pusztítás mértékét. Ahogy Sávoly írta: „Krassóban és erdélyi szomszédos tájain úgy látszik, állandósulni kezdenek az árvizek, amelyek mindannyiszor tömérdek gazdasági értéket pusztítanak el.”¹³ Sávoly elemzése

13 Sávoly Ferenc: A délkeleti árvizekhez. *Köztelek* 23 (1913) 1835.

időrendben már a harmadik kísérlet volt a katasztrófasorozat tudományos eszközökkel való megértésére. Elsőként, az 1910. júniusi, sok áldozatot követelő villámárvíz akaratlan szemtanújává váló Schréter Zoltán és Lampel Jenő geológusok adtak magyarázatot, s ők a települések helyének rossz megválasztását jelölték meg a katasztrófa fő okaként. A Földművelésügyi Minisztérium Kaán Károlyt és egy másik jelentős erdészeti tisztviselőt, Térfi Bélát¹⁴ kérte fel arra, hogy mérjék fel a helyzetet, keressék meg a kiváltó okokat, és tegyenek javaslatokat az orvoslásra. E tanulmány szerzőinek egyike egy korábbi tanulmányában már felhívta a figyelmet arra, hogy Kaán Térfi Bélával közösen teljesített eseti kiküldetése, amely a korabeli Magyarország déli határvidékére vitte, jelentős hatást gyakorolt az 1919 utáni magyarországi erdészeti politikára.¹⁵

Ki volt Kaán Károly és miért jelentős az ő hangja? Kaán egy, az 1848–1849-es szabadságharcban való aktív részvétele miatt vagyonát veszített Zala vármegyei zsidó származású családba született. Az erdészeti főiskolát ösztöndíjas hallgatóként végezte el, s az államvizsga után, karrierje elejét a Besztercebányai Erdészeti Igazgatóságon töltötte. A Földművelésügyi Minisztériumban mindössze hat év alatt, 1916-ban érte el az államtitkár-helyettesi állást, amely voltaképpen a legmagasabb rangú állami erdészévé tette. Ezt a pozícióját a rövid életű népköztársasági és bolsevik rendszerek alatt is megtartotta.¹⁶

A délvidéki árvízi esemény fontos történet volt abból a szempontból, hogy miképp alakultak a modernizáló nemzetállam fogalmai a helyi lakosságról. Kaán már pályafutásának első, 1900 körüli éveiben úgy vélte, hogy az erdőgazdálkodásnak fontos tényezővé kell válnia ahhoz, hogy a magyar nemzetgazdaság erős versenytársá váljon az európai vagy a világ gazdaság színterén. Meggyőződése volt, hogy ez korábban azért nem valósult meg, mert az állami beruházások hiánya miatt az infrastruktúra alulfejlett maradt. Sőt, Kaán az erdőket egyszerre tekintette nemzetgazdasági és geopolitikai tényezőnek. Úgy látta, hogy az a tény, hogy az erdővagyon nemzetiségi területen fekszik, egyszerre fenyegeti a magyar elit hegemoniáját a Magyar Királyságon belül, és akadályozza azt, hogy a nemzetgazdaság kiteljesítse potenciálját. Ennek megfelelően 1902-ben támogatta azt az elképzelést, hogy induljon társadalmi mozgalom annak érdekében, hogy többségében

14 Térfi Béla (1869–1959) tanulmányait Selmecbányán végezte, majd a besztercebányai erdőigazgatóságnál kezdett el dolgozni mint gyakornok. 1900-ban a Földművelésügyi Minisztériumba került. Az első világháború alatt a Közélelmezési Minisztériumban volt tanácsos, 1919. februártól közlelmezési államtitkár. Posztján maradt 1919 augusztusáig, amikor a gabonagyűjtés országos kormánybiztosának nevezték ki. 1921 decembere és 1922 októbere között közlelmezési ügyekért felelős tárca nélküli miniszter volt a Bethlen-kormányban. 1924-ben az Országos Erdészeti Egyesület alelnökévé választották, egészen a második világháborút követő időszakig az egyesület tisztviselője volt. Argentínában hunyt el. *Magyar Életrajzi Lexikon*. I–III. Főszerk. Kenyeres Ágnes. Bp., 1967–1994. II. (L–Z) 844.; Soproni Egyetem Központi Könyvtár és Levéltár 204.; *Erdészeti Lapok* 63 (1924) 2.; Bódy Zsombor: Vér és kenyér. Gabonaellátás 1919-ben a megszállt Magyarországon. *Rubicon* 28 (2017) 7–8. sz. 34–37. Lásd még Király Pál: Erdőmérnökök miniszteri székekben. *Erdészeti és Faipari Híradó* 21 (2011) 3. sz. 8–9.

15 Balogh Róbert: A Kárpát-medence-fogalom jelentősége az antropocén korszak szempontjából. Válságtudat és antropogén tájálalakítás (1910–1945). In: *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv 2021. Környezettörténet – Historiográfia*. Főszerk. Kövér György et al. Bp., 2021. 219–244.

16 Az 1919 utáni, Kaán elleni antiszemita támadások lehetnek az okai annak, hogy az ő döntéseivel kapcsolatos mappákat mintha szisztematikusan eltávolították vagy kiemelték volna a Földművelésügyi Minisztérium archívumából.

magyar tulajdonosai legyenek azoknak a területeknek, ahol a nem magyarok alkották a többséget.

„Beksicsnek ily alapokon szőtt ama birtokkicserélési tervét, hogy földesuraink a sík földön parcellázzanak, s ekként szerzett vagyonukkal a hegyvidéken erdőt vásároljanak, azt a javaslatát, hogy mánásaink másod- vagy harmadszülött fiaik részére a hegyvidék erdőségein alkossanak hitbizományi, s ezzel egyben a Felvidéket s az erdélyi részeket meghódítsák a magyarságnak; nemcsak legfőbb nemzeti céljaink, de az erdőgazdasági politika nézőpontjából is a legszívesebben fogadjuk.”¹⁷

A krassó-szörényi kiküldetésre nem sokkal azután került sor, hogy Kaán erdőgazdasági elveit közreadta az *Erdészeti Lapok* 1911-es számában. Ekkoriban Krassó-Szörény viszonyaiból az előnytelen erdőértékesítési gyakorlatot emelte ki:

„Ezzel szemben és a vázolt előfeltételek hijján az ugyane megyében még elterülő, s 600.000 kat. holdat meghaladó, állami és magántulajdont képező erdőállomány gazdasági körülményei még ma is igen kedvezőtlenek és teljesen kezdetlegesek! Ezeknek a javarészt még mindig föltáratlan erdőknek jelentékeny részéből a fatermés ma még jövedelmesen ki sem szállítható, s így egyáltalán nem értékesíthető; míg másik részükben a faanyagok terület szerint több évre lábon eszközölt eladása magángazdasági szempontokból is igen alárendelt jelentőségű, nemzetháztartási tekintetektől pedig annál kevésbé számottevő, mert a fejletlen erdőgazdaság nem alkalmas arra, hogy a kulturális tekintetben nagyon visszamaradt vidék föllendülését bármily irányban és jelentékenyebb módon előmozdítsa.”¹⁸

Az árvízi helyzetet tanulmányozva 1912-ben Kaán és Térfi arra a következtetésre jutottak, hogy a pusztító árvizeket önmagában nem magyarázza a csapadékmennyiség és a települések elhelyezkedése. A katasztrófa attól vált igazán súlyossá, hogy a magasabban fekvő területeken pusztult az erdő, s ezt elsősorban az ott legeltetett kecskék idézték elő. A kiküldött erdőmérnökök úgy vélték, hogy a helyi lakosok aláássák az erdészeti hatóságok erőfeszítéseit a talajeróziót megakadályozó erdősávok létrehozására. A helyzet lehetséges kimenetei tekintetében azonban már volt különbség Térfi és Kaán között. Míg az előbbi úgy vélte, hogy a lakosságot rá lehet nevelni, hogy javítson a gyakorlatokon, addig Kaán hét évvel későbbi összegzésében pesszimistább volt.¹⁹ Szerinte a helyi lakosok képtelenek előre látni tetteik következményeit. Ehhez érdemes hozzátenni, hogy a 19. század folyamán az erdészek széles körben úgy vélték, hogy a kecskék és a kecsketartók az ész-

17 Kaán Károly: Nemzeti akció és erdőgazdaság. *Erdészeti Lapok* 41 (1902) 479. Beksics Gusztáv jogász, publicista és politikus a Szabadelvű Párt képviselőjeként, valamint miniszteri tanácsosként ténykedett a magyar nemzetállam-építés érdekében. A nemzetiségi kérdéstről, különösen az erdélyi helyzetről alkotott nézeteit több röpiratban is kifejtette.

18 Kaán Károly: Erdőgazdasági eredmények és azok gazdaságpolitikai következményei. *Erdészeti Lapok* 50 (1911) 43.

19 Térfi Béla: A krassó-szörényi árvíz katasztrófák. *Vízügyi Közlemények* 13 (1913) 1. sz. 1–20. Kaán értelmezését lásd uő: *Erdőgazdaság-politikai kérdések*. Bp., 1920.

szerű erdőgazdálkodás ellenségei. Ezért a kecskék engedély nélküli erdei legeltetése magasabb büntetést vont maga után, mint a lovak és szamarak esetében. Az 1879. évi XXXI. törvénycikk 100. paragrafusa, nagyrészt az 1852-es osztrák erdőtörvényt másolva írta elő, hogy

„A ki oly erdőben, melyben a legeltetésre nincs joga, szándékosan vagy gondatlanságból legeltet, az okozott kár és esetleg a hajtópénz megtérítésén felül, pénzbüntetéssel a következő mértékben büntetendő:

1. 1 darab szarvasmarháért 50 kr.
2. kecskéért 50
3. ló, öszvér vagy szamárért 40
4. juhért 15”

Ráadásul,

„Ha a legeltetés 15 éven aluli, vagy tilalom alatt álló erdőben, vagy pedig véderdőben, avagy futóhomokban álló erdőben történik [...] felszámított pénzbüntetés mindenik darab állatért kétszeresen veendő. Ha pedig a legeltetés hat éven aluli, mesterséges ültetvények, vagy erdei vetések közt, avagy faiskolában történt, a pénzbüntetés háromszoros összegben szabandó ki.”

Térfi 1912-ben több változatban is közölt cikkéből és Oroszi Sándornak a térség erdészettörténetére vonatkozó kutatásából ismert, hogy az állattartó lakosság és az erdészeti igazgatás közötti konfliktus 1886-ban éleződött ki, amikor a volt határőrvidéki ezredék erdeinek kezelését az állam vette át. Ettől kezdve a helyi lakosság szolgálmai valóban megszűntek, 1892-től pedig életbe lépett az üzemterv, ami tovább korlátozta a tájhasználatot.²⁰ Kaán és az árvizeket tőle függetlenül tanulmányozó neves meteorológus, Sávolgy Ferenc is azt javasolta, hogy az állami intézmények vezessenek be szigorú ellenőrzéseket a főként román parasztság körében azzal a céllal, hogy megakadályozzák a kecske- és juhcsordák legeltetését a hegyoldalakon: „...a legnagyobb erélyességgel kellene az árvizek állandó veszedelmét kevesbíteni azáltal, hogy a birka- és kecskelegelőül használt lejtők beerdősíttessenek, az ott lakó román nép pedig a legszigorúbb ellenőrzés alá veendő, hogy vandál módon ne pusztítsa a fát.”²¹ Amíg Kaán 1902-ben a telepítési gondolatot a beruházások jövőbeni hatása miatt támogatta, az árvíz nyomán megerősödhetett benne az a nézet, hogy állami kontrollra van szükség a helyi lakosság káros gyakorlatainak ellensúlyozására.

Fontos tisztázni, hogy Magyarországon az 1880-ban életbe lépett erdőtörvény nem tartalmazott paragrafust a nacionalizmusra, nemzetiségre vagy etnikumra vonatkozóan. Bedő Albert mint a Magyar Királyság főerdésze, az erdőtörvény bevezetését követő első

20 Oroszi Sándor: A bánági volt határőr közösségek (Krassó-Szörény vármegye) erdőgazdálkodása. *Erdészettörténeti Közlemények* (2003) 58. sz. passim. [Temaikus szám.]

21 Sávolgy Ferenc: A délkeleti árvizekhez. *Köztelek* 23 (1913) 1836.

évtizedben az erdészeti igazgatás vezetője volt, 1896-ban államtitkári nyugdíjba vonulása előtt *A magyar erdész nemzeti hivatásáról*²² című esszéjében amellett érvelt, hogy az erdészek az állam legtávolabbi előőrseként működtek, és ezért hidat képeznek a nem magyar népcsoportok és a magyar birodalom, azaz a magyar állam között. Vagyis az erdészek jelenléte segíthet a magyar állam iránti lojalitás érzését kiváltani a más nemzetiséghez tartozók körében. Bedő volt a főszerkesztője a *Magyar Állam összes erdeinek gazdasági és kereskedelmi leírása* nevű monumentális munkának is, amely 1872 és 1896 között feltérképezte, osztályozta és számszerűsítette Magyarország összes erdejét. Ez a munka tartalmazta az ország közigazgatási felosztását, az erdőállományok földrajzi elhelyezkedését és típusait, valamint a földtulajdonosi viszonyokat.²³ A székely származású Bedőnél kevesen voltak jobban tisztában azzal, hogy az állami tulajdonban lévő erdők főként a Kárpátokban helyezkedtek el, ahol a magyar lakosság a Keleti-Kárpátok belső vonulata kivételével kisebbségben volt. Úgy vélte, hogy ez a helyzet problémát jelent az állam számára, mivel a periférián uralkodó viszonyok megnehezítették azon jóléti szint biztosítását, amely szükséges lett volna a faellátási lánc működtetéséhez és exportjához szükséges szakképzett munkaerő odavonzásához. Bedő szerint – Kaán modelljével összeegyeztethető módon – a megoldás olyan hivatásos erdészekből álló testület létrehozásában rejlett, akik vállalják a hosszú távú kitermelés irányítását és felügyeletét, hogy az erdők elegendő vagyont termeljenek mind az állam, mind az erdészeti tevékenységet folytató helyi lakosok számára.

Bedő nem csak esszéjében fogalmazta meg vízióját az erdészet, a nemzetépítés és államépítés kapcsolatáról. A *Magyar Állam összes erdeinek gazdasági és kereskedelmi leírása* számos táblázata közül az 1885 és 1894 közötti jogsértések számát összegző táblázat indirekt módon ugyan, de szintén tudósít a nemzetiségek és az állami erdőigazgatás viszonyáról. Sajnos a kimutatásban a vármegyéknek csak mintegy fele szerepel, és nem tartalmaz olyan adatsorokat, amelyek legalább részlegesen tájékoztatnának a vármegyénél kisebb közigazgatási egységekről. Az esetek száma az említett időszakban egy kivételével minden vármegyében nőtt, de a változás léptéke nagymértékben különbözött az egyes vármegyékben. Az esetszámok közötti rendkívüli eltérések valószínűleg nem a tényleges károkozás gyakoriságának különbségeiből, hanem értékelésük és felderítésük mértékéből adódtak. Sáros vármegyében az esetek száma 1893-hoz képest 1894-re majdnem megduplázódott, ami esetleges szemléletváltásra vagy hirtelen válságra utal – amint alább látni fogjuk, nem véletlenül. A különböző vármegyéből származó konkrét esetek alaposabb elemzése hasznos lenne, amennyiben elegendő számban maradtak volna ezekről levéltári nyomok. Az 1910-es népszámlálási adatok alapján a Bedő által felsorolt 32 vármegye közül 16-ban a magyarok alkották a többségi közösséget, hat másikban pedig a

22 Ez a mű a Magyarország millenniumi ünnepségei alkalmából tartott beszédének átirata volt. Bedő Albert: *A magyar erdész nemzeti hivatása*. Bp., 1896.

23 Bedő Albert: *A Magyar Állam erdősegeinek gazdasági és kereskedelmi leírása*. I–IV. [Kiad. Darányi Ignác.] Bp., 1886. [2. kiad.] [IV. (A magyar állam erdősegeinek gazdasági és kereskedelmi leírása. Az állam összes erdősegeinek átnézeti térképével.)]

lakosság 30–50%-át tették ki. Az etnikai arányok és a bejelentett erdészeti kihágási esetek száma között azonban nincs látható összefüggés.

A következőkben a professzionális erdészek politikai szocializációjának színtereit, vagyis az erdőmérnökök képzésének politikai kontextusát, az erdészeti szakma tudástermelésének nyelvi és etnikai vonatkozásait, valamint a perifériához sorolható területek jellegzetes problémáival kapcsolatos álláspontját tekintjük át, hogy így elhelyezhessük Kaán és Térfi fent vázolt értelmezését az 1910 és 1913 közötti krassó-szörényi árvizekkel kapcsolatban.

Magyarosítás az erdészeti felsőoktatásban

Kaán Károly politikai szocializációja jelentős részben a selmecbányai Bányászati és Erdészeti Akadémián zajlott, ahol 1885-től 1889-ig, 18 és 22 éves kora között tanult. Ezért mi most az akadémia erdészeti fakultásán a magyar tanítási nyelv bevezetését megelőző időszakot, majd az azt követő változásokat tárgyaljuk. Ezzel az a célunk, hogy felvázoljuk azt a miliőt, amelyben az erdőmérnökök oktatása és politikai szocializációja zajlott.

Selmecbánya és környéke a Magyar Királyság soknemzetiségű területeinek egyike volt a 19. század második felében. Bár Hont vármegyében a századfordulóra már enyhe magyar többséget mutattak ki a népszámlálások, maga a város a magyar–szlovák nyelvhatártól északra feküdt, és lakosságán belül is a szlovák anyanyelvűek alkották a többséget.²⁴ A magyarok és a németek – akik közül a censusok során néhányan magyarnak vallották magukat – inkább a belvárosban laktak, míg a szlovák többség a külvárosban élt. A 19. század második felére a szlovákok száma meghaladta a német és a magyar közösséget az akkor mintegy 15 ezer lakosú városban.²⁵ A nyelvpolitika mind a soknemzetiségű városban, mind az akadémián és annak sokszínű hallgatóságában a konfliktusok terepe volt. A hallgatók vitákat folytattak arról, hogy megőrizték-e a diákélet német kultúrában gyökerező szokásait, amelyek az akadémiát alapítása óta, még a magyar tannyelv bevezetése előtt jellemezték. A kiegyezés által létrehozott politikai rendszer azonban sikeresnek bizonyult a középosztályok asszimilálásában. Számos német származású neves erdész és akadémiai tanár aktívan támogatta a magyarosítást és a magyar nyelv ügyét. A selmecbányai német ajkú szülők gyermekeként született Divald Adolf „Erdődi” álnéven, 1866-ban magyarul megjelent *Közgazdasági eszmetöredékek az erdészet köréből* című hosszú esszéje nagyban hozzájárult az erdészeti törvény megalkotásához. Divald nemcsak a modernizáció tudományon keresztül történő előmozdítása mellett tört lándzsát, hanem a magyar nyelv használatának bevezetését is mérlegelte az erdészeti oktatásban. Szerinte:

24 A Magyar Szent Korona országainak 1900. évi népszámlálása. 10. rész. Végeredmények összefoglalása. Szerk., kiad. A Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal. Bp., 1909. A polgári népesség anyanyelv szerint a három utolsó népszámlálás alapján, törvényhatóságokonként. II. Táblás kimutatások. 28. sz. 102. (https://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_1900_10/?pg=327&layout=s&query=anyanyelv. Legutóbbi megtekintés 2025. március 20.)

25 Bartha Dénes – Oroszi Sándor: *Selmec, Téged soha nem feledtünk!* Sopron, 2019. 123.; Szűts István Gergely: *Selmecbánya gazdasága és társadalma az 1910-es években. Soproni Szemle 73 (2019) 260.*

„Komolyabb megfontolást igényel még az is, hogy *mai nap* két-három intézet számára *magyarnyelvű* szaktanárokat hol vegyünk?

Nem volna e czélszerőbb, *legelőször is csak a selmeczi erdészakademia megmagyarosítását czélba venni, azt a tudomány és a tanítási rendszer európai színvonalára emelni* – és ha majd valaha csak ugyan még számosabb oly intézet szüiksége mutatkoznék, annak az élet mezején és addig megedzett tanítványai közül a szükséges tanerőket toborzani?”²⁶

Végül arra a következtetésre jutott, hogy a „szakismeret előmozdítása, magyar nyelven való meghonosítása és terjesztése céljából *nevezetesen a selmeczi erdészeti akademia magyarosítása eszközöltessék*”.²⁷

Vadas Jenő 1896-ban megjelent, az erdészeti akademia történetéről szóló munkájában idézte egyik tanártársa, Fekete Lajos visszaemlékezéseit. Fekete Lajos 1856 és 1859 között tanult erdészetet, majd 1867-től az akadémián tanított, ahol 1871-ben professzorral neveztek ki. Az 1897/1898-as és az 1899/1900-as tanévben az akademia igazgatója volt.²⁸ Vadas Jenő intézménytörténeti munkájában közölt visszaemlékezés alapján Fekete Lajos ily módon racionalizálta az 1867 utáni magyarosítási politikát:

„Nem volt még magyar erdészet, nem volt magyar erdészeti irodalom.«

»De voltak magyar fiatalok, kik a selmeczi akadémián az alig értett német nyelven gyűjtötték az ismereteket szakunk terén.«

»Törték, rontották az idegen nyelvet a szakért, melytől kenyeret vártak.«

»Oh mennyivel könnyebb lett volna édes anyanyelvükön hallgatni az előadásokat! Mennyivel kellemesebb lett volna anyanyelvükön versenyezni vizsgáikon a babérért.«

»De erre gondolni sem mertek akkor. Csak a vágy volt keblükben, mely oly mélyen rejlett ott – azon idegen atmosphaera nyomása alatt –, hogy gondolatban sem nyerehetett még alakot, kifejezést...«²⁹

Vadas egy másik romantikus történetet is elmesélt Fekete emlékeiből. Ez Wagner Károlyról szólt, aki Máramaros vármegyéből származott, anyanyelve német volt, de idővel az egyik legjelentősebb, magyar erdészeti törvényeket követelő és szakmai identitást formáló erdész lett. E történet szerint, amelyben Fekete a nyelvi kérdés valódi természetére igyekezett rávilágítani, a terepi gyakorlati képzés egyik napján Wagner – akkoriban az akademia adjunktusa – a magyarul beszélő hallgatók csoportját véletlenül vagy szándékosan a terület legmagasabb, sziklás pontjára vitte, ahol magyarul beszélgetett

26 Erdődi [Divald] Adolf: *Közigazgatási eszmétörédek az erdészet köréből*. Pest, 1866. 65. [Kiemelések az eredetiben.]

27 Uo. 68. [Kiemelés az eredetiben.]

28 Fekete Lajos kutatási és oktatói tevékenysége az erdészet szinte minden ágára kiterjedt. 1913-ban Blattny Tiborral (1883–1969) közösen publikálta a Magyar Királyság területén lévő erdőkről szóló nagyszabású monografikus tanulmányát. *Az erdészeti felsőoktatás 200 éve. Emlékkönyv. Selmeczbánya 1808 – Sopron 2008. I–III.* Szerk. Albert Levente et al. Sopron, 2008. I. 239–240. Lásd még Bartha Dénes: *Fekete Lajos (1837–1916) élete és munkássága*. Sopron, 1997. (Erdésztnagyjaink Arcképcsarnoka 1.)

29 Vadas Jenő: *A selmeczbányai M. Kir. Erdőakademia története és ismertetője*. Bp., 1896. 133.

velük, és felvetette a magyar szaknyelv kérdését. Fekete szerint Wagner megfogalmazta azt, amit a diákok is gondoltak, és amitől lelkesek és izgatottak lettek. Fekete azzal fejezte be a történetet, hogy egy napon majd emlékművet állítanak azon a helyen, ahol először merült fel az erdészeti szövegek magyar nyelven történő megírásának gondolata.³⁰

Az intézménytörténet szerzője, Vadas Jenő, a kiemelkedő, a szakmakultúra magyarosítását propagáló erdész is szlovák származású volt, aki 1882-ben változtatta családnevét Vlkolinszkyról Vadasra. Selmezbányán 1891-ben lett professzor.³¹ 1922-ben bekövetkezett halálakor nekrológiájában a következőket olvashatjuk „Már a főiskolán kitűnt társai közül és néhány kortársával együtt, zsinóros magyar ruhában járva, hatalmas propagandát fejtett ki a német diákelet megmagyarosítása körül.”³²

Miként következett be az akadémia magyarosítása? A selmezbányai Bányászati és Erdészeti Akadémia [Berg und Forstakademie] 1848-ig az egyetlen bányászati felsőfokú oktatási intézmény volt a Habsburg Birodalomban.³³ Az erdészet területén a Magyar Királyságban szintén egyedülálló volt, de 1813-tól a Bécs melletti Mariabrunnban már működött erdészeti akadémia. Míg a bányászati szakon tanulók többsége a Magyar Királyságon kívülről érkezett, addig az erdészeti szakon tanulók 70-80 százaléka magyarországi volt Selmezbányán. Az 1848-as forradalom jelentősen megváltoztatta az intézmény etnikai profilját. Bár 1848 tavaszán a diákok még egységesen léptek fel, hamarosan etnikai és nemzeti feszültségek kerültek felszínre. 1848 májusában 130, osztrák és cseh területről származó bányászhallgató hagyta el Selmezbányát, hogy máshol folytassa tanulmányait.³⁴ 1849-ben az erdészeti szak egyes tanfolyamait – először az intézmény történetében – rövid ideig magyarul is tartották. Az 1867-es kiegyezést követően Selmezbányán is bevezették a magyar tannyelvet, mindez ugyanakkor azzal is járt, hogy az intézmény elveszítette birodalmi jellegét, a későbbiekben pedig ritkaságszámba ment, hogy osztrák, morva- vagy csehországi diák iratkozott be az akadémiára.³⁵

A selmezbányai intézményhez kötődő diákegyesületek története a különböző etnikai csoportok közötti rivalizálás tükré is.³⁶ Az egyetemi diákság hagyományaiban gyökerező

30 1900. július 1-én, az eseménynek tulajdonított ponton az Országos Erdészeti Egyesület közgyűlésén Besztercebányán Wagner-emléktáblát avattak. A mára megsemmisült márványtáblán ez állt: „Viselje e csúcs/Wagner Károly/nevét./E helyen pendítette ő meg az 1858/59. tanévben/A magyar erdészeti irodalom eszméjét/lelkészülő tanítványai előtt./Ennek emlékéét ünnepelték meg itt a/magyar erdészek/1900. júl. 1.” Fekete Lajos, mint az akadémia igazgatója, ismét felidézte a történetet. „Visszapillantás idei közgyűlésünkre.” *Erdészeti Lapok* 39 (1900) 644.; Bartha: *Fekete Lajos (1837–1916) élete*, 4.

31 *Az erdészeti felsőoktatás 200 éve*, I. 297.

32 R.: Vadas Jenő (1857–1922). *Erdészeti Lapok* 61 (1922) 215.

33 A mariabrunni intézményt 1866-ban Forstakademie rangra emelték. 1875-ben az 1872-ben alapított bécsi mezőgazdasági főiskolához, a Hochschule für Bodenkulturhoz integrálódott mint erdészeti kar. Lásd Leopold Árpád: Zöld peregrinációban. *Erdészettörténeti Közlemények* 76 (2008) 14.

34 Zsámboki László: A selmeci akadémia és ifjúsága 1848/49-ben. *Bányászati és Kohászati Lapok* 13 (1998) 239.

35 Wagner Károly, az 1867 utáni első selmezbányai erdészprofesszor, aki kulcsszerepet játszott abban, hogy az erdészeti iskolában a magyar lett az oktatás nyelve, figyelemmel kísérte a mariabrunni intézmény tanszervét, és megállapította, hogy nem volt jelentős eltérés a nagy birodalmi intézményekben tanított eszméktől és tananyagtól, ahol az oktatás nyelve a német volt. Vadas: *A selmezbányai M. Kir. Erdőakadémia története és ismertetése*, 117.

36 Szilas A. Pál: Az egyetemi ifjúság haladó hagyományai, szokásai, szervezetei. In: *Vivat Academia. Az Országos Magyar Bányászati és Kohászati Egyesület és az Országos Erdészeti Egyesület Emlékkönyve a bányászati, kohászati*

Burschenschaft Selmezbányán is meghonosodott, az 1820-as évek elejéről ismert a Deutsche Gesellschaft in Schemnitz nevezetű diáktársaság.³⁷ A *Burschenschaft* intézménye azonban a magyar nacionalizmus térnyerésével átalakult, a diáktársaságok pedig a nemzeti hovatartozás kifejezésének színtereivé váltak. A selmezbányai diákegyesület az 1848-as forradalom után Általános Társaság néven alakult újjá, de 1871-ben a magyar kultúrát népszerűsíteni kívánó diákok kiléptek a társaságból, és megalakították az Akadémiai Olvasókört, amelyet 1875-ben Magyar Társaságra kereszteltek át, majd 1879-től Ifjúsági Kör néven működött tovább. Ezekben az években a diákélet magyarosításáért folyó küzdelem dúlt, amelynek érdekes módon az eredménye nem a német alapú diákhagyományok elvetése lett, hanem azok átstrukturálása egy magyar hangsúlyú plurális kultúrává. Zivuska Jenő, aki 1894–1898 között a selmezbányai akadémia diákja volt, később pedig Debrecenben az irodalomtörténet és filozófia egyetemi magántanára lett,³⁸ millenniumi emlékiratában beszámol erről a magyarosodási folyamatról – igaz, ő maga túl fiatal volt ahhoz, hogy azt személyesen átélje.

„Egykoru feljegyzés szerint Amphibia álnévvel egy schachtista³⁹ a következőket tette közzé: »December 3-án tartott gyűlés határozatából a schacht társaság feloszlattatott és az utolsó schacht-tag megtartását 1878. December 10-ikére tűzte ki, a mely a schacht tagok nagy tüntetésével végződött.

1877. Február 3-kán ezen feloszlási ünnepség pompával tartatott meg.«

Az a bizonyos decemberi ülés tényleg megtörtént a társas kör kocsmájában, melyen az utolsó vótumot a kéményen keresztül kiáltották be. Ez az egy szavazat buktatta meg hivatalosan a schachtot.

A *Burschenschaft* fehér, zöld, fehér színű, ezüstös, »Glück auf!« feliratú zászlója, jegyzőkönyvei, névkönyvei egy vidéki körre, a »Szepesi Társaságra« szállottak át. A fuchsozok [elsőévesek] jelvényét, a rókát eltemették, a sörös stiblit összetörték. Vége volt a romantikának.

A magyarosítók küzdelmét a kormány is sankcionálta, nevezetesen 1877-ben kelt 13,803. számú pénzügyminiszteri rendelet értelmében minden német diák-szokásra emlékeztető dolgot betiltott.⁴⁰

Ennek ellenére a diákélethez kapcsolódó hagyományos német kifejezések és nóták fennmaradtak, azok teljes elmagyarosítására csak nem sokkal a második világháború előtt – már Sopronban – került sor.⁴¹ Az Ifjúsági Körön belül több egyesület alakult regionális identitás alapján. Például a Szepesi Egylet kétnyelvű volt, németül és magyarul működ-

és erdészeti felsőoktatás 250. évfordulójára. Bp., 1985. 239–243.

37 Ifj. Sarkady Sándor: *A Bánya-, Kohó- és Erdőmérnök-hallgatók Ifjúsági Köre Sopronban (1919–1948)*. Sopron, 2017. 14.

38 Matusovits Péter: Dr. Zivuska Jenő (1876–1926). *Erdészeti Lapok* 65 (1926) 74–77.

39 A diákok törzshelye a Schacht nevű kocsmában volt, innen a schachtista elnevezés.

40 A selmeczi M. kir. Bányász és Erdész Akadémia Ifjúsági Körének millenniumi emlékirata. 1763–1896. Szerk. Zivuska Jenő. Debrecen, 1896. 13.

41 Sarkady: *A Bánya-, Kohó- és Erdőmérnök-hallgatók*, 207–220.

dött.⁴² E fejlemények fő jelentősége az volt, hogy miközben a régóta fennálló diák hagyományok folytatódtak, a nyelv, amelyen gyakorolták őket, a magyar lett.

Az itt tárgyalt időszakban az etnikai rivalizálás a Magyar Királyság politikai életének mindvégig része maradt, ami a selmecbányai szlovák és román diákok, valamint a magyar elit viszonyában is megnyilvánult.⁴³ Bár a korabeli helyi és országos napilapok, mint például a *Felvidéki Híradó*, a *Selmeczbányai Híradó* és a *Selmeczbányai Hírlap* nem tartalmaznak beszámolót a szlovák lakosság és a magyar származású diákok közötti villongásokról a városban,⁴⁴ az akadémián a román nemzeti mozgalommal szembeni ellenségeskedés jelei mutatkoztak. Az Akadémia Ifjúsági Körének képviselői 1885-ben és 1888-ban magyarellenes aktivizmussal és propagandával vádoltak meg néhány erdélyi diákot. Az utóbbi esetben az volt a gyanú, hogy egy 26 főből álló csoport külön diákszövetség létrehozását tervezte, és román nyelvű folyóiratokat olvasott.⁴⁵ A román diákok az egyik országos napilapban reagáltak a vádakra:

„Tisztelt szerkesztő ur! Becses lapjának 167-ik számában egy ily című cikk jelent meg: »Az oláhok Selmecen«, a melyben ismét súlyos vádak emeltetnek ellenünk. E közlemény által igen érzékenyen vagyunk megbántva, látva, hogy tisztelt kollégáink »egy része« szünni nem akaró szenvedélylyel ragaszkodik ama téves meggyőződéséhez, hogy a selmeci román ajku ifjúság csakugyan magyarellenes érzelmű s nincs kevés türelmük bevárni a nagytekintetű igazgatóságnak, mint az egyedüli illetékes forumnak, ez ügyben hozandó ítéletét, a mely, ha szükséges, büntetni is fog: hanem oly heves kifejtéseket használ az összes román ajku ifjúság ellen, hogy a dolog mibenlétét még nem ismerő tisztelt olvasó közönség valóban különös fogalmat alkothat magának felőlünk.”⁴⁶

42 Bruckner Nándor: *Diákélet Selmecen. Az erdőmérnöki gyémántoklevéllel kitüntetett Bruckner Nándor visszaemlékezései Alma Materén 1887–1890 között töltött évekre*. Az emlékirat testvére, Bruckner Győző hagyatékában a budapesti Evangélikus Központi Levéltár állományában ([= EOL] VIII.013), illetve a soproni Erdészeti Múzeum (= EM) K5320 gyűjteményében maradt fenn. A Bruckner családról lásd Bruckner Éva: *Egy polgárcsalád története*. https://magyarszemle.hu/online_irasok/egy-polgarcsalad-tortenete-1011. (Legutóbbi megtekintés: 2025. március 25.)

43 A dualizmus kori magyar politikai elit és a Magyar Királyságon belüli különböző nacionalista mozgalmak közötti küzdelem 1906–1907 körül érte el egyik tetőpontját, amikor a Wekerle Sándor vezette új, koalíciós kormány támadást indított a nemzeti mozgalmak képviselői ellen, különösen azok ellen, akik a parlamenti választásokon mandátumot szereztek. Lásd Michal Kšíňan: *Milan Rastislav Štefánik. The Slovak National Hero and Co-Founder of Czechoslovakia*. Routledge, 2021. 3–8. A politikai feszültség Selmecbányára is érvényes volt. A selmecbányai diákok szerepéről lásd Fricz-Molnár Péter: „Eriggy Misi Ipolyságra, jó étvágyat záptojásra!” avagy a főiskolások és egy darabant főispán találkozása. In: uő: *Selmeci írárok*. Bp., 2021. 13–27., Uő: A főiskolások és az 1910-es helyi országgyűlési képviselőválasztás. In: uo. 59–69.

44 A *Felvidéki Híradó*, a *Selmeczbányai Híradó* és a *Selmeczbányai Hírlap* folyóiratok tartalma online elérhető az epa.oszk.hu oldalon.

45 *Budapesti Hírlap* 1888. június 24.; 1888. június 29.; 1888. június 3.; 1888. június 9.; 1888. június 16.; 1888. június 21. Az esetről beszámol Fricz-Molnár Péter: Magyar–román feszültség az akadémikusok között. In: uő: *Selmeci írárok*, 74–76.

46 Az oláhok Selmecen. *Budapesti Hírlap* 1888. június 24. 3.

A rendőrséghez benyújtott panaszok, híradások és szóbeli fenyegetések nyomására az akadémia tanácsa megrovásban részesített két román diákot.⁴⁷

Ezek az események arra utalnak, hogy a diákközösség kölcsönös szolidaritása és egy-
sége a diákok identitásának fontos eleme volt. Ezért a meglévő erős diákszervezetek úgy
vélték, hogy az új egyesületek szakadékokat és új lojalításokat hozhatnak létre. Egy
másik szinten ezek az incidensek a magyar elit által támogatott asszimilációs politika he-
lyi lenyomatai voltak, amely szerint bárki, etnikai származásától függetlenül, a magyar
nyelv és kultúra vezető szerepének elfogadásával és az állam iránti lojalítás bizonyításá-
val a domináns diákság részévé válhatott.⁴⁸ Ezek a törekvések az Osztrák–Magyar Monar-
chia elitjei közötti versengés összefüggésében is értelmezhetők: a magyarok a műszaki
képzést kívánták erősíteni, hogy gazdasági versenyben állhassanak a Habsburg Birodalom
osztrák tartományaival.⁴⁹

Összességében a selmeci akadémisták valószínűleg a magyar nacionalizmus egy olyan
változatát adaptálták, amely más nacionalizmusokkal szemben határozta meg magát.
A magyar nacionalista politika kész volt bárkit befogadni a magyar társadalom főáramá-
ba, függetlenül etnikai származásától, ha az illető be akart lépni. A selmecbányai diákok
számára világos lehetett, hogy az állam a nem magyarokat is be akarja vonni a nemzet-
építés folyamatába.

Hogyan függött össze a magyar nacionalizmus és a magyarországi erdészet professzionalizációja?

A nacionalizmus Dél-Amerikától Dél-Ázsiáig mindenütt összefonódott a modernizációval
és így a nagy léptékű mérnöki programokkal is. A magyarországi erdészek tevékenysége
kiváló esettanulmány az összefüggés megvilágítására. Mint azt korábban láttuk,
a krassó-szörényi árvizekről készült elemzések olyan környezetben születtek, ahol az
erdőterületekhez való hozzáférés és a fejlesztési elképzelések ütközése között komoly
feszültségek alakultak ki. Ezek a 20. század elejére az OEE napirendjének fontos részévé
váltak. Az egyesület a 19. század második felében vált a mérnöki szemléletű erdészet egyik

47 Az akadémiai tanács 1888. június 8-i ülésének jegyzőkönyve. Miskolci Egyetem Levéltára A.1.c.2. Az erre az időszakra vonatkozó egyetlen hosszabb visszaemlékezés, Bruckner Nándoré, nem említi az esetet. Az is figyelemre méltó, hogy megemlékezett arról, hogy egy görögkatolikus pap fia, Alemann Iván anyagi támogatást kapott az 1867-ben alapított egyesülettől, amely az akadémián tanulni vágyóknak nyújtott támogatást. EOL VIII.013., EM K5320.

48 Ifj. Bertényi Iván: „Haza és haladás” – liberális nacionalizmus a reformkortól a 20. században. In: *Modernizáció és nemzetállam-építés. Haza és/vagy haladás dilemmája a dualizmus kori Magyarországon. Tanulmányok*. Szerk. Csibi Norbert – Schwarczwölde Ádám. Pécs, 2018. 29.

49 Vörös Katalin: A modernizáció és a nacionalizmus keresztmetszetében. In: *Modernizáció és nemzetállam-építés*, 258; Pál Viktor: The Second Hungarian Conquest of the Carpathian Basin. High Modernism and the Ecological Crisis in the Eastern Half of the Habsburg Empire during the Nineteenth Century. *Agricultural History* 98 (2024) Nr. 1. 50–70.

legfontosabb magyarországi letéteményesévé.⁵⁰ Az OEE ekkori programjának a lényege az volt, hogy az 1870-es években domináns német erdészeti tudományt a magyar népi tudással szintetizálva olyan magyar nyelvű szakmai közösséget hozzon létre, amely hatékonysága és szervezettsége révén hegemon szerephez juthat a Magyar Királyság keretein belül. A magyar erdészeti szaknyelv kialakítása egyrészt a német képzettségű erdészek kizorítását tűzte célul, másrészt azoknak a károsnak tartott paraszti gyakorlatoknak a kiiktatását, amelyeket a gazdálkodók tudatlanságának tulajdonítottak.

Az erdészeti szaknyelv vált tehát a modern erdőgazdálkodás elterjesztése és a nemzeti forma megteremtésére irányuló stratégia közötti kapocscsá. Ez a kortársak számára annyira fontos volt, hogy a magyarországi erdőgazdálkodás programszerű átalakulása a magyar erdészeti szaknyelv megteremtése körül zajlott. Míg az egyesület történetének első szakasza a birodalmi központi kormányzat befolyásával és a német nyelvvel szembeni fellépésről szólt, az 1880-as évektől a magyar szaknyelv és a népi nyelvhasználat viszonyára helyeződött át a hangsúly.

Jellemző, hogy a 20. század elején már abban sem volt egyetértés az erdészek között a tekintetben, hogy az OEE az 1851-ben alapított, a német nyelvet használó, de Magyarországon működő szervezet, az Ungarischer Forstverein átalakulása révén jött-e létre.⁵¹ Az Ungarischer Forstvereinon belül 1863 végére, feltehetően részben a támadások hatására egyre markánsabbá vált a „magyar” párt.⁵² A magyar nyelvhasználatot követelők és az Ungarischer Forstverein közötti kompromisszum tényét Divald Adolf a következőképpen fogalmazta meg az *Erdészeti Lapok* 1864. évi első számában: „Ami azonban gyöngeszavunknak nem sikerült, azt azóta megérlelte az idő – s az ő szelleme ellenállhatatlan hatalmának engedve, az egyesület azon ösvényre tért, melyen ha tovább is halad, céljai elérését bizton remélheti.”⁵³ A korábbiál helyesebb út alatt Divald azt értette, hogy 1863-ban az igazgató választmány is magyar többségű lett (igaz, Joseph Wessely továbbra is fontos szerepet töltött be). Az irányváltás szándékát az Ungarischer Forstverein azzal is kifejezte, hogy 1862-ben Magyar Erdészegyletre változtatta hivatalos nevét, és Wagner Károlyt felvette a választmányi tagok közé. 1864–1865-ben körvonalazódott az a forgatókönyv, hogy Divaldék a már akkor is nagy múltú Országos Magyar Gazdasági Egylettel (= OMGE) együttműködésben alakítják ki a céljaiknak megfelelő intézményi keretet. Ennek legnyilvánvalóbb jele az OMGE-n belül szerveződő erdészeti szakosztály volt. A névmagyarosítás, illetve a magyar szaknyelv és a magyar nyelvű erdészeti szakmai közeg programja mögött

50 Az elmúlt évtizedekben több kutatás is igyekezett tisztázni az egyesületek nacionalizmusban játszott szerepét. Lásd Morton Graeme – Boudien de Vries – Robert J. Morris: *Civil Society, Associations, and Urban Places. Class, Nation, and Culture in Nineteenth-Century Europe*. Aldershot, 2006.; Licen Dasa: *The Vagaries of Identification in the Società di Minerva of Trieste (1810–1916)*. *Traditiones* 46 (2017) Nr. 1–2. [Suppl.] 35–54. [<https://doi.org/10.3986/Traditio2017460403>. (Legutóbbi megtekintés: 2025. március 25.)]

51 [Név nélkül, valószínűleg Bund Károly:] *Az Országos Erdészeti Egyesület története (Statistikai adatok a szellemi és anyagi fejlődésről)*. Bp., 1900. Bedő ezzel ellentétes állásponton volt. Bedő Albert: *Az Országos Erdészeti Egyesület alakulásának idejéből*. *Erdészeti Lapok* 45 (1906) 922.

52 A „magyar párt” kialakulására lásd Oroszi Sándor: *Az Ungarischer Forstverein (Magyar Erdészegylet) selmeci közgyűlése(i)*. *Erdészeti Lapok* 144 (2009) 69–72.

53 Divald Adolf: *Az „Erdészeti Lapok” az Országos Magyar Erdészegyesület közlönyévé váltak*. *Erdészeti Lapok* 3 (1864) 2.

állók tisztviselővé választása 1866 decemberében, az OMGE székhelyén tartott erdész egyesületi közgyűlésen történt meg.

Az OEE folyóirata, az *Erdészeti Lapok* 1878-as előfizetési hirdetménye olyan meghatározást adott, amely nemcsak a folyóíratra, hanem az egyesületre is vonatkozott:

„... az »Erdészeti Lapok«-nak igen fontos feladata a sajátságosan külön természettel és igényekkel bíró magyar erdőgazdaság érdekeit szolgálni, s tanácsaival, a tudományos haladás fejlődését okszerűen követve, úgy az erdőművelés, mint a használat körére kellő figyelmet fordítani; szolgálván ezek mellett a faüzlet bel- és külföldi mindenkori állásáról is rendes tudósításokkal, melyekben a lap független helyzetéből kifolyó elfogulatlan álláspontonál fogva, úgy a termelő erdőgazda, mint a vásárló fa-kereskedő igényei kölcsönös méltatásra találhatnak, s ezért azok mindkét félre nézve a megbízhatóság kiváló értékével bírnak.”⁵⁴

Az egyesületen belül létrehozott intézmények biztosították a tudományos ismeretek átadását.⁵⁵ Az egyesület az 1870-es évektől folyamatosan tette közzé felhívásait, amelyek egyes szakkérdésekben vártak pályamunkákat. Ez a tevékenység ugyan csak 1876 után, a Deák Ferenc Alapítvány létrejöttével kapott intézményes kereteket, de az OEE munkájának köszönhetően megjelent kiadványok sora már ezt megelőzően is tekintélyes volt. Az 1870-es évek első felében jelent meg Illés Nándor *Erdőtenyésztéstana* [Buda, 1871.], Divald Adolf és Wagner Károly tollából az *Erdészeti segédttáblák* [Buda, 1871.], Fekete Lajos és Illés Nándor műve, *A közerdész* [Bp., 1873.], Hoffmann Sándor *Szaktanptára*, valamint Bedő Albert *Erdőőrje* [Bp., 1902.]. A Divald–Wagner-féle, még 1868-ban, Pesten kiadott német–magyar szótár jelentőségét aligha lehet eltúlozni. A pályadíjak révén a Deák Ferenc Alapítvány fokozta az egyesület tudományos napirendre gyakorolt hatását. Az OEE Deák Ferenc Alapítványának köszönhető például Vadas Jenő *Erdőműveléstana* [Bp., 1898.], Sobó Jenő erdei építészeti tankönyve és Fekete Lajos több műve is. A jól körülhatárolt céllal az egyesület kezelésében működő pénzügyi alap olyan szervezeti megoldás volt, amely bevált, s igen gyorsan meghatározó lett az egyesület működésében. A könyvkiadási program ugyanakkor nem merült ki a kiadott könyvek számában és azok finansziális hátterének biztosításában. Az *Erdészeti Lapok* egyik 1883-as lapszáma az olvasási szokásokra és a könyvek elérhetőségére is fényt vet.

„*Tekintetes Szerkesztőség!* A magas ministeriumnak azon üdvös rendelkezése folytán, hogy az egyes erdőhatóságoknál a tisztviselők pénzbeli hozzájárulása mellett erdészeti szakkönyvtárak alapittassanak, itt a soóvári kir. erdőhivatal kebelében is megalkult a könyvtár [...] A szakkönyvtári tagokkal folytatott előzetes tárgyalások s megbeszélések alapján, a folyóiratoknak minden füzeté mindjárt a megérkezés után

⁵⁴ Bedő Albert: Előfizetési felhívás. *Erdészeti Lapok* 17 (1878) 2.

⁵⁵ Király Pál: Az Országos Erdészeti Egyesület története 1866–1966-ig. Bp., 1966. 26–31.

kiadatik egy önként vállalkozó tagnak átolvasásra és azután következő szóbeli referálásra [...] A vállalkozóknak joguk van a kérdés tárgyilagosa előadása után saját egyéni nézeteiket is előadni; és a tárgyat kritikailag is megvilágítani.”⁵⁶

Az OEE szaknyelv téren kifejtett tevékenysége politikai közösséget teremtett, és jelezte a közösség szakmai dominancia iránti igényét is. A Divald Adolf és Wagner Károly által szerkesztett német–magyar szótár azonban nem jelentette a végső szót. A Divald és Wagner munkáját továbbfejleszteni hivatott újabb szótár felé vezető munkálatok története jól dokumentált az OEE archívumában. 1882-ben az egyesületen belül bizottságot hoztak létre egy új magyar–német és német–magyar szakszótár elkészítésére. E munka részben nyilvánosan, bizottsági üléseken, részben az *Erdészeti Lapok* külön rovatában folyt. Az ülések jegyzőkönyvei kéziratos formában fennmaradtak, és többségük az *Erdészeti Lapok*ban is megjelent. A szótárújítási programra reagálva Nagy Gyula 1883 februárjában a következő levelet küldte Brassóból a szerkesztőségnek:

„Hazánk erdődús és faiparral foglalkozó vidékei, a volt »Székelyföld«-et, nevezetesen pedig: Csíkmegyét, Udvarhelyszék megyét és Háromszék megyét kivéve, csaknem mind idegen ajku nép által vannak lakva, hol tehát legfennebb csak a tisztviselők voltak ráutalva és hivatva arra, hogy magyar erdészeti műszavakat használjanak, illetőleg: gyártanak néha; míg ellenben az említett megyékben tősgyökeres székely-magyar nép birkózott és birkózik a természetnek erdőt szülni vágyó őseréjével és a szomszédos vidékek nagymérvű fafogyasztó iparának kielégítésével ősidőktől fogva.”⁵⁷

A Sáros Megyei Gazdasági Egyesület és az OEE közötti vitából az derül ki, hogy az erdőgazdálkodási rendszer megváltozásának története nem redukálható a központi államigazgatás és a periférikus területeken élő helyi lakosság közötti érdekellentétre.

A Sárosvármegyei Gazdasági Egylet Földművelésügyi Minisztériumhoz intézett felterjesztésében azt fogalmazta meg, hogy: „Az erdőgazdaság a legeltetés okszerűtlen korlátozása által hegyvidéki népünk állattenyésztését oly mértékben akadályozza, hogy e nép kivándorolni kénytelen.” A történeti kutatás rámutatott, hogy Északkelet-Magyarország azon régiója, ahol Sáros vármegye is található, a kivándorlás által leginkább érintett területek között volt, s hogy a kivándorlásnak volt környezettörténeti háttere is.⁵⁸ A Sárosvármegyei Gazdasági Egylet az állam növekvő jelenlétét, különösképpen a véderdő kijelölésének jogosultságát károsnak ítélte a helyi életfeltételek szempontjából. Az OEE, az *Erdészeti Lapok* 1902. évi 1. számában közölt válasza rávilágít a korabeli magyar gazdasági és jogi viszonyok alapvető problémáira, s a lehetséges egyesületi szerepekre is. Amint Fekete Lajos fogalmazott a választmányi ülésen:

56 Vidéki levelek. *Erdészeti Lapok* 22 (1883) 45–46. [Kiemelés az eredetiben.]

57 Adatok az erdészeti műszótárhoz. *Erdészeti Lapok* 22 (1883) 123.

58 Bodovics Éva: Az amerikai kivándorlás éghajlattörténeti aspektusai: időjárási anomáliák és következményeik Borsod és Zemplén vármegyében, az 1880-as években In: *Amerikai magyarok – magyar amerikaiak. Új irányok a közös történelem kutatásában.* Szerk. Ambrus László – Rakita Eszter. Eger, 2019. 149–173.

„[Szerencsés körülmény, hogy] a Sárosvármegyei Gazdasági Egylet megtámadott bennünket, mert ez által módot nyújtott arra, hogy az erdészet megvédelmezhesse magát, valamint az erdőgazdaság érdekében hozott törvényeket.

Ezeknek a törvényeknek – a mint arra az előterjesztett javaslat igen helyesen mutat rá – az volt a sarkalatos pontja, hogy a törvények végrehajtása útján azok a károk és bajok, a melyeket a mezőgazdaság okozott, helyrehozassanak és orvosoltassanak.”⁵⁹

Az OEE választmánya Illés Nándort bízta meg azzal, hogy folytasson vizsgálatot, és ennek tükrében írja meg a válaszlevelet. Ez utóbbit végül 1901 novemberében Illés Nándor, Bund Károly és Szőnyey István jegyezték.⁶⁰ Az egyesület úgy ítélte meg, hogy az alapvető problémát az úrbéri területek parcellázása okozta, amelynek során a parasztok teheneinek rendelkezésére álló legelő területe csökkent, és – az egyenlőtlen hatalmi viszonyokból következően – a legelők minősége is romlott. További átfogó probléma volt az istállózó állattartás hiánya, s az is, hogy a parasztok a faluhoz közelebb eső, de már keményre taposott területeket preferálták. Az egyesület érvelése szerint az 1879-es erdőtörvény a legeltetés iránt érzékeny volt, hiszen a kopárosok erdősítését csak akkor írta elő, ha az omlások megakadályozása miatt szükséges. Az OEE válasza hangsúlyozta azokat a jogorvoslati lehetőségeket is, amelyek az üzemtervek elkészítése kapcsán és egyes konkrét esetek kapcsán rendelkezésre álltak.

A kivándorlás és az erdészeti igazgatás állattartásra gyakorolt hatásával függ össze a legelőerdőről mint legitim tájhasználati formáról szóló vita is. A legelőerdő, illetve fás legelő mibenléte kapcsán az OEE lapjában megfogalmazott álláspontok korántsem voltak egységesek. Abban egyetértés volt, hogy a legelőerdő vagy fás legelő magyarországi sajátosság, a viszonylagos elmaradottságból következő kompromisszum.⁶¹ A legelők képének és a legeltetés gyakorlatának története a közép-európai környezettörténet kiemelt témájává vált, így a vita ismertetését itt nem vállaljuk.

A 19. század végén és a 20. század elején Magyarországon kialakuló nemzetépítő politikai programban az OEE-ben összegyűlő professzionális erdészek közössége a szaknyelv és a szakképzés új intézményeinek megteremtésén, valamint a nemzeti tér és a természeti jelenségek tudományos osztályozásán keresztül vett részt. A századforduló körüli években ezen közösség egyik tagja, Kaán Károly állt elő azzal a koncepcióval, amely szerint az államnak azért kell a műszaki modernizációt segítő beruházásokat eszközölnie az erdőgazdaságban, mert a nemzetgazdasági növekedést tartósan biztosítani csak nagy anyagi terhet jelentő infrastruktúra kiépítésével lehet. Ezek a törekvések együttesen a 19. század végi modernitás magyarországi recepciótörténetéhez tartoznak.

⁵⁹ Egyesületi Közlemények. *Erdészeti Lapok* 41 (1902) 88.

⁶⁰ Uo. 73–88.; Havas Ágoston: A legelőszükség és a kivándorlás. *Erdészeti Lapok* 42 (1903) 788–813.

⁶¹ Téglás Károly: A legelőkérdés erdőgazdasági és közgazdasági szempontból. *Erdészeti Lapok* 41 (1902) 1117–1142. Vö. Varga Anna: *A vadon legeltetése. Fás legelők, erdei legeltetés és pásztorvilág a Bakony és a Balaton vidékén és azon is túl*. Veszprém, 2024.

Konklúzió

Elemzésünkben mind a tudományos-mérnöki erdőgazdálkodás 19. század második felétől az 1910-es évek válságperiódusáig terjedő időszakban alkalmazott alapelveit, mind a nemzeti identitást konstruált narratívaként kezeltük. Ezzel túl tudtunk lépni a módszertani nacionalizmuson úgy is, hogy a Magyar Királyság területének keretei között maradtunk, hiszen elemzésünk nem vált az identitásképzés kiszolgálójává, de nem is tagadta a nacionalizmus politikai jelentőségét.

Kaán és Térfi az 1910-es évek pusztító krassó-szörényi árvizeiből azt a következtetést vonták le, hogy a nemzetgazdaság, vagyis a természeti erőforrások általuk racionálisnak tartott felhasználása érdekében a magyar államnak erőteljesebben kell korlátoznia a helyben élők gazdálkodását, sőt a kecsketartás tiltásával felszabaduló munkaerőt az erdőgazdaságba lehetne irányítani. Az eset relevanciáját részben az adta, hogy magyar identitással rendelkező mérnökök értelmezték nem magyar – főként román – helyi lakosok tájhasználatát. A két erdőmérnök gondolkodása jól illeszkedett a korszak szellemiségéhez: az államigazgatás a modernizáció jegyében az őslakos és/vagy helyi gazdálkodási gyakorlatokat primitívnek tartva igyekezett azokat adminisztratív eszközökkel kiszorítani az adott nemzetgazdasági térből. Tanulmányunk során igyekeztünk megrajzolni az 1910 és 1913 közötti árvizek tudományos vizsgálatára kiküldött erdőmérnökök modernizáció- és államközpontú nacionalizmusának kontextusát.

Bemutattuk, hogy a nacionalista gondolkodásnak helye és szerepe volt az erdészeti professzionalizációjában kulcsszerepet játszó intézmények történetében. Azzal, hogy a nacionalista gondolkodás lenyomatait azon intézmények kontextusában értelmeztük, amelyeken belül az egyén tevékenykedett, eljutottunk a tudományos tudástermelés és a nacionalizmus történeti viszonyához.⁶² Az erdészeti szakma nacionalizmusa leginkább a magyar szaknyelv dominanciája iránti igényben mutatkozott meg. Az OEE kapcsán láttuk, hogy Kaán Károly maga az első világháború idejére egy olyan szakmai közösség tagja és egyik vezetője volt, amely a tudományos eredmények közvetítésében kulcsszerepet játszott, miközben saját nemzeti szaknyelvet alakított ki, s igényelte, hogy a modernitás recepciója ezen közvetítő csatornán keresztül menjen végbe.

Hangsúlyoztuk ugyanakkor a magyar nacionalizmusra vonatkozó tapasztalatok és reflexiók sokszínűségét is. A selmecbányai Bányászati és Erdészeti Akadémia erdésznek készülő diákjainak tapasztalatairól feltárt nyomok alapján az intézmény diákjai és oktatói a soknemzetiségű és szlovák többségű régióban fekvő Selmecbányát olyan helyként értelmezték, ahol kialakult egy közös magyar szakmai identitás és szolidaritás, amely azonban nem feltétlenül jelentette a nem magyarok kirekesztését. Miközben a norma és az elvárás az volt, hogy a magyar identitás elsőbbséget élvezzen másokkal szemben, a különböző etnikai, felekezeti és regionális hovatartozás része lehetett ennek az átfogó identitásnak.

⁶² Gyáni: *The Past as History*, 378.

Erre rímelve, a különböző térségekben tevékenykedő magyarországi erdészek sem egységesen viszonyultak a nem magyar lakossághoz. Miközben Kaán hajlamos volt civilizációs lejtőt látni, sok más erdész tevékenységében nem mutatható ki diszkriminációra irányuló szándék és a statisztikai nyomok sem mutatnak ebbe az irányba. A legélesebb konfliktust az rejtette magában, hogy ez a törekvés magában foglalta a helyi lakosság pazarlónak és a talaj eróziója szempontjából is károsnak tartott erdő- és tájhasználati gyakorlatainak kiszorítását, legfőképpen a legelőként is használható terület csökkentését. Vagyis, éppen azt, amit Kaán és Térfi árvizekre vonatkozó vizsgálata is elénk tárt.

A professzionális erdészek nemzetépítésre, modernizációra és nacionalizmusra vonatkozó gondolkodása tehát végső soron a talaj termőképességére, képződésére és pusztulására vonatkozó gondolkodás társadalmi jelentősége felé vezet. A környezettörténet és állami működés közötti kapcsolat 19–20. századi történetét ebben az irányban is érdemes tovább kutatni.⁶³

63 A talaj és a politikai ökológia közötti kapcsolat kutatásában rejlő lehetőségekre lásd pl. Salvatore Engel-di Mauro: *Ecology, Soils and the Left. An Ecosocial Approach*. New York, 2014. (Environmental Politics and Theory.)

„TE LESZEL A MÁSODIK LENIN” Petru Groza ideológiai fordulata az 1920-as évek végén és az 1930-as évek első felében

L. BALOGH BÉNI

“YOU WILL BE THE SECOND LENIN”

Petru Groza’s Ideological Turn in the Late 1920s
and the First Half of the 1930s

Petru Groza (1884–1958) was one of the most influential figures in the history of 20th century’s Romania, who, both as a private person and as a politician, advocated the need for historical reconciliation between Hungary and Romania. In the late 1920s, he embarked on an ideological quest and became intensely preoccupied with the question of Bolshevism and the person and historical role of Béla Kun. In my study, I will describe the long process, lasting several years, during which his left turn in thinking took place. Using newly discovered archival sources in Romania, I show that the future prime minister and later president of the state had a strong sense of mission and vocation, and an inner conviction that he would be the leader of the new communist Romania. I argue that the final impulse for his left turn was his meeting with Hillel Kohn in December 1931 and their subsequent meetings. As one of the “animators” of the ‘Ekésfront’, formed in 1933, and later as a leader of undisputed authority, he initially proclaimed ideological neutrality out of caution and positioned himself politically in the centre. But this failed to deceive the powers that be, and he and the radical programme of the ‘Ekésfront’ increasingly came under the scrutiny of the authorities.

Keyword: Petru Groza, ideological turn, Bolshevism, Romania, 20th century

Spiritizmus és küldetéstudat

1929. december 11-én Nicolae Robu Hunyad megyei főorvos dévai házában különös eseményre került sor.¹ Élő, de távol levő személyek „szellemeit” idézték meg spiritiszta szeán-

L. Balogh Béni, tudományos munkatárs, HUN-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont, Kisebbségkutató Intézet, Kisebbségtörténeti és Etnopolitikai Osztály. A tanulmány az NKFIH 143767 sz. projekt keretében készült.

- 1 Nicolae Robu (1866–1947) a Zaránd, majd 1876-tól Arad vármegyéhez tartozó Nagyhalmágyon [Hălmagiu] született. Körzeti orvos a Hunyad vármegyei Körösbányán, Erdély Romániához csatolása után pedig, 1919-től 1930-as nyugdíjazásáig Hunyad megyei főorvos. Apja, Nicolae Robu (1838?–1922) falusi tanító,

szon, amelyen a főorvoson, annak feleségén és két lányán kívül Petru Groza korábbi miniszter is részt vett. A spiritiszta jelenségek iránt kezdetben bizalmatlan Groza részvételét a főorvos és családja szorgalmazta, minden bizonnyal azért, hogy meggyőzzék őt e „kísérletek” valódiságáról. A szeánszon megidézték az 1920-tól a Szovjetunióban emigrációban élő, a Magyarországi Tanácsköztársaság egykori vezetője, Kun Béla „szellemét” is, aki az ülés Groza által is hitelesített jegyzőkönyve szerint meghökkentő kijelentéseket tett. „Lenin [...] a bolsevizmus Krisztusa. A Magyarországi én leszek, Romániáé pedig, Péter barátom, Te legyél [...]. A korszakod most elérkezett” – biztatta Grozát, és kijelentette: „Romániának vezére vagy Te, ha poklokon keresztül is.”² Másnap, december 12-én a főorvos lakásán újból megidézték a volt népbiztost, akinek a „szelleme” közölte Grozával: „Te leszel a második Lenin.” Ezt követően így folytatta:

„Eddig lomhán politizáltál, nem törődtél velünk, hát most igazán komolyan kell vedd az ügyet, mert ma királyok nem kellenek többet, inkább egy intelligens ember emberibb érzéssel. Ha nem vigyázol, más kerül hatalomra, s akkor inkább nektek lesz rosszabb. Inkább Te, Péter barátom, mint egy orosz népbiztos, ezt én mondom praxisból. Minden nemzet saját maga vezesse magát komolyan.”³

Grozát megrendítették a szeánszon tapasztalt különös jelenségek, és „mélyen megindult” „az ismeretlen” láttán, mivel nem tudta racionálisan értelmezni a megidézett „szellemekkel” való kommunikációját. Végül hosszas tépelődés után arra a következtetésre jutott, hogy e különös jelenségre egyelőre nincs tudományos magyarázat, és mindaz, ami a szeánsz alatti „beszélgetései” során elhangzott, majd jegyzőkönyvbe került, csupán az ő tudatalattijának a kivetülése.

„Tehát: a szöveg, legalábbis ez a része, határozottan és egyértelműen – saját magamtól származik. Tehát az egész a saját tudatalattimból ered. [...] Kell, hogy valaki a [szeánszon] résztvevők közül, vagy mindenki jó médium legyen, előállítva ezzel a dinamikus áramlatot, amely képes mozgósítani a testet, így más testeket is (pohár, asztal) – ez azonban meghaladja mai ismereteinket. [...] A mai és holnapi ember számára »csodák« már nincsenek – megoldatlan kérdések igen” – vont le következtetéseit a jegyzőkönyv alatti „pro domo”-feljegyzésében.⁴

későbbi körjegyző, míg öccse, Ioan Robu (1868–1930) ügyvéd, Arad város első román polgármestere 1919 és 1926 között.

2 Arhiva Petru Groza din Deva (= APGD) Cutia nr. 81. „Spiritele”. O răfuială – singura – cu spiritele. 1929. Proces-Verbal. 2–3. A jegyzőkönyv nagyrészt román, a Kun Bélával kapcsolatos része viszont magyar nyelvű, amelyből betűhíven idézünk részleteket.

3 APGD Cutia. Nr. 81. „Spiritele”. O răfuială – singura – cu spiritele. 1929. Proces-Verbal. 4.

4 Uo. 1929. Notă pro domo. Groza következtetései hasonlóak a spiritizmus legelterjedtebb tudományos magyarázatához, amely szerint a szokatlan jelenségek háttérben tudatküszöb alatti lelki folyamatok és funkciók állnak. A 19. század közepe táján elkezdődött ez irányú pszichológiai kutatások többsége elvetette a spiritizmus alaptételét, azt, hogy a médiumi képességek és más természetfeletti jelenségek háttérben holt vagy élő lelkek szellemei állnának. A spiritizmusról és tudományos magyarázatairól lásd pl. Gyimesi Júlia: *Pszichoanalízis és spiritizmus*. Bp., 2011. (Tudomány &...) Mintegy megelőlegezve a későbbi tudományos

Több okból időztünk el ilyen hosszasan Groza 1929-es spiritiszta szeánszánál. Az egyik az, hogy a Kun Bélával való 1929-es „beszélgetése” időtálló emléket hagyott benne, mi több, úgy tűnik, az évek során egyre inkább a hatása alá került.⁵ Olyannyira, hogy egy Kolozsváron, 1940 májusában kelt titkosszolgálati jelentés arról számolt be, hogy Groza egzaltált állapotban van, sokat foglalkozik a hipnotizmussal és a spiritizmussal, ami „elég furcsának tűnik, mivel korábban nem rajongott az okkult tudományokért”.⁶ Kolozsváron állítólag néhány közeli ismerősének bizalmasan elmondta, hogy egy spiritiszta ülésen megidézte Kun Béla szellemét, aki azt tanácsolta neki, maradjon a kommunista elvek mellett, mivel fontos szerepe lesz majd akkor, ha Romániában is hatalomra jut a kommunizmus. Groza e szavak hatása alatt áll, és „abban a hitben van, hogy azok igazak és teljesülni fognak” – olvashatjuk ugyanebben a jelentésben.⁷

Mind a két fentebb ismertetett, újonnan feltárt levéltári forrás – az 1929-es jegyzőkönyv, valamint az 1940-es titkosszolgálati jelentés – azt bizonyítja, amit ismereteink szerint a Grozával kapcsolatos szakirodalom mindeddig figyelmen kívül hagyott, vagy nem hangsúlyozott kellőképpen.⁸ Éspedig azt, hogy a leendő miniszterelnök igen erős küldetéstudattal és elhivatottságérzéssel bírt, mélységesen hitt abban, hogy a sors történelmi szerepet szánt neki. Legbensőbb meggyőződése volt, hogy ő lesz majd az új, kommunista Románia vezetője – és ez a lélektani motiváció, politikai ambíció jelentős szerepet játszott a két világháború közötti ideológiai fordulatában. Az 1929-es irat azért is igen fontos témánk szempontjából, mivel adalékul szolgál ahhoz, hogy ez a fordulat már az 1920-as évek végén elkezdődött, és Grozát már ekkor intenzíven foglalkoztatta a kommunizmus kérdése, tehát jóval korábban annál, mint ahogy azt eddig sikerült dokumentálni.

A továbbiakban vázlatosan összefoglaljuk Groza politikai pályafutását, majd ennél jóval részletesebben kitérünk önkéntes „száműzetésben” eltöltött dévai éveire, ideológiai

eredményeket, Arany János – Petru Groza kedvenc költője – ezt írta egy 1854-ben kelt levelében: „Azt gondolom, az egész asztalírási proccessus a működő agyában képződik, öntudatlanul. Képek és eszmék állnak elé s egészítettnek ki, mint az álomban; így néha egy-két vonás megmarad abból, mit a működő egyén tud, s kiegészítettik abból, miket nem tud, mikre nem is gondol.” Idézi Tóth Béla: *A spiritizmusról*. Bp., 1903. 6., 30.

5 Nem tartjuk kizártnak, hogy 1929 decembere után is részt vett hasonló szeánszokon, bár erre nincs bizonyíték. Tény, hogy Romániában – akárcsak Magyarországon és Európa más részein – a spiritizmus iránt a 19–20. század fordulóján mutatkozott a legnagyobb laikus érdeklődés, de a két világháború közötti időszakban is népszerűségnek örvendett. Ezt a korabeli sajtó cikkei is alátámasztják. Az *Uj Kelet* című lap egyik 1921. augusztusi írása például arról számolt be, hogy „Aradon újabban valóságos lázzá fajult a hipnózissal és spiritizmussal való foglalkozás”. (A szellemidézés áldozata. *Uj Kelet* 1921. augusztus 25. 6.) Az *Ellenzék* budapesti tudósítója 1923 októberében ezt írta: „Dívat lett spiritiszta szeánszokra járni, és ma egy igazi spiritiszta vagy egy tehetséges médium neve inkább közszájon forog, mint a legtehetségesebb íróé vagy költőé.” (Willy a fenomén. *Ellenzék* 1923. október 18. 2.)

6 Arhiva Consiliului Național pentru Studierea Arhivelor Securității. Supravegherea dr. Petru Groza. D 010717. Vol. 4. fol. 3. Nota Nr. 471/940. Cluj, 14 Mai 1940.

7 Uo. A jelentés szerint az ismerősei, akikkel megosztotta e gondolatait, nem vették komolyan, és ironizáltak vele.

8 Életrajzi monográfiáját lásd Dorin-Liviu Bîțfoi: *Petru Groza, ultimul burghez. O biografie*. București, 2004. Sem Bîțfoinál, sem más szerzőnél nincs utalás a spiritiszta szeánszra, és Groza sem említi visszaemlékezéseiben. Vö. Petru Groza: *Adio lumii vechi! Memorii*. București, 2003.

útkereséseire, arra keresve a választ, hogy mikor és hogyan következett be gondolkodásának baloldali fordulata.⁹

A „lázado dák”

Petru Groza (1884–1958) Románia 20. századi történelmének egyik meghatározó politikus volt. A dél-erdélyi, Hunyad megyei kis faluban, Bácsiban [Băcia] született, amelynek román többségű lakóit visszaemlékezéseiben a dákok leszármazottjainak tartotta,¹⁰ saját magát pedig „lázado dáknak” nevezte.¹¹ 1895-től 1903-ig a szászvárosi református Kún Kollégium főgimnáziumába járt, 1903 és 1907 között pedig – közel egyéves megszakítással – a budapesti tudományegyetem jog- és államtudományi karán folytatta tanulmányait. Budapesti egyetemi éve alatt bekapcsolódott az ott tanuló román fiatalok politikai mozgalmába, és a radikális nemzeti eszmék hatása alá került. 1911-ben letette az ügyvédi vizsgát, és Déván nyitott jól menő ügyvédi irodát. 1918 őszén aktív szerepet vállalt a helybeli román nemzeti mozgalom vezetésében, és részt vett a december 1-i gyulafehérvári román nagygyűlésen is. Tulajdonképpen politikusi karrierje Nagy-Romániában vette kezdetét. 1919-ben képviselővé választották, 1921-ben pedig Alexandru Averescu tábornok néppárti kormányában először tárca nélküli miniszter, majd ideiglenes közlekedési miniszter, végül Erdélyért felelős miniszter lett. 1926–1927-ben az újabb Averescu-kormányban közmunkaügyi, majd tárca nélküli miniszter volt. Ezt követően néhány évre visszavonult a politikai élettől, és éles baloldali fordulatot vett. 1933-ban egy román parasztszervezet, az Ekésfront elnökévé választották. Az 1944. november 4-én megalakult második Constantin Sănătescu-kormányban, majd a december 6-án hivatalba lépő Nicolae Rădescu-kormányban miniszterelnök-helyettesi posztot töltött be. 1945. március 6-án szovjet nyomásra I. Mihály király Románia miniszterelnökévé nevezte ki, amely tisztséget 1952-ig töltötte be. Kormányában kezdettől fogva a kommunista miniszterek játszották a kulcsszerepet, ő maga azonban soha nem lépett be a kommunista pártba, hanem „társutas” maradt. Rövid idő alatt – a térség többi országához hasonlóan – Romániában is bekövetkezett a teljes kommunista hatalomátvétel, így 1947-től Groza hatalma egyre inkább csak névleges volt. 1952-től haláláig a Nagy Nemzetgyűlés Elnökségének elnöke, azaz államfő volt, valójában azonban szinte teljesen kiszorult a hatalomból. Maradék közéleti

9 A jobboldal és baloldal fogalmai egymással szemben álló ideológiai, világnézeti tradíciókat jelölnek, általános világképet, világfelfogást. Elemeik azonban gyakran összemosódnak, illetve következtetetlenül jelennek meg egy-egy politikus vagy politikai párt szótárában. (Körösényi András: Bal és jobb. Az európai és a magyar politikai paletta. *Politikatudományi Szemle* 2 (1993) 3. sz. 96–97.) Úgy véljük, ez utóbbi megállapítás Groza két világháború közötti korszakára is érvényes, annak ellenére, hogy gondolkodásában és politikusi tevékenységében az 1920-as évek végén, az 1930-as évek elején erőteljes balratolódás következett be.

10 Groza: *Adio lumii vechi*, 14.

11 Grozát az 1923-as véletlen találkozásuk során Apponyi Albert hasonlította először lázado dákhhoz. Elmondta neki, hogy mélyen beivódott az emlékezetébe egykori látogatója, azaz Groza „lázado dák” arca. Groza ugyanis egyetemista korában – feltehetően 1905-ban – azzal a kéréssel kereste fel Apponyit, hogy a segítségét kérje németországi tanulmányútja engedélyezése végett. Uo. 75–77.; L. Balogh Béni: A „lázado dák”. Petru Groza magyarság- és Erdély-képe az 1920-as évek végéig. *Regio* 32 (2024) 51.

befolyását elsősorban a politikai okok miatt elítélt és börtönbe zárt személyek, köztük számos magyar ismerőse kiszabadítása érdekében használta fel.

Önkéntes száműzetésben

1927. június elején, amikor is hirtelen jött, dacos elhatározásból néhány évre teljesen visszavonult a politikai élettől, és hazautazott Dévára, minden bizonnyal még nem Románia kommunista jövője és saját történelmi küldetése foglalkoztatta. Döntésének kiváltó oka ugyanis az volt, hogy I. Ferdinánd király lemondatta Alexandru Averescu tábornok kormányát, amelynek ő is tagja volt,¹² és Barbu Știrbey herceget bízta meg kormányalakítással.¹³ Groza tragikomikusnak értékelte az új helyzetet, és a többi kormánytag előtt a bibliai hét szűk esztendőre utalva váratlanul bejelentette, hogy legalább hét évre visszavonul dévai „fészkébe”. Hazafelé utazva, a vonaton tudatosodott benne, hogy „ez az én nyilatkozatom, amelynek inkább egy pillanatnyi lázadás volt a forrása, lassanként abban az egyre inkább megrendíthetetlen döntésben ölt testet, hogy véglegesen megváljak ettől az elavult világtól, összes előítéletével és erkölcsével együtt”.¹⁴

A Balogh Edgárral tíz évvel később folytatott beszélgetésében, összekeverve az idősíkokat, egyenes vonalú, töretlen fejlődésként emlékezett vissza életének erre az időszakára:

„Teljes képet a mai társadalomról akkor kaptam, amikor miniszterségem után a romániai gyáriparosok országos szövetségének titkára lettem. Amibe itt bepillantást kaptam, az elég volt egy életre. Amikor más még nem is sejtett semmit, én belülről éreztem meg, hogy a mai társadalom gépezetében romlik-bomlik valami, s mint a süllyedő hajóról menekülő eger, én odébbálltam. Hazamentem Dévára s hat esztendeig ki sem mozdultam onnan. A tájára sem néztem többet Bukarestnek! Körlevélben mondtam le több mint negyven különböző előkelő tisztségemről, a diszelnökségekről és vezérigazgatóságokról. Mindenfelé azt a hírt terjesztették rólam, hogy megbolondultam.”¹⁵

Az „elavult” világgal való szakítása azonban korántsem volt teljes. 1933 őszéig ugyanis tagja maradt a Néppártnak, amelybe 1920-ban lépett be, továbbra is hűséges volt annak vezetőjéhez, Averescu tábornokhoz, és bár egyre kisebb lelkesedéssel, de teljesítette a helyi pártszervezéssel kapcsolatos feladatait. A Néppárt „halad a maga útján”, Averescu pedig „maga a megtestesült realitás” – nyilatkozta 1928 májusában a *Brassói Lapok*nak. „Hamarabb jövőünk, mint gondolnánk”, jelentette ki ugyanott, és ezzel pártja esetleges

12 Groza 1920-as évekbeli kormányzati szerepvállalásairól lásd L. Balogh Béni: A „lázado dák”, 48–74.

13 Barbu Știrbey (1872–1946) román politikus, üzletember, Ion I. C. Brătianu sógora, Mária királyné szeretője. A korabeli román politikai élet szürke eminenciása, akinek a háttérben komoly befolyása volt az uralkodóra.

14 Groza: *Adio lumii vechi*, 401–403., 478.

15 Balogh Edgár: Mócok és góbék szövetsége. *Magyar Nap* 1937. február 14. 4. A beszélgetés keletkezésének körülményeiről lásd Balogh Edgár: Olténiai emlék. *Korunk* 35 (1976) 693.

újbbóli hatalomra kerülésére célzott.¹⁶ Igaz, miniszteri tisztséget már nem vállalt volna, de azt mondta Averescunak – és ezt a kijelentését még 1933 elején is fenntartotta, pedig akkor már „balra tendált” –, hogy ha egy „erőskezü kormány jön, szívesen leszek Déva főszolgabírója”.¹⁷ Gazdasági téren is megmaradt a folytonosság. Egy újságcikk szerint 1932-ben 17 vállalata, vállalkozása volt: szállodát bérelt, övé volt a városi villanytelep, modern malmot rendezett be, nyomdát és könyvkereskedést alapított. Tervbe vette, hogy létrehoz egy gazdasági pártot, amelynek ő lesz az elnöke.¹⁸ Igaz, hogy lemondott igazgatótanácsi elnökségeinek többségéről,¹⁹ de továbbra is Erdély egyik leggazdagabb emberének számított. Bankja, a dévai Decebal Bank viszonylag szerény haszonnal, de átvészelte a nagy gazdasági válságot, és több más pénzintézetből eltérően osztalékot fizetett a részvényeseknek.²⁰

Aktív résztvevője volt a helyi közéletnek. 1930-ban a város vízellátásával és csatornázásával foglalkozó konzorcium élére került,²¹ a következő évben a dévai Ipari és Kereskedelmi Kamara,²² 1932-ben pedig az ASTRA egyesület helyi szervezetének elnökévé választották,²³ ezenkívül lapot alapított és szerkesztett.²⁴ Jótékonykodott is: 1930–1931-ben például részt vett abban a segélyakcióban, amelynek keretében három hónapig naponta száz munkanélküli és szegény sorsú helyi lakosnak biztosítottak ingyenebédet: a bankja 10 ezer lejt adományozott erre a célra, ő pedig vállalta, hogy biztosítja az étkeztetéshez szükséges lisztmennyiséget.²⁵

Nem riadt vissza a botrányoktól sem: nyilvános helyeken sarkos, provokatív kijelentéseket tett, amiért éles sajtótámadások érték és feljelentették. Így például 1930. május 29-én a dévai főtéren tartott hősök napi ünnepségen, feldühödve azon, hogy a rendőrség kérdőre vonta, amiért nem lobogózta fel a házát, indulatosan azt mondta: ő soha nem vesz részt ilyen „álarcosbálban”, ahol „nevetséges szerencsétleneket” ünnepelnek. Az első világháborúban elesettek szerinté ugyanis nem voltak hősök, mivel „barmokként” haltak

- 16 Némegy Gábor: Másnak kellene jönnie, de félek, hogy mégis mi következünk. *Brassói Lapok* 1928. május 23. 2–3.
- 17 Benczel Béla: Groza Péter exminiszter. Erőskezü kormány alatt Déván főszolgabírótságot vállalnék. *Brassói Lapok* 1933. január 18. 4.
- 18 Halász Sándor: Interjú Gróza Péterrel, aki miniszter volt és most pártot szervez. *Brassói Lapok* 1932. augusztus 18. 5. Nincs tudomásunk arról, hogy létrehozta volna az új pártot.
- 19 Azelőtt több mint 45 vállalat igazgatótanácsi elnöke volt. Mircea Chirițoiu: Cine a fost dr. Petru Groza? *Dosarele Istoriei* 3 (1998) 2. sz. 4.
- 20 Bîțfoi: *Petru Groza, ultimul burghez*, 133.
- 21 Uo. 127.
- 22 Alegerea președintelui Camerei de comerț din Deva. *Universul* 1931. október 31. 3.
- 23 Scandal la alegerea președintelui filialei „Astrei” din Deva. *Universul* 1932. december 10. 8. Az 1861-ben alapított ASTRA [Asociația Transilvană pentru Literatura Română și Cultura Poporului Român/Erdélyi Egyesület a Román Irodalomért és a Román Nép Kultúrájáért] kulturális egyesület 1918 előtt fontos szerepet játszott az erdélyi románok nemzeti tudatának megerősítésében. A két világháború között elsősorban a román parasztság kulturális színvonalának emeléséért küzdött.
- 24 Bîțfoi: *Petru Groza, ultimul burghez*, 133.; Dănuț Viorel Presură: Interwar Press In Transylvania. Instrument of Manipulation and Discrediting the Political Class. A Libel Lawsuit Filed by Dr. Petru Groza. In: *Means and Meanings of Communication. Contexts and Interdisciplinarity. History, Political Sciences, International Relations*. Ed. Iulian Boldea – Cornel Sigmirean – Dumitru-Mircea-Buda. Tîrgu Mureș, 2022. 165.
- 25 Cantină pentru săraci și șomeri. *Universul* 1930. december 21. 12.

meg a lövészárkokban a tisztok fenyegetései és gúnyolódásai közepette. Hősnek ezért csak azokat tekinti, akik egy eszméért áldozták fel magukat, és itt – állítólag – Lenint hozta fel példának.²⁶ Egy másik alkalommal kijelentette: „Szégyenszemre miniszter voltam Romániában.”²⁷ Régi haragosa, Herbay Eugen azzal vádolta,²⁸ hogy 1931 novemberében a dévai Ipari és Kereskedelmi Kamara tisztviselői előtt elnöki beszédet mondott, amelyben hangsúlyozta, hogy nem ismeri a félelmet, semmitől nem fél, és akár a királlyal is szembeszáll, mint ahogy azt korábban is megtette.²⁹ Herbay ezenkívül azt terjesztette Grozáról, hogy „grandomán, gőgös, beképzelt, sőt undorító” ember,³⁰ „veszélyes szatír”, aki a sógornőjével intim kapcsolatra lépett, és Kolozsváron is szeretője van Kabdebó Duci személyében.³¹

Groza rágalmazás és becsületsértés vádjával sajtópert indított Herbay ellen, amit meg is nyert.³² A per során a bíróság előtt elmondta, hogy családi és társadalmi élete mindig korrekt volt, tettei miatt pedig felelősséget vállal. A Kamarában elhangzott beszédével kapcsolatban kijelentette: beismeri, hogy energikus és lelkiismeretes ember, beosztottjaitól kitartást, munkát és becsületességet követel meg. Arra, hogy grandománnak, gőgösnek, beképzeltnek, undorító embernek nevezték, azt válaszolta, ez aljasság és sértés személyes ellensége, Herbay részéről. Hangsúlyozta, hogy ő, mármint Groza társasági ember, és elégedetten él családjá körében, de a magánéletével kapcsolatos konkrét vádakra a per iratainak tanúsága szerint nem válaszolt.

A fentiek alapján ellentmondásos kép rajzolódik ki Grozáról. Határozott és magabiztos személyiség volt, aki bátran vállalta a konfliktusokat, sőt időnként maga gerjesztette őket. Ezáltal sok ellenséget szerzett magának nemcsak Déván, hanem országos szinten is, mivel ismert politikus volt. „De ugyanakkor a barátai rajonganak érte. Ha végigmegy a dévai főtéren, minden ember megállítja ügyes-bajos dolgaival. És mindenkit szívesen útbaigazít. Rejtélyes ember – mondja mindenki. – De Ember. És ez a mai viszonyokban nagy dolog”³³ – jellemezte nem kevés empátiával a Brassói Lapok, ahol más alkalommal is szó esett a „Groza-rejtélyről”.³⁴ Politikai jövőjével kapcsolatban találóan írta róla később

26 Arhivele Naționale ale României Serviciul Județean Hunedoara (= ANR SJH) Tribunalul Hunedoara (1919–1942) dos. 15/1933. fol. 2., 2^v., dos. 13/1933. fol. 15^v., 16. A Hősök napját 1920-ban nyilvánították hivatalos ünnepnapra Romániában úgy, hogy minden évben egybeessen az Úr mennybemenetelének ünnepével.

27 Idézi Un fost averescan în fața justiției. Dreptatea 1931. március 1. 4. Egy másik újság szerint így fogalmazott: a legnagyobb szégyen, hogy több alkalommal is a király tanácsadója volt Romániában. Procesul dela Deva. Universul 1931. január 23. 6. Vö. L. Balogh: A „lázadó dák”, 64.

28 Herbay Eugen valószínűleg 1897-ben született, de személyére egyelőre nem találtunk további adatot. [Nem azonos Herbay Ágostonnal, Déva 1926-ban elmozdított polgármesterével.] A Grozával való konfliktusa valószínűleg abból az időből ered, amikor Groza elnöke, ő pedig a titkára volt a dévai Ipari és Kereskedelmi Kamarának.

29 ANR SJH Tribunalul Hunedoara (1919–1942) dos. 13/1933. fol. 16^v., 17., dos. 15/1933. fol. 1^v., 2.

30 Uo. fol. 1^v.

31 Uo. fol. 3–4^v. A Kabdebó Jozefinához (Ducihoz) fűződő szerelméről lásd L. Balogh: A „lázadó dák”, 68–69. A sógornőjével való állítólagos kapcsolatáról más forrást nem ismerünk.

32 Lásd pl. Dr. Groza kontra Herbay. Brassói Lapok 1934. március 11. 3.; Botránypör a devai törvényszéken. Keleti Újság 1934. január 31. 4. Az ellenfél tanúkkal igyekezett bizonyítani, hogy Groza Péter „gőgös, kihívó és ízléstelen”. Keleti Újság 1934. március 21. 6.

33 Benczel: Groza Péter exminiszter, 4.

34 Lásd pl. Déva = Groza Péter. Groza Péter = Déva. Brassói Lapok 1933. október 27. 6.

egy román lap: „Petru Groza karrierje véget ért, de politikai tevékenysége csak most kezdődik. Saulus megtért.”³⁵

Válaszúton

A „régí világgal” egy darabig tehát megmaradt a folytonosság, de ezzel egy időben – amint azt írásunk elején is hangsúlyoztuk – Groza már az 1920-as évek végén ideológiai útkeresésbe kezdett, és intenzíven foglalkoztatta a bolsevizmus kérdése, valamint Kun Béla személye. Arra a következtetésre jutott, hogy mindaz, amit a „polgári tudomány” képviselői tanítottak neki az egyetemen, már nem tükrözi az új viszonyokat, érvénytelenné vált, ezért el kell felejtene. Úgy érezte magát mint Kolumbusz, amikor emberei, nem bízva a sikerben, állítólag tengerbe akarták dobni, de őt, mármint Grozát – olvashatjuk visszaemlékezéseiben – ez csak megerősítette elhatározásában, hogy egyedül is partra fog érni az Újvilágban.³⁶ Elkezdte tanulmányozni a marxizmus–leninizmus klasszikusait. Igaz, nem érte be velük, hanem összehasonlításuként Mussolini és Hitler eszméivel is megismerkedett: tüzetesen elolvasta és kijegyzetelte például Hitler *Mein Kampf* című könyvének első német kiadását.³⁷ Élénken figyelte a napi politikai eseményeket is. Az őt meglátogató újságíróknak feltűnt, hogy az „íróasztalán, könyvszekrényén a legfrissebb belföldi és külföldi napilapok, hetilapok és más kiadványok, brosrák” heverték.³⁸

Baloldali fordulata előtt Groza – saját meghatározása szerint – a „polgári demokratikus forradalom” híve volt.³⁹ Ez azonban nem felel meg a valóságnak, hiszen nem volt forradalmár, nem vett részt a magyarországi őszirózsás forradalomban sem, mivel 1918 őszén az erdélyi románok nemzeti mozgalmában tevékenykedett. Ezt követően az 1920-as évek végéig a romániai politikai és gazdasági elit része volt, élvezve annak minden előnyét. Pártjának, Averescu tábornok Néppártjának sem voltak forradalmi célkitűzései, éppen ellenkezőleg, konzervatív irányultságú volt. Erőskező, ugyanakkor tisztességes és hatékony kormányzást ígért, az alkotmány betartását, valamint földreformot, amelyet kormányra kerülve 1921-ben meg is valósított.

Kétségtelen azonban, hogy Grozát számos olyan hatás érthette, amelyek nyomán már korábban sem viszonyult ellenségesen a baloldali eszmékhez. Tudjuk például, hogy igen jó barátság fűzte egykori osztálytársához, Róth Ottóhoz, az 1918-as Bánsági Köztársaság polgári kormánybiztosához,⁴⁰ akivel a szászvárosi református Kún Kollégium elvégzését

35 Zaharia Boilă: Cariera lui Petru Groza. *România Mare* 1937. július 17. 1. Gépelt kéziratát lásd Arhivele Naționale ale României (= ANIC) CC al PCR Secția Cancelarie. Nr. inv. 3296. dos. 138/1932. fol. 41–43. Vö. Groza: *Adio lumii vechi*, 486–487.

36 Groza: *Adio lumii vechi*, 484.; Bîțfoi: *Petru Groza, ultimul burghez*, 123.

37 Groza: *Adio lumii vechi*, 487.

38 Benczel: Groza Péter exminiszter, 4.

39 Groza: *Adio lumii vechi*, 491.

40 Róth Ottóról és a Bánsági Köztársaságról lásd Marchut Réka: Bánáti Köztársaság. Valóság vagy legenda? In: *Kérészállamok. Átmeneti államalakulatok a történelmi Magyarország területén (1918–1921)*. Szerk. Szeghy-Gayer Veronika – Zahorán Csaba. Bp., 2022. 35–53.; Borsi-Kálmán Béla: Az első igazi temesvári magyar szociál-

követő évtizedekben sem szakadt meg a kapcsolata: gyakran találkoztak, kritikus élethelyzeteikben pedig egymás segítségére siettek.⁴¹ Éltre szóló barátságuk során a szociáldemokrata meggyőződésű Róth ideológiai téren erős hatást gyakorolt Grozára,⁴² hozzájárulva ezzel a jövőbeli miniszterelnök baloldali szimpátiáinak kialakulásához.

Kérdéses, hogy egyetemi évei alatt miként viszonyult a marxizmushoz, ugyanis később ellentmondásosan nyilatkozott erről.⁴³ Jordáky Lajosnak 1941-ben azt mondta, hogy már akkor olvasgatta a „szocialista” irodalmat. Közel álltak hozzá a történelmi materializmus tézisei, de nem gondolta, hogy csatlakoznia kellene a szocialista mozgalomhoz. „Még kevésbé foglalkoztatott ez a dolog – mondta Jordákynak – Erdély Romániával való egyesülése után. Új politikai helyzetben találtuk magunkat, új lehetőségek, új utak nyíltak előttünk. Hiszen mégiscsak polgár voltam. Belevetettem magam a politikai és üzleti életbe.”⁴⁴ Tizennégy évvel később, már államelnök korában két indiai professzorral beszélgetve viszont úgy emlékezett, hogy egyetemistaként nem érdekelt a marxizmus.

„Nem érdekelt Marx és Engels, utópistáknak tündek, mivel így neveltek minket [...] Marxot és Engelst úgy állították be nekünk [német professzoraink – L. B. B.], mint álmódó forradalmárokat, akik szentesített elveket akarnak megdőnteni, akik tagadják a tulajdont stb. Ez anarchia volt az ő felfogásuk szerint.”⁴⁵

Nem tudjuk, melyik változat áll közelebb az igazsághoz, de az utóbbi, azaz saját visszaemlékezése őszintébbnek tűnik, ráadásul nem biztos, hogy Jordáky 1973-ban, 32 évvel a Grozával történt beszélgetése után pontosan idézte fel az elhangzottakat.

Láttuk, hogy Grozát milyen intenzíven foglalkoztatta Kun Béla. Kérdésként merül fel, hogy ismerték-e egymást személyesen.⁴⁶ Az 1930-as években egyes erdélyi kommunisták, mint például Gombó Samu, a dévai kommunista pártsejt titkára, azt terjesztették, hogy Groza és Kun együtt katonáskodtak, és ez idő alatt barátok voltak. A híresztelés azonban alaptalan volt, mert tudjuk, hogy a későbbi külügyi népbiztos az első világháború idején – orosz hadifogságba kerüléséig – a kolozsvári 21. honvéd gyalogezredben, míg Groza a lugosi, majd orosházi székhelyű, többségében román nemzetiségű katonákból álló 8. honvéd gyalogezredben szolgált.⁴⁷ A két világháború között Erdélyben, főleg Iuliu Maniu Nemzeti Parasztpártjában az a hamis hír is elterjedt, hogy 1919 tavaszán és nyarán, tehát a Magyarországi Tanácsköztársaság idején Groza Budapesten tartózkodott „az ő jó barát-

demokrata, avagy az utolsó bánási magyar úriemberek egyike? Róth Ottó és a Bánási (Bánáti) Köztársaság. Társadalomtörténeti háttérvázlat. In: uo. 55–85.

41 Lásd L. Balogh Béni: *Petru Groza szászvárosi magyar kapcsolathálója. Osztálytársak és tanárok*. [Kézirat.]

42 ANIC ISISP Personalități (XV) Nr. inv. 3544. dos. Nr. 604. Amintiri și relații despre viața și activitatea lui Petru Groza întocmite de Adrian C. Brudariu. fol. 6.

43 Groza 1903 és 1907 között volt egyetemista Budapesten, közel egyéves megszakítással, ugyanis az 1905/1906-os tanévben a berlini, majd a lipcei egyetemen tanult.

44 Jordáky Lajos: Íntilnirile mele cu dr. Petru Groza. *Magazin Istoric* 7 (1973) 1. sz. 49.

45 ANIC Fond CC al PCR Secția Căminare. Nr. inv. 3296. dos. Nr. 152/1955. Vizita profesorilor indieni dl Mohamat Habib și d-na Afzar Afzaluddin la dl președinte dr. Petru Groza. 13 mai 1955. fol. 5.

46 Petru Groza és Kun Béla kapcsolatáról lásd L. Balogh: A „lázadó dák”, 52., 55–57.

47 Uo. 52.

jánál”, Kun Bélánál. A pletyka szerint onnan Kun húgával, Irénnel együtt továbbutazott Moszkvába, és ott megismerte Sztálint is. Mindebből azonban csak annyi igaz, hogy Groza valóban ismerte, és Kolozsváron gyakran meg is látogatta Irént, de a Tanácsköztársaság vezetőjével nem volt „jó barát”, sőt több mint valószínű, hogy nem is ismerték egymást személyesen.⁴⁸

Tisztázandó kérdés a Panait Istrati íróhoz fűződő viszonya is, amely fontos adalék lehet témánk szempontjából.⁴⁹ Az 1929. decemberi spiritisza szeánsz második napján, 12-én Groza ugyanis Istratit is megidézte, akinek „szelleme” egyebek mellett ezt közölte vele: „Európa egyetlen országa sem menekül meg a bolsevizmustól.”⁵⁰ A mindig a szegények és elnyomottak pártján álló író ekkor már mélységesen kiábrándult a sztálini Szovjetunióból, amelyet az 1929 elején véget ért 16 hónapos ottani útja előtt még csodált. Saját szemével győződött meg arról, hogy ami a Szovjetunióban van, az nem az ő elképzelése szerinti szocializmus, hanem terror, amely az emberek életét egy „új és borzalmas kaszt” győzelmének rendeli alá.⁵¹ Groza fokozott érdeklődése Istrati iránt feltehetően azzal is magyarázható, hogy néhány hónappal korábban az író Párizsból Romániába érkezett, többek között azért, hogy meglátogassa Déván a lupényi bányászsztrájk miatt letartóztatott munkásokat, és személyes tapasztalatokat szerezzen a Zsil völgyi helyzetről.⁵² Útjára Groza régi jó ismerőse, Augustin Almășan kommunista érzelmű dévai ügyvéd kísérte el.⁵³ Nincs adatunk arra nézve, hogy az író felkereste volna otthonában Grozát, vagy hogy Almășan bemutatta volna őket egymásnak. Jó lenne azonban tudni, hogy a későbbiek során Groza és Almășan között szóba került-e Istrati és annak szovjetunióbeli rossz tapasztalata, és ha igen, ez milyen hatást váltott ki Grozából.

48 L. Balogh: A „lázadó dák”, 56–57. Jól ismerte viszont Iréneen kívül Kun Béla sógornőjét, azaz Kun Béla testvérének, Sándornak a feleségét, Erdős Annát is, akivel az 1920-as évek elején Kolozsváron gyakran mulatott egy társaságban. APGD Cutia. Nr. 81. „Spiritele”. O răfuială – singura – cu spiritele. 1929. Proces-Verbal. Notă pro domo.

49 Panait Istrati (1884–1935) nemzetközileg elismert francia és román nyelvű író, publicista. Hányatott élete során hosszú külföldi utazásokat követően Svájcban telepedett le, innen Párizsba költözött, majd 1930-ban hazatért Romániába. Öt évvel később tüdőbajban hunyt el.

50 APGD Cutia. Nr. 81. „Spiritele”. O răfuială – singura – cu spiritele. 1929. Proces-Verbal. 6.

51 Stelian Tănase: *Viața lui Panait Istrati*. București, 2024. 191. Panait Istratiról és a sztálinizmussal való szakításáról lásd még pl. Barabás István: Az igazság kimondásának veszélyeiről. Ismeretlen dokumentumok Panait Istrati életéből. I–II. I. A *Hét* 1998. augusztus 13. 8., II. A *Hét* 1998. augusztus 20. 8., 10.

52 A kollektív szerződés betartásáért sztrájkoló lupényi szénbányászok 1929. augusztus 5-én elfoglalták a bánya villamos erőművét. Válaszlépésként a karhatalom sortűzet nyitott, amelynek következtében 22 munkás meghalt, 58 pedig súlyosan megsebesült. Erről és Panait Istrati Zsil-völgyi látogatásáról lásd pl. Panait Istratinak még a belügyminiszter rendelete alapján sem engedték meg, hogy megtekintse a véres sortűz színhelyét. *Keleti Újság* 1929. szeptember 15. 5.

53 Uo.; Bítfoi: *Petru Groza, ultimul burghez*, 134. Augustin Almășan a Román Kommunista Párt (= RKP) 1921-es megalakulását követően az elsők között lépett be a pártba, majd a Hunyad megyei kommunista mozgalom vezetője lett. 1931-ben társaival együtt letartóztatták és börtönbe vetették. 1945-től 1950-ig Hunyad megye prefektusa volt. Bítfoi: *Petru Groza, ultimul burghez*, 134., 144. 89. j.

A fordulat

Egymásnak ellentmondó forrásaink vannak arról, hogy pontosan mikorra tehető Groza ideológiai fordulata. Mivel azonban ez – amint a fentiekből már kiderült – hosszadalmas, évekig tartó folyamat volt, helytállóbb, ha arra keressük a választ, hogy mikor kapott döntő impulzust.

A rendelkezésünkre álló legterjedelmesebb dokumentum két egykori romániai illegalista, a mindössze négyfős dévai kommunista sejt két tagja, Génád Jenő és testvére, Génád Henrik 1973-as visszaemlékezése.⁵⁴ A Génád testvérek Dévára költözésük évében, 1927-ben ismerték meg Grozát, és 1933 nyarán vagy szeptemberében vették észre nála a kommunista eszmékhez való „hangsúlyosabb” közeledés jeleit. Előtte azonban gyakran látták őt a korábban már említett Gombó Samuval sétálni, aki a testvérek kérdésére azt válaszolta, hogy „felvilágosítja” Grozát. Génádnak ez akkor „nevetségesnek” tűnt, hiszen Groza „neves értelmiségi” volt, Gombónak pedig – akárcsak nekik, fűzték hozzá önkritikusan – nagyon hiányosak voltak a marxista ismeretei. Ettől eltekintve, „mi értelme van annak, hogy »felvilágosítsál« egy nagypolgárt” – tették fel a kérdést.⁵⁵ A később tapasztalt „hangsúlyosabb” közeledés a kommunizmushoz a Génád testvérek visszaemlékezése szerint azt jelentette Grozánál, hogy behatóan foglalkoztatta Kun Béla magyarországi történelmi szerepe, és azon tépelődött, hogy neki is ezt a példát kellene követnie. Mindezt valamivel később, 1934 elején Groza [született Érsek] Mária, Petru testvérenek, Liviumnak a felesége is megerősítette Génád Jenőnek.⁵⁶

Ez a visszaemlékezés alátámasztja azt, amit az 1929-es spiritiszta szeánsz kapcsán tanulmányunk elején írtunk, azaz Grozának legbelsőbb meggyőződése volt, hogy ő lesz majd a kommunista Románia vezetője, és ez a lélektani motiváció fontos szerepet játszott nézetei alakulásában. A Génád testvérek által fordulatként említett 1933. nyári vagy szeptemberi időpontot azonban éppen ezért túl későinek tartjuk, hiszen Grozát ekkor már legalább négy éve foglalkoztatta ez a kérdés.

Feltételezésünket, hogy a fordulat már korábban bekövetkezett, egy 1933. április 8-i keltezésű dévai rendőrségi jelentés is alátámasztja.⁵⁷ Ebben egyebek mellett az áll, hogy Groza „a baloldali, sőt szélsőséges pártokra vetette tekintetét, közelgő kommunista rezsimet jósolva az országban”. Továbbá gyakran sétál Déva utcáin a „közrendre és közbiztonságra veszélyes”, „közismert kommunista agitátorokkal”: Almășannal és Gombóval, akikkel „szocialista és kommunista jellegű” könyveket cserél. A jelentés szerint 1931-ben, amikor több dévai kommunistát letartóztattak, Groza élelmet küldött nekik a börtönbe, családtagjaikat pedig pénzzel segítette.⁵⁸

54 Génád Eugen – Génád Henrik: Amintiri despre dr. Petru Groza, conducătorul Frontului plugarilor. Csíki Székely Múzeum (= CsSzM) Bányai László Hagyaték. IV. D. 14. 1–26. Vö. Bîţfoi: Petru Groza, ultimul burghez, 173–176.; Főcze János: A MADOSZ. Baloldali magyar történet a Román Királyságban (1934–1944). Kolozsvár, 2020. 76–77.

55 Génád–Génád: Amintiri despre dr. Petru Groza, 4.

56 Uo. 5.

57 A jelentést idézi Mircea Valea – Gheorge I. Ioniță: Deva. Leagăn al mișcării democratice țărănești hunedorene. *Sargetia* 11–12 (1974–1975) 416.

58 Uo.

Ugyanazon év, tehát 1931 februárjában élénk visszhangot kiváltó beszélgetés jelent meg Grozával a *Brassói Lapok*ban.⁵⁹ Ebben kendőzetlenül elmondta véleményét a polgári társadalomról, és jövőképét is felvázolta. A polgári szolidaritás szerinte meghalt, segíteni már nem lehet rajta. „Új világ jön, új emberek. Az új jelszó, amely a »polgártárs« helyét elfoglalja, így hangzik: Elvtárs.”⁶⁰ Ezt követően arról beszélt: tudja, „a történelemnek nem lehet útjába állni”, csak késleltetni lehet, vagy a „zökkenést” csökkenteni. Éppen ezért a családi életében már ő is ez utóbbit dolgozik: „A gyermekeimet úgy nevelem – mondta az újságírónak –, hogy naponta maguk tisztítják a cipőjüket, súrolnak, dolgoznak. Én már a jövő szolgálatába állottam!”⁶¹

Ez a beszélgetés már jól jelezte a gondolkodásában beállt változásokat, de a fordulathoz szükséges végső impulzust véleményünk szerint a Kohn Hillelrel való megismerkedése, pontosabban az 1931. decemberi kolozsvári, majd az ezt követő további találkozók jelentették.⁶² Ezt több forrás is alátámasztja, és maga Groza is így ítélte meg utólag. „Hű és kitartó, türelmes” oktatójának nevezte Kohnt, „akinek nem kis része volt abban a nehéz munkában, amely egy »kapitalistát« átformált, őt kisegítve egy rohadt rendszer útvesztőiből”.⁶³ Több mint negyedszázaddal az első beszélgetésük után, Kohnnak címzett egyik levelében ekképpen idézte fel ezt:

„Elevenen él bennem is minden részlete első találkozásunknak. [...] Hiszen abban a konspiratív [!] szobában, Kolozsváron raktuk le alapkövét nemcsak barátságunknak, hanem ideológiai közeledésünknek is, amely közeledésünk a rákövetkező hosszú éjszakákon át tartó sokévi viták során azonos felfogással fejlődött ki az emberiség sorsáról, a világról és annak dolgairól.”⁶⁴

Jordáky korábban már említett visszaemlékezése szerint Groza 1941-ben, majd pedig 1945-ben így mesélte el neki a történetet: „Az 1931-es év végén Kolozsváron megismerkedtem egy elvtárral [Kohn Hillel] a Kommunista Párt vezetőségéből. Azt hiszem, hogy a vele való rendszeres beszélgetések irányították végképp a gondolkodásomat a szocializmus és a kommunizmus felé.” Már az első találkozásuk során Kohn olyan „világos ké-

59 Balla Károly: Egy volt miniszter őszinte pillanatai. *Brassói Lapok* 1931. február 16. 17.

60 Uo.

61 Uo. Több román lap felháborodottan reagált a nyilatkozatra. Lásd pl. D. Petru Groza a trecut la comunism? *Curentul* 1931. február 27. 6. Volt, aki úgy vélte – egyéb, feltűnést keltő nyilatkozatai alapján is –, hogy Groza megbolondult. Így pl. Pamfil Șeicaru: D'apoi țării... *Curentul* 1931. március 31. Később Groza megpróbálta tompítani az őt ért támadásokat, és „egyszerű választási tréfának” nevezte az „új világgal” kapcsolatos mondatait. Bűfoi: *Petru Groza, ultimul burghez*, 136.

62 Kohn Hillel (1891–1972) magyar kultúrájú, zsidó származású erdélyi ügyvéd. 1930–1931-ig az erdélyi cionista mozgalomban tevékenykedett, de már korábban fokozatosan balra tolódott. 1931-ben belépett a Romániai Kommunista Pártba, ahol gyors karriert futott be. Részletesebben lásd Gidó Attila: Az ideológiai utas. Kohn Hillel életpályája. In: *Egyén és közösség. Tanulmányok*. Szerk. Bárdi Nándor – Tóth Ágnes. Zenta, 2012. 127–163.

63 Petru Groza: Levél Kohn Hillelhez. Bukarest, 1953. február 24. Részletet közöl belőle Dános Miklós: A század kortársaként. Beszélgetés dr. Kohn Hillel professzorral. *A Hét* 1971. június 25. 3.

64 Petru Groza: Levél Kohn Hillelhez. H. n., 1957. február 4. A részletet közli *Groza Péter emlékére*. Szerk. Lipcsey Ildikó – Sipos Attila. Bp., 1984. 39.

pet” vázolt fel neki a világpolitikai helyzetről és azon belül Románia helyéről, ami nemcsak meglepte, de mélységesen megrázta. Abban állapotokba jutott, hogy néhány hét múlva újból találkoznak.⁶⁵

Miként emlékezett az „oktató”, Kohn Hillel a Grozával való kapcsolatára? 1945-ben kelt önéletrajzában szikáran rögzítette az első találkozás tényét, valamint azt, hogy utána szoros összeköttetésben állt vele.⁶⁶ A halála előtt néhány hónappal adott interjújából is csak annyit tudunk meg, hogy Groza közeli barátjának és kitartó oktatójának nevezte őt, továbbá hogy első ízben a kolozsvári Astoria szállodában találkoztak 1931 decemberében. „Épp a román nép és az együttélő nemzetiségek közötti közeledésről, a közös harci feladatokról esett szó. Még sokszor tért vissza ez a téma, később is...” – olvashatjuk a kor ideológiai elvárásainak megfelelően lejegyzett szöveget.⁶⁷

Nem érdektelen az a kérdés, hogy ki ismertette össze Grozát és Kohn Hillelt 1931-ben. Demeter János Grozáról szóló, kéziratban maradt, feltehetően 1978-ban kelt egyik írásában úgy emlékezett, hogy ő hívta fel Grozára Kohn figyelmét, aki „nagy érdeklődéssel” fogadta a közlést. Ennek közvetlen előzménye az volt, hogy Demeter „a harmincas évek elején” Kolozsvárról Brassóba utazva a vonaton ismerkedett össze véletlenül az egykori miniszterrel, aki éppen a Gaál Gábor által szerkesztett marxista *Korunkat* olvasta.⁶⁸ Erre a véletlen találkozóra valójában csak valamikor 1932 szeptembere után kerülhetett sor, mivel Demeternél volt néhány példány az általa szerkesztett, kommunista irányítás alatt álló *Falvak Népe* című lapból, amely viszont 1932. szeptember vége és 1933. március közepe között jelent meg. Így tehát Kohn biztosan nem tőle hallott először Grozáról, hiszen ekkor már rendszeresen találkozott vele. Több forrás ellenben arra utal, hogy Groza a dévai kommunista ismerősei révén került kapcsolatba Kohn Hillelrel, így mi is ezt valószínűsítjük.⁶⁹

Az első találkozásukat követően 1932-től rendszeressé váltak a Groza–Kohn-beszélgetések; szinte havonta találkoztak, a legtöbbször Kolozsváron, néha Déván⁷⁰ – a dévaikat kezdetben Gombó szervezte.⁷¹ A dévai kommunistákkal és a Kohn Hillelrel kiépített szoros köteléke ellenére Groza jó ideig még nem került „hivatalos” kapcsolatba az illegálisban működő Román Kommunista Párttal (= RKP). Erre majd csak 1935 nyarán került

65 Jordáky: *Íntilnirile*, 49–50.

66 ANIC CC al PCR Secția Căminarilor. Nr. inv. 2348. dos. Nr. 180/1945. Autobiografia doctorului Kohn Hiller [!] fol. 2–3.

67 Dános: *A század kortársaként*, 3.

68 A kéziratnak van egy rövidebb és hiányosan fennmaradt változata is, abban 1932 nyarat írt a szerző, az utólag betoldott „vagy 1933” szavakat pedig áthúzta. Mindkét írás lelőhelye: Erdélyi Múzeum-Egyesület. Kézirattár. Demeter János (1908–1988) kéziratgyűjteménye. I. 1. Személyes iratok és kéziratok. Kézirat Petru Grozáról készülő tanulmányához. (Köszönöm Bogdándi Zsolt-nak, hogy megküldte a kéziratok másolatait.) Visszaemlékezés-kötetében az 1933-as évszám szerepel, itt viszont nem említi, hogy ő hívta volna fel Kohn figyelmét Grozára. Demeter János: *Századunk sodrában*. Bukarest, 1975. 209.

69 Lásd pl. Jordáky: *Íntilnirile*, 50. Mircea Valea és Gheorghe I. Ioniță szerint Groza Gombó Samu révén került kapcsolatba Kohn-nal. Valea–Ioniță: *Deva*, 416.

70 Jordáky: *Íntilnirile*, 50.; Bîțfoi: *Petru Groza, ultimul burghez*, 177.

71 Muzeul Civilizației Dăce și Romane Deva. Biblioteca Documentară. F. n. Petru Groza: *Declarație*.

sor, amikor is az RKP legfőbb célja már nem a „szociálfasizmus”, azaz a szociáldemokraták elleni harc volt, hanem a széles antifasiszta népfront megvalósítása.⁷²

„Valahol a középén állunk”

Kohn tanácsára Groza felvette a kapcsolatot a Zsil-völgyi bányászokkal, a vasutasokkal, a katonákkal.⁷³ A helyi földművesekkel már ezt megelőzően összeköttetésbe került. A Génád testvérek visszaemlékezése szerint 1930 tájékától igen gyakran lehetett látni Grozát, amint Déva utcáin kisebb-nagyobb csoportokba véletlenszerűen összeverődött parasztsztrákkal beszélgetett. Volt, aki már akkor azt a következtetést szűrte le ebből, hogy Groza saját pártot akar alapítani.⁷⁴ Nem tudjuk, valóban volt-e ilyen szándéka, de tény, hogy ekkor még aktív tagja volt Averescu Néppártjának, amelyből, mint már említettük, csak 1933 októberében lépett ki. Annyi bizonyos, hogy az 1933. január 8-án, Déván megalakult új parasztszervezetet, az Ekésfrontot [Frontul Plugarilor] nem ő hozta létre, hanem az a gazdasági világválság miatt igen nehéz helyzetbe került, és emiatt egyre inkább radikalizálódó parasztság alulról jövő kezdeményezése volt.⁷⁵ Anyagilag támogatta ugyan a *Horia* című dévai lapot, amely fontos szerepet játszott a szervezet megalakulásában, de az első hónapokban – saját szavaival élve – inkább csak „animátora” volt az Ekésfrontnak. Segítette a földműveseket a helyi és országos szervezkedésükben, tanfolyamokat tartott, oktatatta „az értelmesebb ekéseket”.⁷⁶

A sajtónak gyakran nyilatkozott az Ekésfrontról, miközben egymásnak ellentmondó állításokat is tett. Az Ekésfront „nem agrárpárt és semmiféle párt. Főképpen nem politika” – jelentette ki például 1933 tavaszán.⁷⁷ Néhány hónappal később viszont már azt nyilatkozta, hogy az „a parasztosztály pártja, paraszturalmat követelő, parasztjogokért harcoló párt, sem nem jobb-, sem nem baloldali.”⁷⁸ Az ideológiai semlegességre vonatkozó fenti kitétel az Ekésfront történetének e kezdeti szakaszában szinte mindig kihangsúlyozta. Arra az 1933 novemberében elhangzott újságírói kérdésre például, hogy „kommu-

72 Az RKP 1935 februárjában döntött az irányváltásról, annak nyomán, hogy a Kominternben is egyre inkább teret nyert a népfront gondolata. Lásd Főcze: *A MADOSZ*, 135., 138. A nemzetközi kommunista mozgalom új politikai irányvonalát végül a Komintern 1935 nyarán, Moszkvában lezajlott VII. kongresszusa szentesítette. Papp István: *A magyar kommunisták, 1918–1989*. Bp., 2024. (Modern Magyar Történelem) 130.

73 Bîțfoi: *Petru Groza, ultimul burghez*, 177.

74 Génád–Génád: *Amintiri despre dr. Petru Groza*, 2.

75 Rövid történetét lásd Gheorghe Micle: *Frontul Plugarilor. Cum s-a născut, Ce este, Ce vrea?* Oradea, 2012. Az Ekésfront megalakulásáról és működésének kezdeti szakaszáról magyarul lásd Csatári Dániel: A víz lefolyik, a kövek megmaradnak. Petru Groza emlékezete. *Tiszatáj* 38 (1984) 11. sz. 78–79. A kommunista diktatúra idején Romániában megjelent, az Ekésfront történetét tárgyaló írások egy része – még ha közvetlenül nem is a kommunista pártnak tulajdonította létrejöttét – valótlannul azt állította, hogy az RKP kezdettől fogva közéről figyelte és támogatta a szervezet működését. Lásd pl. Gheorghe I. Ioniță: *Activitatea frontului plugarilor pentru apărarea drepturilor și libertăților democratice ale țărănimii. Sargeția* 11–12 (1974–1975) 447.

76 Pogány Marcell: *Fütykös, csendőrgolyó, fütykös... Brassói Lapok* 1933. november 27. 4.

77 „Nem Mussolini, nem Hitler, nem Stalin” – hát ki: Groza Péter. *Riport. Gara Ernő lapja* 1933. május 1. 1. [ANR SJH Tribunalul Hunedoara (1919–1942) dos. 13/1933. fol. 45.]

78 Barzilay István: „Vezért keresünk!” *Uj Kelet* 1933. október 10. 5.

nista-e Groza Péter, a dévai nábob”, kitérő választ adott, és középre pozicionálta saját magát, valamint az Ekésfrontot is: „A jobboldalnak igen baloldali vagyok, a baloldallal igen jobboldali. És ez jól van így, mert én és az Ekések frontja valahol a középben állunk, de nem azon a középben, amit a politikai pártok már eljátszottak.”⁷⁹ Ez az állítás azonban Grozára vonatkoztatva nem felelt meg a valóságnak, hiszen láttuk, hogy baloldali fordulata már évekkel korábban elkezdődött, és még a Génád testvérek visszaemlékezése szerint is – amely pedig az általunk vizsgált források közül a legkésőbbi időpontra tette e fordulatot – 1933 kora őszén Groza már „hangsúlyosabban” közeledett a kommunista eszmék felé. Kitérő válasza véleményünk szerint azzal magyarázható, hogy Groza (ekkor még) nem vállalta fel nyíltan kommunista szimpátiáit, továbbá el szeretne volna kerülni, hogy a hatóságok szélsőséges baloldali szervezetnek minősítsék az Ekésfrontot. Ezt a feltételezést támasztja alá, hogy 1945-ben Jordákynak állítólag azt mondta: örült, amikor az 1930-as évek első felében Demeter János azt írta róla, hogy ő a román szélsőjobboldal képviselője – holott ekkor már a kommunistákkal működött együtt –, mivel ezzel sikerült elaltatni a hatóságok gyanúját és elhitetni az Ekésfrontról, hogy az jobboldali irányultságú.⁸⁰

Nem csak Demeter ismerte félre kezdetben a parasztszervezetet. A korabeli sajtóban feltűnést keltett, hogy 1934. június végén, Péter és Pál napján mintegy kétszáz „ekés” katonás rendben felvonult Déva utcáin. Groza háza előtt a tömeg „mintegy vezérszóra fasiszta üdvözlésre emelte jobb karját, üdvözölte Grozát”, aki „a kertjében állott és a fasiszta köszönést ő is felemelt jobb kézzel viszonzta”. Az újságíró – valószínűleg Pogány Marcell, aki a *Brassói Lapok*ban több beszámolót is közreadott Grozáról és az Ekésfrontról – plasztikus leírása szerint a „vezér”, azaz Groza „kalap nélkül, zöld nyári ingben, felemelt jobb karral, keményen [állt], és fogadta az elvonuló csapat éljenzését. Mint egy Mussolini, mint egy Hitler a hitleri bajusz nélkül, mint egy valódi fasiszta vezér.”⁸¹ Groza azonban határozottan tagadta, hogy az „ekések” köszönésének köze lenne a hitleri karlendítéshez, és leszögezte, hogy ő nem faji alapon áll, mint Hitler. Ismét kijelentette: sem jobbra, sem balra nem tart, illetve nem akar választani Hitler és Sztálin között, mivel „fémjelzett céget” nem fogad el. „Stalin [!], Mussolini, Hitler nekem csak egy-egy kísérlet, amelyeknek tanulságait levonom, és ezekből a tanulságokból felépitem a magam külön elméletét és rendszerét” – nyilatkozta.⁸²

Az Ekésfront lényegét Groza a politikai pártok elleni harcban és a nagy gazdasági elmentések kiküszöbölésében látta, célját pedig – osztályharcos szellemben – így foglalta össze: „a mozgalom tehát a kizsákmányoló politika és a politikai kizsákmányolás ellen

79 Pogány: Fütykös, csendörgölő, fütykös, 4.

80 Jordáky: Íntilnirile, 50. Visszaemlékezéseiben Demeter elismerte, hogy az Ekésfront irányvétele kezdetben félreérthető volt számára, de azt is megjegyezte, hogy az ő értékelését is félreértették. Demeter: *Századunk*, 216. A Génád fivérek szerint maga Groza mondta nekik, hogy az Ekésfront jobboldali szervezetként alakult meg, mivel csak így tudott megerősödni, és csak később vált baloldallivá. Génád-Génád: Amintiri despre dr. Petru Groza, 1–2.

81 P. M.: „Heil” Groza!... A baloldali ekések jobboldali felvonulása. *Brassói Lapok* 1934. július 2. 2.

82 Pogány Marcell: „Ha pofon üt a csendő, odatartjuk arcunk másik felét is.” Az indexre tett Groza Péter őszinte vallomást tesz politikai céljairól. *Brassói Lapok* 1934. július 13. 4.

irányul.”⁸³ Alapját a „nemzeti munkásszolidaritás” képezte, míg programja a „teljes rendszerváltozást” tűzte ki célul, elsősorban gazdasági téren, faji és felekezeti különbség nélkül.⁸⁴ A 17 pontból álló hosszú program, amelyet Groza olvasott fel a szervezet 1933. április 18-i dévai nagygyűlésén, radikális szociális követeléseket is tartalmazott. Ilyen volt például a lakossági adósságok háromnegyed részének elengedése, az addig birtok nélküli földművelők ingyenes földhözjuttatása, a falusi munkanélküliség megszüntetése, ingyenes orvosi felügyelet és jogsegély a 10 holdnál kisebb területtel rendelkező birtokosok számára.⁸⁵ A program ismertetése során elhangzott beszédében Groza az Ekésfrontot forradalmi szervezetnek nevezve kijelentette, hogy vértelen forradalomra készülnek, ugyanakkor érzékeltette, szükség esetén készen állnak arra is, hogy vér folyjon.⁸⁶ A hangsúlyt azonban mégis a békés fellépésre helyezte. Némileg ellentmondva a forradalommal kapcsolatos fejtegetéseinek, azt is kiemelte a Déván összegyűlt több ezer földműves előtt, hogy az ő jelszavuk a „béke és törvényesség”, fegyverük pedig az ész.⁸⁷

Az amúgy is „kommunista” hírében álló Groza ellen ezt követően megsokasodtak a hatósági eljárások és fenyegetések. Már másnap, 1933. április 19-én beidézték a dévai rendőrségre, és azzal vádolták, hogy engedetlenségre buzdít a hatóságokkal szemben. A rendőrségi jelentés szerint magatartása agresszív és elszánt, ráadásul ebbe az irányba befolyásolja az „ekéseket” is, akik ezért „már nem akarnak az urakra hallgatni”.⁸⁸ A hatóságok folyamatosan akadályokat gördítettek az Ekésfront szervezkedése elé, nem engedélyezték gyűléseit, betiltották a *Horia* című lapot, újjilyenomatokat vettek a szervezet vezető embereitől, és zaklatták őket, Grozát figyelmeztették: hagyjon fel az agitálással, mert nem garantálják az életét. A fenyegetést be is váltották, mivel 1933 novemberében, Brádon a csendőrség emberei tétlenül nézték, hogy fütykösökkel felfegyverzett csoport támad Grozára, akit hívei mentettek meg. Pár nappal előtte Csernakeresztúron hasonló támadás érte, Dobrán pedig egy csendőrgolyó fúródott az autójába, a hivatalos vizsgálat eredménye szerint véletlenül.⁸⁹

Groza közéleti pályafutásában új szakasz kezdetét jelentette az Ekésfront megalakulása, amelynek 1933 júniusában tiszteletbeli elnöke, novembertől pedig tényleges vezetője lett. Visszatért tehát a politikai életbe egy országos szinten viszonylag jelentéktelen, Hunyad megyében viszont erős beágyazottsággal rendelkező párt élén. Valóságos népszerűként viselkedett, és karizmatikus személyiségével, meggyőző szónoklataival nagy nép-

83 Pogány: Ha pofon üt a csendőr, 4.

84 Uo.

85 Nem Mussolini, nem Hitler, nem Stalin, 2–3.

86 Bîțoi: *Petru Groza, ultimul burghez*, 153.

87 Botezul Frontului Plugarilor. *Horia* 1933. április 22. 3. Az április 18-i nagygyűlésről lásd még O impunătoare manifestație a plugărimii din Ardeal și Banat. *Universul* 1933. április 21. 8.

88 Bîțoi: *Petru Groza, ultimul burghez*, 153–154.

89 Pogány: Fütykös, csendőrgolyó, fütykös, 4.; Nem engedik gyűlésezni Groza Földművesfrontját sem. *Brassói Lapok* 1933. november 24. 2.; Tălăria de drumul mare (Cristur). *Horia* 1933. november 29.; A doua tălărie (Brad). Uo.

szerúségre tett szert az „ekések” körében. „Tömegei vannak, hisznek neki, ezren és ezren követik. A román parasztság egyik bálványa” – írta róla az egyik korabeli újságcikk.⁹⁰

Az 1933-as esztendőt értékelve Groza az alábbiakat jegyezte fel noteszébe. Sok energiát fordított az Ekésfrontra azért, hogy megpróbálja felkészíteni a földműves sokaságot a nagy változásokra, amelyek a régi rendszer kedvezményezettjeinek ellenállása dacára viharosan közelednek. „Nehéz próbálkozás – írta –, de jobb a gyávasággal határos passzivitásnál.”⁹¹ 1935-től nyíltan felvállalta kommunista szimpátiáit, az Ekésfrontot az RKP szövetségesevé tette, 1945-ben pedig a kommunista párt „társutasaként” Románia miniszterelnöke lett.

A „Groza-rejtély”

Tanulmányunkban megpróbáltuk bemutatni azt a hosszadalmas, évekig tartó folyamatot, amelynek során végbement Groza baloldali fordulata. Újjonnan feltárt levéltári források segítségével kitértünk arra, hogy a leendő miniszterelnök igen erős küldetésudattal és elhivatottságérzéssel bírt, és belső meggyőződése volt, hogy ő lesz majd az új, kommunista Románia vezetője. Amellett érveltünk, hogy baloldali fordulata már az 1920-as évek végén elkezdődött, de a végső impulzust a Kohn Hillelrel való 1931. decemberi megismerkedése, illetve az ezt követő további találkozók jelentették. Az 1933-ban alakult Ekésfront egyik „animátoraként”, majd pedig elvitathatatlan tekintélyű vezetőjeként eleinte óvatosságból ideológiai semlegességet hirdetett, és politikailag középre pozicionálta magát. Ezzel azonban nem sikerült megtevesztenie a fennálló hatalmat, így személye és vele együtt a radikális programot meghirdető Ekésfront is egyre inkább a hatóságok célkeresztjébe került.

Több olyan kérdés is felmerül azonban, amelyekre egyelőre nincsenek biztos válaszaink. Az egyik legfontosabb talán az, hogy Groza baloldali fordulatában küldetésudata, a Kun Béla iránti felfokozott érdeklődése, valamint a szociáldemokrata Róth Ottóhoz fűződő barátsága mellett szerepet játszott-e egyfajta előremenekülés, netán politikai opportunizmus is. Erre utalhatnak jó ismerőse, Adrian C. Brudariu visszaemlékezéseinek a Grozával való, 1950 után lefolytatott négy szemközti beszélgetésekre vonatkozó részei. Eszerint Brudariu egyik kérdésére, hogy miért szegődött a kommunista párt szolgálatába, Groza állítólag több alkalommal is elmondta neki: mikor látta, hogy „Dzsingisz kán ránk ront és viharként közeledik égis éré kerekkel, hogy eltaposson és elpusztítson”, futás közben felugrott a székérre, és így megmenekült. Ha nem szállt volna fel, „kapitalista földbirtokosként” „likvidálják”.⁹²

90 Déva = Groza Péter, 6. Saját állítása szerint 1933 őszén a pártnak 60 ezer tagja volt. Pogány: Fütykös, csendőrgolyó, fütykös, 4.

91 Bîţfoi: *Petru Groza, ultimul burghez*, 146.

92 ANIC ISISP Personalităţi (XV) Nr. inv. 3544. dos. Nr. 604. Amintiri şi relatări despre viaţa şi activitatea lui Petru Groza întocmite de Adrian C. Brudariu. fol. 40.

Ha hitelesnek fogadnánk el Brudariu emlékezését, ez azt jelentené, hogy Groza mint-egy előre látta a szovjet megszállás és a kommunista uralom bekövetkeztét, és ezért szövetkezett a kommunista párttal. Az azonban nem derül ki a szövegből, hogy Groza mikor „jósolta” mindezt meg: a második világháború idején, vagy pedig már jóval korábban, baloldali fordulata során. Brudariu egy másik emlékezésrészlete egyértelműen az utóbbi időszakra utal: „mit tudtam volna tenni?” – kérdezte állítólag Groza Brudariutól. „Még kértem Maniut, hagyjon, hogy megszervezzem az Ekésfrontot, mert jön rám Dzsingisz kán.”⁹³ A visszaemlékezés hitelét ez a mondat erősen rontja, hiszen az Ekésfrontot – mint láttuk – kezdetben még nem Groza szervezte, Maniu engedélyét pedig tudomásunk szerint sem akkor, sem később nem kellett megkérni. Brudariu állításait ezért is érdemes a legnagyobb óvatossággal kezelni.

Groza gondolkodásába és ideológiai fejlődésébe egykori szászvárosi osztálytársa és haláláig jó barátja, Nicolae Brînzeu lugosi kanonok naplóbejegyzései nyújtanak mélyebb bepillantást. Brînzeu az évek során megejtett találkozásaik alkalmából egyebek mellett a következőket jegyezte fel Grozáról. 1932. szeptember 29.: Petru elmondta, hogy ő mindig jóval korábban előre látta az eseményeket, radikális változások várhatóak: a polgárság bukása, ezért a gyermekeit is ebben a szellemben neveli. De még mindig polgár. 1934. május 18.: Groza Ekésfronttal kapcsolatos tevékenysége tudományos alapon nyugszik, és túlnyomórészt marxista. Hajlik a társadalmi változásra, de még ő sem tudja, hogy az milyen irányú lesz: bolsevik, hitlerista vagy olasz fasiszta. 1936. szeptember 2.: Groza a baloldallal tart (antikapitalista), ugyanakkor nemzeti és keresztény érzelmű. 1940. augusztus 16.: Groza nem szívesen látna Romániában kommunista rezsimet, de készül erre, hogy ne ériék váratlanul az események, és ne mások álljanak „a mozgalom” élére.⁹⁴

Brînzeu naplója arra enged következtetni, hogy Groza baloldali fordulatában valóban lehetett egyfajta előremenekülés a szerinte bukásra ítélt polgári társadalomból. Ez egybevág a nagy visszhangot kiváltott, korábban már említett 1931-es nyilatkozata azon részével, amely szerint „a történelemnek nem lehet útjába állni”, csak késleltetni lehet, vagy a „zökkenést” csökkenteni.⁹⁵ A napló megerősíti a tanulmányunk elején ismertetett spiritiszta szeánszon elhangzottakat is, és pedig Kun Béla „szellemének” tanácsát: ha nem vigyáz, más kerül hatalomra. Ez újabb érv Groza erős küldetéstudata mellett, ugyanakkor személyes érvényesülési vágyra, a hatalom megszerzésére irányuló törekvésre is utal. Újból felveti viszont a kérdést, hogy mit gondolt valójában a sztálini rendszerről; voltak-e illúziói ezzel kapcsolatban, vagy pedig Panait Istrati és mások hatására tisztában volt annak valódi természetével.

Nehéz eldönteni, hogy Groza egy-egy nyilatkozata mennyire volt őszinte, milyen mértékben befolyásolta azt a hatóságok és a cenzúra miatti óvatossága, saját pillanatnyi politikai érdeke, szereplési vágya. Személyének megítélése már a kortársak esetében sem volt egyértelmű: „ellenségei így vélekednek róla: poseur [!], demagóg, aki minden népré-

93 ANIC ISISP Personalități (XV) Nr. inv. 3544. dos. Nr. 604. Amintiri și relații despre viața și activitatea lui Petru Groza întocmite de Adrian C. Brudariu. fol. 41.

94 Nicolae Brînzeu: *Jurnalul unui preot bătrân*. Timișoara, 2011. 64., 140–141., 229., 387.

95 Balla: Egy volt miniszter őszinte pillanatai, 17.

teghez megtalálja a kellő szavakat. És hipnotizálja a tömeget. Egész veszedelmes ember, aki valamikor azt fog csinálni a néppel, amit akar.”⁹⁶ Ő maga viszont így nyilatkozott elképzeléseiről:

„Sokan azt mondják [...], hogy a hős szerepében tetszelgek magamnak, mert nem szoktam megalkudni. Nem akarok sem hős, sem mártír lenni. Abban a pillanatban, amikor látni fogom, hogy a válságot sikerült megoldani és a fejlődés útja biztosítva van az én törpe közreműködésem nélkül, én befejezem politikai működésemet és boldogan vállalom a közember szerepét abban a társadalomban, melyben munkával érvényesülni és alkotni lehet.”⁹⁷

Országa történelme és benne saját szerepe végül nem így alakult. A „Groza-rejtély” megoldásához további kutatómunka, új források feltárása szükséges.

⁹⁶ Benczel: Groza Péter exminiszter, 4.

⁹⁷ Pogány: Ha pofon üt a csendő, 4.

**A SZENTISTVÁNI ÁLLAMESZME MINT
„POLITIKÁRA ALKALMAZOTT KERESZTÉNYSÉG”
Reformkatolikus megfontolások a politikai közösségről
és a nemzetről az 1930-as és 1940-es években**

HANTOS-VARGA MÁRTA

.....
THE ST. STEPHEN THEORY OF STATEHOOD
AS “CHRISTIANITY APPLIED TO POLITICS”

Reform Catholic Reflections on the Political Community and the Nation
in the 1930s and 1940s

The Hungarian “Reform Catholic” movement’s conception of nation and state between 1931 and 1944 is the focal point of this examination. The Saint Stephen’s concept is evidence of the ideal of striving for social harmony, the existence of an inclusive idea of the nation – including the lower classes and nationalities – the rejection of ‘crude nationalism’ (Pope Pius XI) and the insistence on national independence after the Anschluss (1938). The State of St. Stephen became a symbol of the sought-after confederation through the hoped-for peaceful revision. However, it is also recognised as a symbol of the Christian conception of the state, namely as a just and equitable system of self-government, free from racial bias, uniting peoples and ensuring the realisation of self-government. The concept expressed was not that of power, but rather that of good governance for the common good.

Keywords: Christian conception of the state, reform Catholic movements,
St. Stephen theory of statehood
.....

Érdekfeszítő, részleteiben is építő, izgalmas vita zajlott a nagyközönség előtt 2023 őszén az egyik legszínvonalasabb portál oldalán.¹ A beszélgetés központi dilemmája nem lelt feloldást, de a felvetés (mely szerint a modern kori magyar történelem egyes jelenségeit „mintázatok” ismétlődéseként is le lehet írni, amely mögött strukturális, kulturális, valamint az elit szerepéhez köthető okok állnak)² és az ellenvélemény megfogalmazása (a kétségtelen ismétlődések ellenére „nem biztos, hogy ugyanazok a mintázatok alakítják

Hantos-Varga Márta, történész.

1 <https://www.valaszonline.hu/2023/09/19/hatos-pal-hermann-robert-kollai-istvan-tortenelem-vita/>. (Legutóbbi megtekintés: 2023. szeptember 21.)

2 Kollai István szerint vannak hasonló „politikai életciklusok”, amelyekben kimutatható a stabilizáció, a radikalizálódás, s végül az elszigetelődés egymást követő három fázisa. Ezt a tételt a dualizmus időszakára, továbbá a két világháború közötti korszakra vonatkozóan példákkal igazolja.

a hasonló végeredményt”)³ továbbgondolásra ösztönző. A megközelítések különbsége ellenére több ponton nézetazonosság volt a disputa résztvevői között, mindenekelőtt abban, hogy napjainkban „az emlékezet mellett a történelem másodlagos”. Az előbbi, szerinte a világon, közösségsszervező és megtartó, valamint mozgósító szereppel rendelkezik, ezért a hajdanvolt lehető legalaposabb feltárása és bemutatása, azaz a historikus munkája, nem mindig tűnik kulcsfontosságúnak. Generációkkal előbb Marc Blochot is aggasztotta az „állítólagos történelem” népszerűsítésének nem új keletű divatja. A tétet világosan megfogalmazta: „A múlt nem ismerése a jelenben nem csak a ma megismerésének árt, hanem magát a jelenbeli akciót is megghiúsítja.”⁴ Az 1930-as évek második felében már publikáló teológus, Yves Congar egyháztörténeti vonatkozásban tért ki az idősíkok dinamikus kapcsolatára: „Ha a múlt ismeretét felhasználjuk a jelenbeli helyzetünk jobb meghatározására, úgy segítségünkre lehet az előrelátásban.”⁵ Az említett diszkusszióban Kollai István saját elgondolásának releváns voltát történeti tényekre való hivatkozás után egy a congari szentenciával rimelő általános megállapítással is alátámasztotta: „... a múltban nincs megírva a pontos jövő – de a kockázatok igen”. Az adatolt leírás, majd a körülhatárolt szakmai szempontok szerinti értelmezés nem zárja ki Hatos Pál kijelentésének igazságát a történelem megismerhetetlenségéről, s arról, hogy az alkalmasint dokumentálható ok-okozati összefüggések mellett (vagy helyett) váratlan fejlemények, törések, esetlegességek – s a mögöttük meghúzódó irracionális emberi tényezők – sora is alakította az egykorvolt eseményfolyamát.⁶

- 3 Hatos Pál úgy érzékelte, hogy a folyamatok általa is elismert radikalizálódását (Kollai szóhasználatában a „kisoródást”) történésztársa „országvesztő jobboldali kontinuitásként” értelmezi. Emellett a kontextualizálás elmaradását kérte számon rajta, s utalt a 19. századi diszkriminatív nemzetiségi politikára, illetve a magyarosításra, amelyet „a pánszláv veszély percepciója”, s ebből következően az állam megerősítése motivált. A vitát kirobbantató elgondolkodtató írásában Kollai „a kissé leegyszerűsítve nemzetinek vagy jobboldalinak nevezhető politikai életciklusok” sajátosságaira célzott, s nem az országvesztés, hanem a „kőszorsrontás” kifejezést használta. <https://www.valaszonline.hu/2023/08/23/pragai-tavasz-csehszlovakia-varsoi-szerzodes-magyar-nemzet-kollai-istvan-publi/>. (Legutóbbi megtekintés: 2023. augusztus 22.) Az, hogy egy szakértő a jelen problémáinak történeti hátterét boncolgatja, nem egyedi. Szekfű Gyula közéleti publicisztikája az 1930-as évek utolsó harmadától bővelkedett erős megszólalásokban. „A történettudomány nem lévén természettudomány, a légüres tér ismeretlen fogalom benne; művelőjének abban a levegőben kell élnie, mely csak holnap lesz az ő tudományának tárgya, de már ma is nélkülözhetetlen az ő munkájánál. És mivel minden újabb jelen újabb tapasztalatokat szolgáltat, ezért – nem pedig valami relativitás érzéséből – ajánlatos időnként kinézniünk könyveink közül és megállapítanunk, nem gyarapítja-e történeti szempontjainkat a körülöttünk zajló élet, melynek egyébként csak passzív, magyarul szó szerint: szenvedő résztvevői, alany helyett tárgyai vagyunk” – kezdte egyik emblemikus cikkét. Szekfű Gyula: Ma és száz év előtt. *Magyar Szemle* 17 (1943) [45. kötet] 113.
- 4 Marc Bloch: *A történetés mestersége*. Bp., 1996. (Osiris Könyvtár. Történelem) 36.
- 5 Yves Congar: Az egyház története mint „locus theologicus”. In: *Teológia és történettudomány. Antológia az egyháztörténetírás elméleti kérdéseiről*. Szerk. Bánkúti Gábor et al. Pécs, 2018. (Pécsi Egyháztörténeti Műhely 1) 31. [Congar 1970-ben írta tanulmányát.]
- 6 A két forradalomról szóló munkáiban Hatos nemegyszer expresszával szemlélteti a történelem ezen oldalát. Hatos Pál: *Az elátkozott köztársaság*. Bp., 2018. (Modern Magyar Történelem); *Uő: Rosszfiúk világforradalma*. Bp., 2021. (Modern Magyar Történelem.)

A gondolatcsere részben a kisodródásig radikalizálódó „jobb híján nemzeti-jobboldalinak nevezett” mintázat⁷ mint munkahipotézis helyénvalósága vagy kifogásolhatósága körül forgott, s érintette a politikum által is alakított emlékezet jelentőségét.⁸ Ezért talán haszonnal jár, ha az alábbi dolgozatban a nemzet- és országépítést szívügyének tekintő, s a közösségi emlékezetre kifejezetten építő kicsiny csoportosulás, a „reform-katolikus” irányzat sajátos látószögével ismerkedünk meg. A politikai katolicizmus pere-mén lévő, a fősodor nézeteitől és megnyilatkozásaitól nem egy vonatkozásban elütő szemléletű, a felelős cselekvés ideája miatt a múlt, a jelen és a jövő kapcsolódására reflektáló, elsősorban világiakból álló szellemi kör 1931-ben szerveződött. Hamarosan a *Korunk Szava* (1931–1938) folyóirat, később a kérészéletű *Uj Kor* (1935–1937),⁹ utóbb a *Jelenkor* (1939–1944) periodika köré gyülekezett ez a zömében a századforduló után született fiatalokból álló társaság, amely – a korábbi címkézéstől eltérően – nem volt sem „haladó”, sem „kereszténydemokrata irányultságú”.¹⁰ Ezzel szemben a „mindenekelőtt katolikus” öndefiníció a lényegét jeleníti meg: ténykedésüket tágabb környezetük vélt konjunktúra-kereszténysége ellenében határozták meg, következésképp a 20. század fordulójára koherens rendszerre összeállt katolikus társadalom- és államelmélet tételeit¹¹ a kortárs események

- 7 „A stabilizálódás helyett végül kisodródó, nemzetépítő tervektől fűtött mintázatot a cikkemben »jobb híján« nemzeti-jobboldalinak nevezem” – összegzett Kollai. Vö. 1. j.
- 8 A múlthoz való helyes viszonyról, a kritikus emlékezet *versus* megismétlő emlékezet tétjéről lásd Paul Ricoeur: Emlékezet – felejtés – történelem. In: *Történetelmélet*. I–II. Szerk. Gyurgyák János – Kisantal Tamás. Bp., 2006. (Osiris Tankönyvek) I. 108–122.
- 9 A Budapesten szerkesztett, két évig fennálló orgánium nem keverendő a Temesvárott hasonló címmel, 1930 és 1938 között kiadott lappal.
- 10 Gergely Jenő politikai affinitás és ideológiai szempontok alapján 1999-ben három tömböt különített el a katolicizmus világában: a „konzervatív”, a „hitlerizáló” és a „kereszténydemokratának nevezhető” irányzatokat. Gergely Jenő: *A katolikus egyház története Magyarországon 1919–1945*. Bp., 1999. 111–113. A professzor komoly munkát végzett a katolicizmus 20. századi történetének feltárásában, de a munkakörnyezetét jelentő politikai éra elvárásai rendszerváltás előtti írásaiban nyilvánvalóak („fasiszta” katolicizmus, *versus* „baloldali”, „haladó”, „demokratikus” katolicizmus). Emellett nemegyszer sommás kijelentéseket tett, melyek Petőcz Pál 1964-ben kiadott elfogult fejtegetésének esetleges kiigazításaként sem állják meg helyüket. Petőcz Pál: A politikai katolicizmus „reformnemzedéke”. *Történelmi Szemle* 7 (1964) 112–151. Az 1990-es években árnyaltabban, mégis leegyszerűsítésekkel, helyenként pontatlanul írt („liberális-demokratikus irányba orientálódó politikai katolicizmus”, „antifasiszta kereszténydemokrácia”). Gergely Jenő: *A keresztényszocializmus Magyarországon 1924–1944*. Bp., 1993. 144–170. Nincs mód e tanulmányban kifejteni, miért nem helyes a fiatalabb történelemszemzedék által is átvett jelölés („kereszténydemokrata irányultság”) használata, csak egy adalékra szeretném a figyelmet felhívni. Philippe Chenaux más szakértők véleményére is támaszkodva nyomatékosította, hogy a nyugat-európai országokban „a kereszténydemokrata politikai kultúra az 1940-es években fokozatosan alakult ki” [„constitution progressive de ce qu’il faut appeler une culture politique démocrate-chrétienne”], s aláhúzta, hogy XII. Pius háború alatti beszédei is hatottak erre a folyamatra. Philippe Chenaux: „Humanisme intégral” (1936) de Jacques Maritain. Paris, 2006. (Classiques du Christianisme) 83–84. A korporatista-katolikus állam építésére kondicionált katolikus társadalom 1945-ben nem volt felkészülve – egykorú szóhasználatlaltal – sem az „igazi”, sem a „korszerű”, sem a „magyar”, sem a nyugat-európai értelemben vett „kereszténydemokrácia” befogadására. Politikai magatartását az antikommunizmus, valamint a főpapság és a hivatásrendi (nép)mozgalmak vezetőinek iránymutatása szabta meg. 1943 őszén és telén heves polémia zajlott a katolikus sajtóban a hivatásrendekről, amelyet nem tudtak megnyugtatóan lezárni. Kísértés a Demokrata Néppárt későbbi története felől olvasni az azt megelőző évtizedet.
- 11 Részletes kifejtését lásd Hantos-Varga Márta: A politikai cselekvés viszonyítási pontjai a keresztény államelmélet és a szentszéki megnyilatkozások alapján. *Történelmi Szemle* 65 (2023) 705–736.

megvilágítására és értékelésére használták, egyúttal azok megismertetésére törekedtek. A Vatikánból érkező útmutatások valóra váltását a keresztény appozícióval ellátott politikai tevékenységben megkerülhetetlennek ítélték. Érzékelték a profán és az egyházi cselekvési környezet mélyreható átalakulását, de ennek konzekvenciáit a másfél évtized alatt lépésről lépésre vonták le. A népi–parancsuralmi teóriák és a túlzó nacionalizmus hódítása évtizedében, akkor, amikor „a magyar konzervativizmus szélsőjobboldali harakirije”,¹² a hazai politikai és társadalmi elit jobboldali radikalizálódása megkezdődött, szócsövei lettek a katolikus doktrína két világháború közti hangsúlyváltásának: az egyén és a közösség relációja új megközelítésének. 1937-től az „egyes ember”, a „személy” kitüntetett helye a közösségi viszonyrendszereken belül a politikai vonatkozású pápai enciklikák új perspektívájaként tűnt elő. A csoport tagjai megkülönböztetett figyelemmel kísérték a franciaországi kulturális, társadalmi, politikai eseményeket, miképpen az ottani „tudatos, harcos és modern” katolikus megújulás aktivitását is.¹³ Ezenfelül nyomon követték a divergáló ideológiát valló fiatal francia „nonkonformisták” – a Jeune Droite, az Ordre Nouveau, az Esprit intellektuális műhelyei – rendszerátalakító elképzeléseit.¹⁴ Az előtérbe állított katolikus mivolt, a kiemelkedő szociális érzékenység, a francia szellemiség csodálata, egyúttal az állandó politikai érdeklődés olyan sajátos profilt adott a *Korunk Szavának*, az *Uj Kornak* és a *Jelenkornak*, hogy „reformkatolikus” áramlat kifejezés alatt – az alapító csoport szakadása és mély nézeteltérései ellenére – e folyóiratok gárdáját, valamint támogató táborukat értem.¹⁵

- 12 Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzetszeme és nacionalizmus története*. Bp., 2007. 295.
- 13 Halász Gyula: *A katolikus megújíhódás Franciaországban*. Sopron, 1931. 22. A kiegyensúlyozott, s rövidsége ellenére adatgazdag kiadványt 1932 februárjában a *Korunk Szava* is recenzálta. Másik kortárs mű: Szalay Jeromos: *A katolikus gondolat útja az újkori Franciaországban*. (XIX–XX. század.) Bp., 1934. (Szent István Könyvek.)
- 14 Más tanulmányok, kötetek mellett referenciamű Jean-Louis Loubet del Bayle: *Les non-conformistes des années 30. Une tentative de renouvellement de la pensée politique française*. Paris, 2001.
- 15 A folyóiratokat 2000–4000 példányban adták ki. Az irányzat rövid jellemzésére lásd Hantos-Varga Márta: *Ankét a zsidókérdésről az Uj Kor katolikus folyóirat hasábjain* (1936). *Századok* 157 (2023) 344–351. A szakirodalom kezdetben a „neokatolikus” kitételrel jelölte az új habitusú, agilis kört, azonban 1890-től Franciaországban (majd 1918 után Magyarországon) a jelzőt megbélyegzőként, a doktrínától elhajló nézeteket terjesztő, vagy renitensnek tartott személyekre és csoportokra alkalmazták, holott esetünkben épp ennek ellenkezőjéről van szó: a katolikus politikai tanítás megújuló, reflexív, hiteles képviselőteréről. A *Korunk Szava* és a *Jelenkor* határozottan elutasította azt magától. Romsics Gergely szempontrendszerét elfogadva egyedül az *Uj Kor* szerkesztőire és egyes íróira vonatkoztatható. Tanulmányában a szerző a 20. század eleji „konzervatív forradalom” hatásait mutató újjobboldali reformeszméket elkülöníti a klasszikus konzervativizmustól, továbbá a nemzetiszocialista és egyéb szélsőjobboldali nézetektől. Az „újjobboldal” sajátosságának tartja a liberális politikai intézmények (pártpolitika, hatalommegosztás), társadalomszervező elvek (vállalkozás, önszerveződés) elvetését, a tekintélyelvűség dicséretét, s a modern „mobilizációs praxisok” (propaganda) használatát. Kovrig Béla tevékenységét és publicisztikáját elemezve „az újjobboldalhoz” sorolja az általa „neokatolikus konzervatív” nevezett irányzatot. A szociálpolitikus az *Uj Kor* főmunkatársa is volt. Romsics Gergely: *Reform a keresztény nacionalizmus jegyében: egy neokatolikus kísérlet transznacionális vonatkozásai*. *Aetas* 34 (2019) 4. sz. 27–48.

A periodikák látásmódja: az „igazi hazaszeretet” pártolja a „népek” együttműködését

Az 1919-ben „összetákolt béke”¹⁶ következményei az egész korszakban foglalkoztatták a „reformkatolikusokat”, hiszen mindannyian átértékelték, hogy a háború után „saját házának romjai alól [kellett] kimenteni a nemzetet”.¹⁷ A megroppanás és az újrakezdés nem csupán a revíziót dédelgető vesztes országokat, így Magyarországot érintette, hanem a kontinens nagy részét. A társadalmi és nemzetközi béke kimunkálásának kérdése a XI. Pius pápa által felvállalt ügyek közé került. A nacionalizmus problémája – melyről 1918-ban a hajdani cári Oroszország uralta lengyel és balti térség apostoli vizitátoraként, később Lengyelország nunciusaként személyes tapasztalatokat szerzett – szorosan kapcsolódott ehhez.¹⁸ Egyházfőként pontosan tudta, hogy az aláírt okmányok ellenére „nem volt valószínűség megengesztelődés” és „a háború szellemei tovább élnek”. Ezért intése 1922-ben egyaránt szólt győzőknek és legyőzötteknek: az a közösség, amelyet „a nemzetnek mértéktelen szeretete” rabul ejt, „megfeledeznek arról, hogy a többi népek is joga van az élethez és a boldogulásra való törekvéshez”.¹⁹ Az induló *Korunk Szava* – részben Jean Verdier francia bíboros hatására – teljes mértékben magáénak vallotta a pápa 1930. évi nevezetes karácsonyi allokúciójának vezérgondolatát is,²⁰ amely „az igazi és eszményi hazaszeretetet” élesen elkülönítette „az önző és durva nacionalizmustól” és megrótt minden „hegemonisztikus” ambíciót.²¹ A párizsi érsek a népek közt jelen lévő „fél-gyűlölet” [demi-haine] láttán a pápai állásfoglalást abszolút igazodási pontnak minősítette.²²

Az egyházi megnyilatkozások a békében való nyugodt együttélés, a *tranquillitas ordinis* évszázados tanát megghiúsító romboló ideológiaként tekintettek a nacionalizmusra, mivel az egyrészt szembeállítja a népeket, másrészt megosztja a nemzeti és egyházi közösségeket. Az 1920-as évek franciaországi és németországi történései (az Action Française erős befolyása a katolikusokra, továbbá a nemzetiszocialisták sikerei), valamint a fasiszta (olasz) állam (kül)politikája reakcióra ösztönözte a Vatikánt és a helyi egyházakat.²³ „A naciona-

16 MacDonald és Mussolini. *Korunk Szava* 3 (1933) 99.

17 Almásy József: Az új Európa és a trianoni Magyarország. *Jelenkor* 3 (1941) 2. sz. 6.

18 Marcel Launay: *Pie XI. Le pape de l'Action catholique*. Paris, 2018. 27–35.

19 XI. Pius pápa *Ő Szentségének Encyclikája Krisztus békéjéről*. [Ford., bev. Martin Aurél.] Bp., 1923. 20., 22–23.

20 Balla Borisz: Az egyház hadüzenete a háború ellen. *Korunk Szava* 1 (1931) 6. sz. 8. Verdier párizsi érsekkel Balla a francia fővárosban találkozott. „XI. Pius egyike a legnagyobb pápáknak, aki az utolsó évszázadokban élt” – idézte cikkében a főpap véleményét. A *Korunk Szava* megemlékezett a bíboros 1931 decemberében kiadott karácsonyi körleveléről, mely szó szerint átvette XI. Piusnak a nacionalizmusra vonatkozó szavait. Franciaország. *Korunk Szava* 1 (1932) 1. sz. 10. Teljes szöveg: Sur la paix et le chômage. Lettre de S.Em. le cardinal archevêque de Paris. *La Croix* 1931. december 19. 1., 5.

21 „Nehéz és lehetetlen a népek és államok között a tartós béke, ha az igazi és eszményi hazaszeretet helyett önző és durva nacionalizmus uralkodik, amely gyűlöletet és irigységet jelent jóakarat helyett, bizalmatlanságot és gyanút testvéri bizalom helyett, versenyt és harcot megértő együttműködés helyett, hegemonisztikus törekvést és uralomvágyat a tekintély és jogok védelme helyett, legyenek azok akár gyöngék és kicsinyek jogai.” A pápai trón előtt. *Nemzeti Újság* 1930. december 30. 2.

22 Sur la paix et le chômage, 1.

23 Az „erőszak szellemének” negatívumait és a „túlzott nemzeti érzés elharapódzását” a pápa 1930-ban szintén körlevelében tette szóvá. XI. Pius pápa az ifjúság keresztény neveléséről. Bp. [1934.] 24–25.; A német püsi-

lizmus talán korunk legveszélyesebb eretnoksége” – írta már 1924-ben Eugenio Pacelli, a későbbi XII. Pius pápa a müncheni nunciatúráról Pietro Gasparri államtitkárnak.²⁴ A magyar „ifjú katolikusok”²⁵ nem egyedül a szociális igazságosság, a belső béke iránt voltak fogékonyak, hanem a külső béke tematikáját is napirenden tartották, s a revíziót magától értetődően erőszak nélkül képzeltek el.²⁶ A nemzetfogalom körüli vita kihatásaként a két kérdés egyre inkább összefüggött.²⁷ A csoport bízott abban, hogy az alsóbb néprétegek anyagi és kulturális felemelése, majd a történeti magyar állameszme értékeinek megértése az ország megerősítését, függetlenségének védelmét szolgálja: a szociális nyugalom megteremtése után az érzelmileg egységes és öntudatosodott magyarság nagyobb eséllyel áll(na) ellen a bekebelező külső szellemi behatásnak, a németorientációjú itthoni szélsőjobboldalnak, miközben magához vonzaná az utódállamok nemzetiségi lakosságát is. Ez az elképzelés a *Korunk Szava* és a *Jelenkor* táborát meghatározta, de az egykorú vélemény szerint a kormánypolitikát kiszolgáló *Uj Kor* oldalairól sem tűnt el teljesen. A „nemes hazaszeretet” nem más, mint a nemzet „együvé tartozandósága” és a „bonum commune animarum” iránti helyes érzék, s nem annak kihangsúlyozása, hogy valaki olasz, francia, német vagy magyar – e megállapítás az első évek súlypontjait tükrözi.²⁸ A „szovinizmus” problematikájára kezdetektől felhívták a figyelmet.²⁹ 1933 tavaszától a dunai népek sorsáról, s ezzel párhuzamosan a Szent Korona-eszméről, az államszövetség előnyeiről, valamint később, de még Szekfű Gyula új könyvének – *Három nemzedék és ami utána következik* – kiadása előtt a „szentistváni koncepcióról” jelentek meg értekezések.³⁰ A szerkesztőség „erős személyi és elvi ellentétek”, s „jórészt politikai okok” miatt történő szakadása,³¹ 1935 tavasza után a közreadott vélemények a „Dunavölgye” és a „Dunamedence” jövője kapcsán „az osztrák gondolatot”, Ausztria fennmaradásának fontosságát és a birodalmi lét pozitívumait sorolták. Egyidejűleg, de az előbbivel nem összekeverve említették a „szentistváni államot”, amely megvitatandó témaként a *Korunk Szava* második időszakában egyre jelentősebb lett. Mégis, a „reformkatolikus” csoportban öt éven keresztül

pöki kar határozata. *Korunk Szava* 1 (1931) 5. sz. 10.; Verdier pásztorleveléről az Action Française kapcsán: Franciaország. *Korunk Szava* 2 (1932) 2. sz. 11.

24 Philippe Chenaux: *Pie XII. Diplomate et pasteur*. Paris, 2003. (Histoire Biographie) 140–141.

25 A *Korunk Szava* alcíme. Az „ifjú katolikus” jelzőt Serédi Jusztinián rosszsallása miatt „aktív katolikusra” cserélték.

26 A szerkesztőség tudatosítani akarta, hogy „a háború tömegmészárlás”. Balla: Az egyház hadüzenete, 8.; A pápák és a leszerelés. *Korunk Szava* 2 (1932) 2. sz. 17–18.; Lehazudott dokumentumok. XV. Benedek pápa két békeakciója. Uo. 21. sz. 7–8.; Konsul Müller: A kereszténység a háború ellen. *Korunk Szava* 4 (1934) 250–251.; XV. Benedek pápa két békeszózata. Uo. 251–253.

27 Szabó Miklós: Magyar nemzetfelfogások a 20. század első felében. *Mozgó Világ* 9 (1983) 4. sz. 50–60.; Gyurgyák: *Ezzé lett magyar hazátok*, 217–461.

28 Csávossy Elemér: Az egyház szociális arca. *Korunk Szava* 2 (1932) 2. sz. 6. A jezsuita szerző megjegyezte, hogy a katolikus mentalitásra leselkedő egyik legnagyobb csapda a pogány nacionalizmus.

29 *Korunk Szava* 1 (1931) 4. sz. 3.; N. n.: Akik valóban a békéért dolgoznak. Uo. 9.; Franciaország keresztény lelkéről. Uo. 13.

30 Miután a kortársak az 1930-as és 1940-es években a jelzős szervezetekben túlnyomórészt a „szentistváni” alakot használták, az alábbiakban én is így idézem.

31 Esztergomi Prímási Levéltár (= EPL) 1870/1936. 13–14. lap. *Korunk Szava* és *Uj Kor* vitája című akta. A nézetkülönbség okait és annak elmérgesülését vizsgáló háromfős bizottságot – Serédi Jusztinián kezdeményezésére – Szekfű Gyula vezette.

Almásy József (1898–1944) emelte ki legnyomatékosabban a terminus eredeti, s nem mindig hangoztatott szellemiségét, akkor, amikor a tradicionális „keresztény állameszmét” az elnyeléssel fenyegető „nacionalista totalizmussal” szegezte szembe,³² illetve „Szent István latin kultúrájú, római keresztény, nyugateurópai” királyságát, mint mintát, „politikára alkalmazott kereszténységnek” nevezte.³³ A „szentistváni eszme” vagy „szentistváni királyság” felélesztése, mint „régis és mégis új nemzeti gondolat”³⁴ eleinte az ország közép-európai pozíciójának megszilárdítását célozta,³⁵ az évtized közepétől Széchenyi György, s őt követve mások is, az európaisághoz, a „keresztény Nyugat eszméjének” képviseléséhez kapcsolták.³⁶ A „korszellem” kihívásaira reagálva a szerzők igyekeztek tisztázni a hazafiság, a nemzet, a faj fogalmait, de a „szentistváni állam” eszmekörében mozogva ezt egyébként sem kerülhették meg. Értelemszerűen az asszimiláció kérdése is egyre inkább előtérbe lépett.³⁷ E hosszú, éveken át tartó töprengésben nem a *Jelenkor* alapítása volt mérföldkő: 1937 nyarától, Bajza József, Griger Miklós és Szekfű Gyula részvételével a *Korunk Szava* szerkesztőbizottságot hozott létre.³⁸ Új programjuk kifejezte a fejlődési vonalat: a szociális katolicizmusért, az alkotmányos haladásért, a keresztény Dunavölgye szabadságáért és a szentistváni birodalom gondolatáért indítottak küzdelmet.³⁹ Az 1939 őszen debütáló *Jelenkor* a cenzúra ellenére hatékonyan propagálta az utóbbi hármat. Olvasatukban a független, szuverenitása teljességét hordozó, polgárainak autonómiát biztosító (és egyre demokratikusabb formát felvevő) állam a „magyar politikai génusz” megtestesítője lett.⁴⁰

Országépítés az ultranacionalizmus megtagadásával

Mi volt a kiindulópont? A *Korunk Szava* szerkesztősége 1932 elején úgy vélte, hogy Magyarország „két hatalmas irányzat malomköve” közé sodródhat. A kommunizmuson kívül az a „túlzott sovinizmus” veszélyezteti, amely „hazafiságot szavaló üres frázispolitika” képeiben jelenik meg, s a „nemzeti eszme oltárára az államot ülteti bálványként”.⁴¹ Németországra utalva sötét képet festettek: az új évtized az „elkövetkezendő irtóhadjáratok” és az „ultranacionalizmus kora” lehet.⁴² Már ezt megelőzően is figyelmeztettek a nemzet-szeretet eltévelyedéseire, s arra, hogy ez a magyarok számára is kísértés, mivel nálunk „a bálvány mindenestre egy bajusz, egy kard, egy szurony, egy csizma és a mindezekhez

32 Almásy József: A magyar katolicizmus útja. I–III. I. *Jelenkor* 1 (1939) 1. sz. 7., II. 2. sz. 7–8., III. 3. sz. 9.

33 Almásy József: A történelem új cezurája előtt. *Jelenkor* 5 (1943) 18. sz. 5.

34 [Széchenyi György:] Ezekért küzd a *Korunk Szava*. *Korunk Szava* 3 (1933) 190.

35 Széchenyi György: Külső és belső feszültségek. *Korunk Szava* 3 (1933) 119–120.

36 Széchenyi György: Gondolatok az új év küszöbén. *Korunk Szava* 5 (1935) 9–10.

37 Gyurgyák: *Ezzé lett magyar hazátok*, 369–382.

38 Szekfű történetírói hangsúlyairól és nemzetfelfogásáról lásd Gyurgyák: *Ezzé lett magyar hazátok*, 292–312.

39 Új szerkesztőbizottság. *Korunk Szava* 7 (1937) 319.

40 Katona Jenő: A magunk útján (Pethő Sándor könyve). *Korunk Szava* 7 (1937) 289–290.

41 Új esztendő küszöbén. *Korunk Szava* 2 (1932) 1. sz. 5.

42 Hindenburg vagy Hitler? *Korunk Szava* 2 (1932) 5. sz. 3. A glossza írója a túlzó nacionalizmus irracionális oldalára mutatott rá: észérvekkel nem lehet hatni annak követőire.

tartozó merev stramm testtartás”, mely ideál „legközelebbi rokonságot egy wilhelminus szörnyeteggel” mutat.⁴³ Az agresszivitás, a hiúság és a szomszéd népek lenézésének másik állandósult példája az Action Française mozgalom volt. Folytatólagos citálása, egészen 1943-ig, megszívlelendő tanulságként jelezte, hogy a Vatikán által 1926-ban határozottan elítélt ideológia továbbra is megtévesztheti a keresztény polgárokat. A kárhoztatás oka az volt, hogy „a királyság, a katolicizmus és a nemzeti eszme” hármására épített „finoman csiszolt”, pozitivistá nézetrendszer követői „az amoralizmus útvesztőibe tévedtek”, szentesítették „az erőszak principiumát”,⁴⁴ továbbá a katolikus egyházat „a politika merő eszközeként” kezelték.⁴⁵ A politikai cselekvést az erkölcsi megfontolásoktól elszakító, s az államérdeket mindenek fölé helyező áramlatot XI. Pius pápa mindent átfogó, azaz „integrális nacionalizmusként” bélyegezte meg, a híveket pedig egyházfegyelmi büntetés terhe mellett eltiltotta a társaságtól.⁴⁶ A magyar folyóirat 1931 őszén helyt adott, saját szempontjait sem rejtve, annak a francia elemzésnek, amely elégedettséggel állapította meg, hogy a katolikusok már nem tartják eszményeik természetes kifejezőjének a nacionalista jobboldalt. Hirdették, hogy minden politikai csoportosulást, kivétel nélkül, „a kereszténység elveihez kell hozzámérni”.⁴⁷ Ahhoz, hogy jól értsük a *Korunk Szava* kommentárjait, fel kell idéznünk, hogy Charles Maurras egyik hírhedt cikkében „a francia ember” és a „francia kultúra” ellen összefogó „négy szövetséges” térfoglalásával ijesztgette honfitársait, s belső bajkeverő gyanánt a zsidókat, a protestánsokat, a szabadkőműveseket, valamint az idegeneket (a bevándorolt vagy vendégmunkás külföldieket) jelölte meg.⁴⁸ De a mozgalmat a németfóbia hasonlóképp jellemezte. A magyar lap nem hagyta szó nélkül a szerveződésnek a francia kormány(ok) megbékélési politikáját gáncsoló „izgatását” és „vérengző kereszténységét”,⁴⁹ a püspökök elleni támadását,⁵⁰ sem azon „intrikáit”, melyekkel a „hazafiasságot kisajátítva” épp a katolikus megújulás zászlóvivőit próbálták semlegesíteni.⁵¹ 1934 őszén kemény és maradandó kritikát fogalmaztak meg: az „önző szellemű” és „hatalomra törekvő royalista maffia” olyan „machiavellista csoport”, amely mindeddig „az eszközök megválogatása nélkül szemérmetlenül törekedett legázolni minden más nézetet”. A magyar legitimizmus ügye miatt nagyon károsnak nyilvánították, hogy egy királypárti irányzat „a nemzetnek és a fajnak minden fölé emelését” népszerűsíti, noha épp „vallási, erkölcsi, társadalmi és alkotmányos megújódásra” lenne szükség, s nem destruktív célkitűzésekre.⁵² Az Action Française esete túlmutatott önmagán. Egy osztrák

43 Csak négy órát kell utazni. *Korunk Szava* 1 (1931) 4. sz. 3.

44 Spectator: Maurras tévedése. *Nemzeti Ujság* 1926. november 16. 5.

45 Gálffy László: Maurras és a katolicizmus. *Magyar Kultúra* 14 (1927) 94–96.; N. n.: A Szentszék és az „Action Française”. Uo. 47–48;

46 René Rémond: *Notre siècle. De 1918 à 1991*. Paris, 1993. (Histoire de France 6) 113–115.; Ludassy Mária: Charles Maurras és az Action française. *Világosság* 37 (1996) 1. sz. 43–55.

47 N. n.: Akik valóban a békéért dolgoznak, 9.

48 Charles Maurras: L'hospitalité. *L'Action française*. 1912. július 6. 1.

49 Daudet, a szadista. *Korunk Szava* 2 (1932) 15–16. sz. 3. Szerintük Léon Daudet „a német gyűlölet vezércsahosa”.

50 Nemzeti szuverenitás? *Korunk Szava* 3 (1933) 120.

51 y. s.: Francia hurrá-hazafiak. *Korunk Szava* 3 (1933) 179–180.

52 Egy fővárosi napilap. *Korunk Szava* 4 (1934) 356.

vendégszerző, Hitler hatalomra jutása után, XI. Pius pápa hajdani lépését a fasizmussal, egyúttal a túlzó nacionalizmussal szembeni kiállásként is értelmezte. Szerinte 1926-ban a döntés épp akkor született, midőn „a hallgatás lett volna célszerűbb”, s a francia mozgalom rendreutasításával a pápa kockázatot vállalt. Ritter von Lama a valláserkölcsei motivációra és az egyház politikai tanítására mutatott rá: „Nem illő a katolikusokhoz – mondta a Szentatya –, hogy az erőszakot rendszerré tegyék [...] és a közjólét rovására a zavarokat állandósítsák”.⁵³

Az első dolgozatok arról győzték meg az olvasótábort, hogy az „új”, a „hamis”, a „pogány” nacionalizmus a háborúban győztes és vesztes államokban is táptalajra lelhet. Holott a „természetes nemzeti érzés” és a „gerinces hazaszeretet” a népek közti testvériség megvalósításán éppúgy fáradozik, mint saját közössége építésén.⁵⁴ Aradi Zsolt típusjelenségeket ábrázolt: egy-egy ország belpolitikai egyensúlyhiányának mutatója, ha „egy agresszív kisebbség” kerül hatalomra, s „a nemzettel téveszti össze magát”, valamint megkérdőjelezi a vele vitázó vélemények jó szándékát. Külkapcsolati vonatkozású tétele időtálló volt. „Nem igazi nacionalizmus, nem igazi hazafiság az, amely úgy akar magának előnyöket szerezni, hogy rátapos a szomszédjára és végiggázol rajta” – írta 1932 tavaszán.⁵⁵ Pár évvel később az *Uj Kor* irányítójaként radikálisabb nézeteket vallott.

A diszkusszió a nemzet, az ország és a revízió összefüggéseiről a már érzékelhető konszolidáció idején, 1928-ban kezdődött, s a folyóirat erre rezonált. Ottlik László (1895–1945) egy feltűnést keltő írásban a „neopatriotizmus” fogalmát vezette be, s azt részletezte, hogy a „Szent István Birodalom” feltámasztása érdekében le kell számolni „a nemzeti prozelitizmus eszméjével”.⁵⁶ A felszínes, számnövelésre összpontosító, a nemzetiségek felé részben offenzív dualizmus kori magyarosítás helyett egy új stratégia hozhat sikert: a magyarságnak „idősebb testvérként” kell ajánlatot tennie „igazságos és méltányos” feltételekkel „a trianoni mesgýen túl” élő közösségeknek. Az elszakadt részek helyzetét elemezve egyes helyeken „föderatív unió” vagy „autonómia” létrehozását javallotta a célból, hogy e területek népei „egyforma büszkeséggel tekinthessék hazájuknak Hungáriát”.⁵⁷ Gratz Gusztáv (1875–1946) volt miniszter ezek után az „ősforrás”, úgymint „Szent István bölcs hagyományai” megnevezésével „a nemzetiségi kérdéstről való felfogás” felülvizsgálatát és „az egész magyarság gondolkodásának” átformálását ajánlotta. Magyarország századokon át olyan állam volt, emlékeztetett, amelyet „nem a nyelvi, de a lelki összetartozás kapcsolt egybe, az idegen fajok érdekeinek – beleértve kulturális és nyelvi érdekeiket – teljes kielégítésével”. A szerző a revíziót „békés úton, az illető népek szabad akaratától, önrendelkezési joguk megfelelő érvényesítésétől” remélte, azonban a „szabad

53 Friedrich Ritter von Lama: Nemzeti szocializmus, a birodalmi kormány és a Szentszék. *Korunk Szava* 3 (1933) 269. [Az idézet dátuma: 1924. szeptember 9.] Az újságíró több olaszországi, franciaországi példával élt.

54 A szerkesztő kifejezései. Aradi Zsolt: Maradjunk zsákutcában? *Korunk Szava* 2 (1932) 17. sz. 5–6.; Uő: A Sovi-nisza Állam diadala. Uo. 7. sz. 3–4.

55 Aradi Zsolt: Hazafiság. *Korunk Szava* 2 (1932) 7. sz. 7–8. A „valódi hazafi” kevés sikert arat, „túlnagy a lelki-ismerete”, nem pártember, ezenfelül magányos. A cikk Aristide Briand békeateremtésére emlékezik.

56 Ottlik László: Új Hungária felé. *Magyar Szemle* 2 (1928) [4. kötet] 1–9.

57 „[...] neheztelés, megbántódás és előítélet nélkül, nyílt szívvel készen állunk a kézfogásra másnyelvű testvéreinkkel”. Uo. 4–9.

egyesülés” előfeltételeként olyan keretek kialakítását indítványozta, amelyek vonzóvá tehetik a visszatérést.⁵⁸ Ottlik eredeti felvetése megszólalásra ingerelt,⁵⁹ Szekfű szintén visszautalt az új megközelítésre.⁶⁰ A *Korunk Szava* szerzői 1933 tavaszától – a megegyezésen alapuló revízió ideájának nemzetközi megjelenése, Ramsay MacDonald brit miniszterelnök és Benito Mussolini olasz kormányfő római tárgyalásai után – publikáltak egyre gyakrabban e témában.⁶¹ Az ország hagyományos Duna-medencei „kiegyenlítő” hivatását húzták alá, s az „öngyilkos” nacionalizmus, valamint „a nagy német birodalom” és a „szláv tenger” ellenében a „kompromisszum” előnyeit taglalták. Amellett érveltek, hogy „egy föderáció sokkal egészségesebb”, mint egy öncélú állam.⁶² Fiatal periodika lévén a tulajdonosra hárult a hosszabb véleménycikkek írásának feladata és felelőssége. A legitimista gróf a „Szent Korona tanát” valorizálta, mint amely „egyszersmindenkorra leszámol a faji elnyomás gondolatával”, teret ad a sokféleségnek, s egyaránt pártolja az emberi jogokat és a sajátos népi törekvéseket. Ez az eszme elveti „a népeket egymásra uszító elméleteket”, „elősméri a gyakorlati egyenjogúságot”, s belső konszolidáción munkálkodik.⁶³ Már e helyütt szóba került, hogy a társadalmi ellentétek a „nemzeti feszültség” részét képezik. Később Széchenyi „a nemzeti gondolat átformálásának” halaszthatatlanságáról beszélt, amelyet „betegnek” nevezett, mivel csupán „egyes társadalmi rétegekre, egy kis csonka országra vonatkoztatja önmagát”, pedig „nemzetiség felettségében, érdek felettségében impozáns lelki egységet” kellene összekovácsolnia. 1933 júniusát követően tehát a „kellő szociális programkidolgozás” igénye és a kitartóan emlegetett „szentistváni koncepció” a nemzetértelmezés vitáihoz társult.⁶⁴ 1934 nyitóközleménye hangsúlyosan megismételte mindezeket, majd a következő évek folyamán a dunai politika, Magyarország hivatása, a környező népekkel való megegyezés és a hazafogalom glosszáiban vagy fajsúlyos írásokban fejtegetett témái ugyancsak ebbe az irányba mutattak.⁶⁵

Szekfű Gyula a divatos „népiség” (*Volkstum*) ismérveiről, s vele szemben a „történeti magyar államfogalomról” értekezett a *Magyar Szemle* hasábjain.⁶⁶ A *Korunk Szava* felhatalmazást kapott, hogy újraközölje annak egy részét. A német ideológia a biológiai alapon meghatározott népet a nemzettel és az állammal azonosította. A történész aláhúzta, hogy e tan egyrészt kitaszítja a „nemzettestből” és a „politikai érvényesülés köréből” azokat, akik nem felelnek meg a faji kritériumoknak, másrészt érzelmileg magához köti a más országokban élő német nemzetiségű személyeket. Átvétele káros lenne, mert „az ősi ma-

58 Gratz Gusztáv: Magyarország és a nemzeti kisebbségek. *Magyar Szemle* 2 (1928) [4. kötet] 185–198. Birodalom helyett következetesen Magyarország szót használta. Területi önkormányzat jogi hátterének előkészítésére gondolt.

59 kl.: Új Hungária felé. Sajtóvisszhang. *Magyar Szemle* 3 (1929) [5. kötet] 72–77.

60 Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. Bp. 1934. 389.

61 Mihelics Vid: Mi történt a világpolitikában. *Nemzeti Ujság* 1933. márc. 25. 2.; A Mussolini-terv a *Matin* szerint. *Nemzeti Ujság* 1933. ápr. 1. 5.

62 MacDonald és Mussolini, 99.

63 Széchenyi: Külső és belső feszültségek, 119. Publicisztikájukban a fiatal szerkesztők szintén az elvi legitimizmus platformjára helyezkedtek.

64 Ezekért küzd a *Korunk Szava*, 190. Széchenyi előadásrészletét közölték.

65 Sz. Gy.: Új év – új kötelességek. *Korunk Szava* 4 (1934) 5–6.

66 Szekfű Gyula: Népiség, nemzet és állam. *Magyar Szemle* 8 (1934) [22. kötet] 5–13.

gyar birodalom” minden nemzetiséget „békén és védőleg fogott össze egy évezreden át”. Azonban a gondolat egyik eleme, a „népi politika” követése, mégpedig a „nép anyagi felemelése” értelmében, nem odázható tovább. A nemzetet nemcsak egyes társadalmi osztályok képviselik, hanem az alsóbb rétegek is. „A történelmi osztályok Magyarországnak át kell alakulnia népi Magyarországgá” – híresült el Szekfű mondata.⁶⁷ Aradi még a kiválás előtt visszhangozta, hogy a nemzet fogalma nem zsugorodhat össze a „vezető osztályokra”.⁶⁸ A Széchényi által a folyóirat közönsége előtt elsőként leírt aspektusokat egyébiránt Szekfű bontotta ki a *Három nemzedék* új kiadása⁶⁹ „neobarokk társadalomról” és „nagy magyar útról” szóló fejezeteiben.⁷⁰ A lapot támogató professzor 1934 tavaszán a félelmes „nemzeti kollektivitás” jegyeit boncolgatta, s a „néptársak vagy helyesebben alattvalók” sorába süllyesztett polgárok és Európa jövője kapcsán az „elborzadás” szót használta. Valószínűsítette, hogy a magyar nemzetet érő „új támadás a hozzánk legközelebb álló kultúra felől jönne, [...] amely már nem a keresztény gondolatnak, hanem saját államrezonjának engedelmessékedik”. Megjegyezte, hogy az „új nacionalizmus”, úgymint a „német diktatúra” a demokrácia intézményeivel együtt a „humanisztikus gondolatot” is felszámolta.⁷¹ Az *Uj Kor* csapata hamarosan eltávolodott e szemlélettől. Horváth Sándor domonkos professzor – ekkoriban a svájci fribourgi egyetem tanára – a védekezés jegyében a *Korunk Szavában* alátámasztotta, hogy a biológiai tényezőknél fontosabb faktorok is léteznek, s jelezte, hogy a túlzó nacionalizmus „mélységesen lealacsonyítja a haza fenséges fogalmát”, amely az emberi természettel már adott, érzelmi kötődéssel járó valóság. Szerinte „égbekiáltó kegyetlenség és igazságtalanság” kizárni azokat a nemzetből, akiket „minden fiziológiai különbségeik mellett a közös sors vagy a közös munka egy hazára utalt”.⁷² Rakovszky Tibor is úgy látta, hogy Magyarország csak akkor lesz „kijegecsedési pont” a „Dunavölgyében”, ha kezdeményező fél lesz a népek közeledésében. De mielőtt átvinné a régió politikai és gazdasági vezetését, el kell végeznie a „belső pacifikálás munkáját” saját portáján: a szegények és elesettek mellé kell állnia, s a nemzetiségi kérdést „szentistváni szellemben” kezelnie.⁷³

Németország belpolitikája és várható külpolitikai lépései felélénkítették a reflexiót. Bajza József, csakúgy, mint Pethő Sándor, Pongrácz Kálmán vagy Széchényi György a szerkesztőség kettéválása utáni hónapokban a nagyhatalmi imperializmussal szemben a Szent Korona-eszme erejében bízott. Bajza, elkerülendő, hogy az ország „orosz gubernium vagy német gau” legyen, olyan államszövetséget rajzolt fel, amelyben minden „nyugati műveltségű” Duna-völgyi nemzet jogilag egyenrangú, s az önrendelkezés teljességét bírja.

67 Szekfű: Népiség, nemzet és állam, 12–13.; Szekfű Gyula írja. *Korunk Szava* 4 (1934) 404.

68 Aradi Zsolt: Vita a lényegről. *Korunk Szava* 5 (1935) 72–73.

69 Szekfű Gyula az „úri gondolkodásról”. *Korunk Szava* 4 (1934) 191.

70 Szekfű: *Három nemzedék*, 402–415., 486–499.

71 Uo. 471–473.

72 Horváth Sándor: A hazáról és a sovinizmusról. *Korunk Szava* 4 (1934) 480.

73 Rakovszky Tibor: A magyarság hivatása a Dunavölgyében. *Korunk Szava* 4 (1934) 505. Ötven millió főt tömörítő Közép-Európáról írt.

Ausztria függetlenségének megőrzését csak a restaurációban vélte kivitelezhetőnek.⁷⁴ Pethő a politikai „életközösség” lehetőségeinek és formáinak keresését tanácsolta a „nemzetiségekkel”, minthogy az „új korszellem” *völkisch*-gondolata „átdöfi a magyar államélet idegdúcát”, s ellentmond annak a történelmi fejlődésnek és hagyománynak, amely sohasem ismert faji különbségeket. Expresszíven emelte ki, hogy a magyar alkotmány és a szentistváni királyság vonala megszakíthatatlan. „Aki tehát a *völkisch* és raceista eszmét akarja a magyar politikai élet tengelyévé avatni, az eleve köteles lemondani a magyar állameszmének történelmi határaitól, lemondani a volt nemzetiségeinkkel való kooperáció gondolatáról, lemondani a magyarság nagy szerepéről és hivatásáról a Dunamedencében” – deklarálta zárszóként.⁷⁵ Pongrácz is a toleráns, faji elfogultságokat nem ismerő, a közép-európai integrációt egyedül megvalósítani képes szentistváni alkotást, s benne a magyarság *primus inter pares* helyzetét dicsérte, mint amely a Kárpát-medence önmagukban gyenge nemzeteit felvértezi a „nyers erővel” való küzdelemre. Szekfü nyomán kárhoztatta a „szűklátókörű politikusok kismagyar szemléletét”, viszont jóval nyíltabban utalt a Szent Korona égisze alatti „magyar restaurációra”.⁷⁶ Széchenyi, aki idejekorán arról cikkezett, hogy az országnak a Nyugat kultúrközösségébe tartozó „egészséges alapsejtnek” kell maradnia, s ez egyezés keresését, s nem ellentéteket élező magatartást követel,⁷⁷ az 1935-ben kitört olasz–abesszin válság apropóján beszédtemává váló esetleges Anschluss miatt latolgatta a régi birodalmi lét pozitív oldalait. Legnagyobb előnyének azt jelölte meg, hogy egy szorosra fűzött közép-európai „keresztény kultúrközösség” kiépítése megakadályozhatná „a nemzetiszocialista centralizmus” és „a világnézeti uniformizálás” pusztítását, hisz potenciálisan a „vegyes nyelvű és fajtájú nemzetek a legerősebbek”, amennyiben olyan „magasabb egységgé” fejlődnek, amely tiszteletben tartja részeinek jogait, vágyait, s széles autonómiát tesz lehetővé.⁷⁸ A hozzászólók közül egyedül Halmossy Dénes vélte azt, hogy Magyarországnak nem kell a német vagy a szláv hatalmi étvágy alternatívájával számolnia, s a vagy-vagy légkörében élnie.⁷⁹

Ausztria bizonytalan jövője jelképpé vált. Katona Jenő füzért szerkesztett az ezzel kapcsolatos írásokból. Dsida Elemér azt hangsúlyozta, hogy az Osztrák Császárság latinitizált német kultúrát terjesztett a Duna-völgyében, de a nagynémet gondolat helyett európai távlatok és nyugati attitűd határozta meg.⁸⁰ Henri Daniel-Rops osztotta mindezeket, s hozzátette, hogy a „római szellem” egy magatartásmód: a jog, a rend és a szabadság szintéziskeresése. A népek joggal félnek a germánság türelmetlen nacionalizmusától, s mind Ausztriának, mind Magyarországnak az új föderalizmus békéltető szolgálatát kel-

74 ⁷⁴ Bajza József: A dunavölgyi kérdés. *Korunk Szava* 5 (1935) 195–196., Uő: A dunavölgyi kérdés rendezés előtt. Uo. 379–380.

75 Pethő Sándor: Cezarizmus vagy alkotmányosság? *Korunk Szava* 5 (1935) 187–188., 217–218.

76 Pongrácz Kálmán: Magyar Sion. *Korunk Szava* 5 (1935) 303–304.

77 Széchenyi: Gondolatok az új év küszöbén, 9–10.

78 Széchenyi György: Restauráció és birodalmi gondolat. *Korunk Szava* 5 (1935) 286–287., 299–300. [Idézet: 299.]

79 Halmossy Dénes: Magyar és katolikus kibontakozás a Dunamedencében. *Korunk Szava* 5 (1935) 231.

80 Dsida Elemér: A római szentbirodalmi gondolat újjászületése Ausztriában. *Korunk Szava* 5 (1935) 129.

lene ellátnia.⁸¹ A volt osztrák külügyminiszter, Heinrich Mataja (1877–1937) az osztrák lelkiület értékeit ismertette, utána a jelen szükségével szembesített. Egy gazdaságilag és politikailag rendezett régió jobb tárgyalási esélyekkel rendelkezne: a „liliputi-autarchiák” megszüntetését megelőzné a kölcsönös egyenjogúság és függetlenség elismerése, illetve a kisebbségi kérdés döntőbíráóságokkal való rendezése.⁸² Végso soron minden cikk a nagyobb (állam)keretek hasznosságát tárgyalta. Martin Gillet domonkos generális egy rész-probléma, az önérdék és az összefogás közti feszültség lehetséges feloldását jelezte, s a „jól felfogott hazaszeretet” jellemzőire tért ki. A hazafiság a legalkalmasabb arra, hogy megteremtse a békét – írta. Ez az egyén szintjén a közjó szolgálata, egy közösség esetében a patriotizmus a saját érdekek hierarchizálása és azok összhangba hozása – az igazságosság alapján – a többi nép érdekeivel.⁸³ A szentistváni eszméhez hasonlított osztrák gondolat tematikájában közölt publikációkból Dietrich von Hildebrand tanulmánya kimagaslott. Megállapításai orientáltak a kérdés iránt fogékony magyar értelmiséget. Elsőként megjegyezte, hogy a szövetségi államot alkotó különféle nemzetek gyakorta élénk szellemi összeköttetésben állnak egymással. A tudáscsere erősséggé válik, a műveltség emelkedik, a sorsközösség tudata pedig megment a szertelen nacionalizmustól. Egy ilyen politikai szerveződés sokkal inkább képes a másokkal való együttműködésre, de csak akkor, ha egyik nemzet sincs privilegizálva. Majd felelevenítette, hogy Ausztria sohasem a germán expanzió előkészítéseként értelmezte hivatását. Kicsiben Európa megtestesülése volt. A Duna-völgye népeinek jövőbeni sorsa attól függ, győzedelmeskedik-e a nemzetek feletti, európai, keresztény gondolat eszméje – jósolta.⁸⁴

A *Korunk Szava* a rivális „ifjú katolikus” kiadvány, az *Uj Kor* „hitlerizálónak” minősített irányvonala miatt továbbra is foglalkozott e kérdésekkel. De előtte vessünk egy pillantást a renitens másik csoportra. Egy korábbi tanulmányban már ismertettem, hogy a szerkesztőséget politikai indíttatásra faképnél hagyó gárda mennyire markánsan fordult el a kezdeti eszményektől, s a lap meghökkentő eklektikussága is kiviláglott.⁸⁵ 1935-ben a szerkesztői jegyzet pusztán azt ígérte, hogy „nemzetközi téren” harcolni fognak „a túlzott sovinizmus ellen, a saját faj pogány istenítése ellen”.⁸⁶ Belpolitikai vonatkozásban Aradi Zsolt vagy kitért a nacionalizmus témája elől, vagy kétértelmű üzenetet küldött,⁸⁷ vagy szándékosan sokkolt: „Szívesebben kell vállalni a harcot azokkal, akik talán megrészegedve ettől az új világtól tévútra kerültek, s a totalitást akarják, mint bezárt templomok kapuja előtt némán megállni.”⁸⁸ Erre az alapállásra felelte az ellenlap, a *Korunk Szava*, hogy az egyház szempontjából a választóvonal nem a nacionalista Harmadik Birodalom és

81 [Henri] Daniel-Rops: A latin hivatás. *Korunk Szava* 5 (1935) 165.

82 Mataja Henrik: A Dunamedence és a népszövetség. *Korunk Szava* 5 (1935) 377–378.

83 M.S. Gillet: A katolikus egyház és az univerzális kapcsolatok. *Korunk Szava* 5 (1935) 191. A közjó szolgálatáért cserébe az állam „bölcs törvényekkel és megfelelő intézményekkel” részesíti javakban az egyént.

84 Dietrich von Hildebrand: Ausztria dunavölgyi hivatása *Korunk Szava* 6 (1936) 65–66.

85 Hantos-Varga: Ankét a zsidókérdésről, 351–360.

86 Aradi Zsolt: Amiről beszélni kell. *Uj Kor* 1 (1935) 15. sz. 6.

87 Programszerű deklarációjuk hetedik bekezdésében küzdelmet jelentettek be azért, hogy „nép és nemzet fogalma fedje egymást”. Fiatal magyar katolikusnak lenni. *Uj Kor* 1 (1935). 6–7. sz. I. [Római számmal ellátott, kék színű befűzött lap.]

88 Aradi Zsolt: Amiről dönteni kell. *Uj Kor* 1 (1935) 2. sz. 8.

a bolsevista Szovjetország között húzódik, mert „túlhatalmas erőszak” és elnyomás járja át mindkettőt, ilyenformán ugyanazon az oldalon állnak. Ellenben a „demokratikus államokban” lehetőség nyílik „a nyílt és szabad küzdelemre” a keresztény értékek érdekében.⁸⁹ Az *Uj Kor* évfolyamaiban alig találunk írást témakörünkben. Robert Garric és Possonyi László értékes eszmefuttatásai szinte meglepőnek tűnnek a periodika jellegéhez képest. Garric, aki döntően a katolikusok politikai szerepvállalásáról írt, a szentszéki megnyilatkozásokra utalva erősítette meg, hogy „a haza szeretete valódi keresztény érték”.⁹⁰ A hazafiság nem a nemzet vagy a faj imádata, s nem amorális magatartás, amikor – figyelmen kívül hagyva más népek „kvalitásait” és hivatását – minden eszközt fel lehet használni a cél eléréséhez. Kulcsmondata különösen az asszimiláció problematikája miatt volt lényegi: „a haza a teljes történelem és a tradíciók összessége, a nemzet műveinek, múltbeli megnyilatkozásainak együttese”.⁹¹ A másik megszólalást előkészítette Makray Lajos katolikus nagygyűlési beszédének felelevenítése. Az országgyűlési (pap)képviselő a szélső-jobboldali ideológiáját, az „újpogányságot” kívánta hatástalanítani. Leszögezte, hogy a magyarság „inkább nemzet, mint faj”, mert a Duna medencéjében „a történelem forgószele a népfajok bő keverékét kavarta össze”. A vér misztériuma meddő történelmi materializmus, a faj – olvasatában a nép – nemcsak biológiai egység, amint a nemzet sem csak gazdasági vagy védelmi célszerűségi tömörülés. Szellem, kultúra, közös múlt és tudatos akarás nélkül a leszármazás még nem eredményez közösséget – proklamálta.⁹² Possonyi 1936 tavaszán arról a „szemellenzős sovinizmusról” osztotta meg véleményét, amely „nem lát megbecsülendő értékeket a kisebbségi népelemekben”. Aláhúzta, hogy a magyarság „a túlhajtott nacionalizmus koráig” a vele együtt élő népeket egyenjogúnak tekintette, s mindenkor egy magasabb eszme védője volt: a keresztény univerzalizmus a békeateremtést segítette elő. A jelenben is ki kell tartani „az ezeréves európai hivatás továbbművelése mellett”, s nagyobb megértést kellene tanúsítani azok iránt, akik önálló nemzeti kultúrájukat később kezdték művelni. Így lehet az ország „a jövőendő közép-európai testvériség eszméjének” hordozója. Kertelés nélkül írta, hogy összefogás nélkül a térség a „Dunavölgyén kívüleső imperialista népek gyarmatává és zsákmányterületévé” válhat. A szociális igazságosság érvényesítését, azaz a „nyugodt gazdasági egyensúly” elérését nevezte az újraépítés első lépésének. A „helyes nacionalizmus” útján jár az a kormányzat, amely a népi és ipari tömegeket megmenti az anyagi és szellemi elsorvadástól, így az, „mint élő, fejlődő, szellemiekben is irányt mutató nép” mozgatója lesz a függetlenség megőrzésének és az együttműködésnek.⁹³ Possonyin kívül a nem elfogulatlan Kőnig Antal adott hangot

89 Dietrich von Hildebrand: A kétféle illuzionizmus. *Korunk Szava* 7 (1937) 354. Hildebrand írása, az azonnali reakciók után, az antibolsevizmus jelszavát hangoztató katolikus többség véleményének is ellentartott.

90 XI. Pius 1930. évi nyilatkozatát idézte, s Pacelli bíborosnak tulajdonított egy kifejezést, amelyet, mint később kiderült, valójában a pápa mondott. „Le patriotisme est l'une des formes les plus élevées de la charité collective” – idézte a pápát a második világháború után a francia követ. François Charles-Roux: *Huit ans au Vatican. 1932-1941*. Paris, 1947. 62.

91 Robert Garric: Katolikusok a közéletben. *Uj Kor* 1 (1935) 11. sz. 6.

92 Makray Lajos: Mit adott a kereszténység a magyar nemzetnek? *Uj Kor* 1 (1935) 13. sz. 7-8. Makray nem tartozott az *Uj Kor* szerzői közé.

93 Possonyi László: Magyar hivatás. *Uj Kor* 2 (1936) 6. sz. 105-106. Bevezető sorai szerint téves, hogy a magyarság egyedüli hivatása az, hogy megmentse önmagát.

annak, hogy a szentistváni gondolat légüres térben mozog, ha a lakosság nincs tisztában az utódállamok „nemmagyar fajú népeinek” törekvéseivel és nemzeti érzéseivel.⁹⁴ Egy áhított revíziós népszavazás esetén csak akkor lehetne számítani mások csatlakozására, ha itthon megfelelő a nemzetiségi politika.⁹⁵

A *Korunk Szava* utolsó korszakában sokszor és sokat írt a nacionalizmusról, annak válfajairól, s a Szent Korona-eszme mellett (vagy helyett) egyre többet a szentistváni gondolatról. Az előbbi, kifejtés nélkül, a területeket és népeket egybekötő hatalom szuverenitását, a magyar szupremáciájú államot jelenítette meg, az utóbbi jobban megfelelt a békés újraegyesülés tervének, amelybe már a nemzetiségi önkormányzat létezése is belefért. A cikksorozat mintegy megalapozta az „igaz honszeretettel” szembeállított nacionalizmus, úgymint a „kollektív egoizmus” jegyeinek keresztény szemszögű elemzése. Külföldi szakirodalom ismeretében Széchényi nyomatékositotta, hogy e perspektívában az egyes ember pusztán eszköz a nemzet szolgálatában, ezért a „lelkek üdve”, az egyház vezérelve, eltörpül a közösség javához képest, e mellett a föderatív megoldás is ártalmasnak van beállítva. Holott a nemzet „folyton alakulásban lévő kisebb szervezetek egységbe olvadása”, a „faji-differenciátudat” nem zárja ki a „népszolidaritás” és a „participálás” gyakorlatát.⁹⁶ A szentistváni gondolat 1930-as évekbeli interpretációiban a részek önállósága és szerves illeszkedése nagy szerepet kapott.

A kulcsfogalmak az átlagpolgár fülének nem voltak idegenek, de tudós tanulmányok, amelyeket bizonyára nagyon szűk kör olvasott, csak 1938-ban, a Szent István-émlékévben láttak napvilágot.⁹⁷ A *Korunk Szava* publikációi egy követendő mintát, egy értékalapon működő társadalmi ideált, egy keretet vázoltak. Alkalmanként országháró előadásokkal⁹⁸ is szerették volna ellensúlyozni a németbarát „szisztematikus, céltudatos tömegizgatást”.⁹⁹ A felvilágosító publicisztikát kompetens személyek végezték. Rendkívül ritka volt – jellemzően a kül- és belpolitikai helyzet romlásakor – a jó szándékú, de anakronisztikus okfejtés. Dsida Elemér 1938-ban, az Anschlusst követően azt bizonygatta, hogy a szélsőségekkel szemben „a történetileg fejlett állameszme a Duna-tér összefogó ereje” lehet. Igazolásként Szent István életművének pozitívumait sorolta: a király megszervezte „a keresztény magyar nemzetállamot”, a nyugati kultúrközösséghez csatolta az országot, s ezzel „az európai gondolat egyik hirdetője” lett, azonfelül „nemzeti harmóniát és nyu-

94 Sági György: Szentfülöpi-Kőnig Antal magyarországi sváb újságíró fordulatokban bővelkedő élettörténete. *Fons* 28 (2021) 277–307. Ezekben az években Kőnig a magyarországi németek Basch Ferenc dirigálta radikális csoportjával szimpatizált.

95 Kőnig Antal: Kisebbségi kérdés – szentistváni gondolat. *Uj Kor* 2 (1936) 28. sz. 8.

96 Sz. Gy.: A „nacionalizmus”. *Korunk Szava* 5 (1935) 72–73. E nézetben a nacionalista a más néphez tartozó embertársat ellenségként kezeli, s a „magasabbrendű [nemzetfeletti] testületek” összmunkáját nem ismeri el.

97 Nagy Miklós: A szent korona eszméje. In: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. Szerk. Serédi Jusztnián. I–III. Bp., 1938. II. 267–307.; Szekfű Gyula: Szent István a magyar történelem századaiban. In: *uo.* 3–80.

98 Zöld Ferenc: Győri előadássorozat a szentistváni gondolatról. *Korunk Szava* 7 (1937) 167. Katona Jenő, Pálffy József, Dsida Elemér, Czikkann-Zichy Móric, Tobler János tartottak ismeretterjesztő fórumot.

99 Szabados Mihály: Kisebbségi kérdés – szentistváni gondolat. *Korunk Szava* 7 (1937) 172.

galmat teremtett” és „örök érvényű keresztény kisebbségi politikát” folytatott.¹⁰⁰ A Szent Korona Szövetség főtitkára más alkalommal tényszerűbb kijelentéseket tett: egy föderatív államalakulatban az egymásra utalt népek együttműködése gazdasági és kulturális jólétet hoz, e mellett egy „közép-európai katolikus birodalom” útját állhatja a pángermán törekvéseknek. Fontos, hogy bár a revíziós vágyakat nem értik „Nyugaton”, a szentistváni gondolatot mint kiengesztelődést hozó „erkölcsi eszmét” elfogadják.¹⁰¹ Az, hogy a „magyar kérdés”, csakúgy, mint az osztrák-probléma nem hagyja hidegen a volt antant országait, ismétlődő (önámító) állítás lett: „a dunai tér hatalmi egysége és függetlensége” európai érdek is, s mivel a magyarság államalkotó politikai képessége bizonyított, „cselekvő és kezdeményező” magyar külpolitika szükséges – vélte a revízióról korábban könyvet író¹⁰² Csetényi József. Recenzora azzal egészítette ki a gondolatsort, hogy Magyarország önállósága „léttörvény”.¹⁰³

Az „ezeréves alkotmányosság” léte, „a szabadság, a jog és a hatalom egyensúlyának” dicsérete, a testvérnépek kibontakozását segítő, sok évszázados berendezkedés, továbbá a fajgondolat fölé emelt nemzetfelfogás, végül gyökeres szociális reform sürgető volta közös pontjai voltak a „szentistváni gondolat” leírásának.¹⁰⁴ A „magyar állameszme” tárgyalása, valamint az „ősi birodalom” remélt feltámasztása modern államszövetség alakjában nem feltétlenül kapcsolódott a legitimizmushoz. Amikor Széchényi gróf az érveléseiben a „népkirályságot” s Habsburg Ottó személyét népszerűsítette, érzelmi kötődésen túlmenő praktikus okokra is hivatkozott. Biztos volt benne, hogy a király visszahelyezése alkotmányos jogaiba „a nagynémet tenger” ígézetét törné meg, s a magyar államiság megszilárdulását jelentené.¹⁰⁵ De célzott rá, hogy ez „csak magyar megoldás lehet, nem a régi monarchia értelmében vett restauráció”. A lapalapító nem volt fantaszta, tudta, hogy e kérdésben a jogfolytonosság elvével szemben állt a trónfosztás ténye. A király trónra léptét ezért instaurációként, a „magyar alkotmányosság csúcsaként” prezentálta, ami csak a kormányhatalom beleegyezésével történhetne meg.¹⁰⁶ A gyakran konkrét javaslatokat kidolgozó¹⁰⁷ Széchényi 1938-ban, egy másik írásában a „szélsőséges gondolkodás nagyszámú képviselőinek”, köztük a Keresztény Gazdasági és Szociális Párt, utóbb az Egyesült Keresztény Párt egyik vezető egyéniségének, Csilléry Andrásnak németországi útja miatt elengedhetetlennek tartotta a keresztény politika irányelveinek újbóli definiá-

100 Dsida Elemér: A szentistváni gondolat európai jelentősége. *Korunk Szava* 8 (1938) 222. Történelmi reakció:

Szekfű Gyula: A szentistváni állam. In: uő: *Állam és nemzet*. Bp., 1942. (A Magyar Szemle Könyvei) 32–37.

101 Dsida Elemér: A szent-istváni gondolat a Nyugat szemzőgéből. *Korunk Szava* 6 (1936) 366.

102 Csetényi József: *Revízió. Nemzeti felemelkedés vagy tartományi életre szülődés*. Bp. [1929.]

103 Papp Zoltán: Új Trianon felé? Csetényi József könyve. *Korunk Szava* 6 (1936) 385–386. Dsida hasonlóan nyilatkozott. A szerző a Németország iránti szervilis magatartást, a magyar küldetéstudat feladását a háborús vereség okai közé sorolta.

104 Szabados: Kisebbségi kérdés, 172.; Katona: A magunk útján, 289–290.; Uő: Mit jelent a szentistváni gondolat? *Korunk Szava* 8 (1938) 181.; Dsida: A szentistváni gondolat európai jelentősége, 222.

105 Többek között Habsburg Ottó erkölcsi integritása, illetve a szociális kérdés felvállalása miatt.

106 Széchényi György: Közhatalom és legitimizmus. *Korunk Szava* 7 (1937) 197–198. Alapkérdése, hogy a legitimitás és a legalitás ellentétessége vajon feloldható-e?

107 Széchényi: Külső és belső feszültségek, 120. „Számoljunk a szlovák öntudattal és a nyelvi önállós törekvésével. Létesítsünk egy kultur gócpontot a szlovák nyelv számára a budapesti katolikus egyetemen.”

lását. A „szentistváni gondolat” és a szociális királyság propagálása első helyen tűnt elő. A második pont az 1930-as években több intellektuális műhelyben ekkor formálódó perszonalizmus¹⁰⁸ hatását tükrözi, ezért „az egyéniség tiszteletére, szabad érvényesülésére és a közszempontokra épülő társadalom és államhatalom” képviselétét írta elő. A harmadik helyre a szerző a „sajátos magyar életforma” tudatosítását tette.¹⁰⁹

A folyóirat e tárgykörben közölt publikációinak jelképes zárása lett Gogolák Lajos beszédes című esszéje.¹¹⁰ A *Korunk Szava* történetének egyik leghosszabb írása az első zsidótörvény kihirdetése után jelent meg. Az áttekintés lényege, hogy Magyarország „nem faji, nem vérségi, de elsősorban is keresztény és erkölcsi fogalom”, mivel Szent István király „nem alkothatott egyoldalú faji államot a magyarság számára”, ugyanakkor a politikai szerveződésem „mindig átütött a magyar nép alakító ereje”. Az ország lakosságát a közös sors, a közös véráldozat, a közös föld, a közös művelődés alakította és fűzte egybe.¹¹¹ A közíró félreérthetetlenül bírálta a „pogánykodó és kereszténytelen” faji gondolatot, amely „a német vér felsőbbbségét hirdeti Európa minden más nemzete fölött”. E teória átvételével számtalan, a nemzet életét gazdagító személyiséget kellene kizárni a magyarság köréből – konfrontálta a valósággal az olvasókat.

Az 1937 áprilisában indított *Korunk Szava* Népkönyvtára-sorozat füzeteinek célcsoportja a templomlátogató egyszerű népréteg volt.¹¹² A közérthetően írt brosrúak túlnyomó többsége a nemzetiszocialista ideológiát, a német hatalmi törekvéseket vagy a diktatúra mibenlétét tárgyalta, s csak néhány tett célzást a történelmi múlt (is) építendő esetleges államszövetségre. Griger Miklós okosan érvelő legitimista irata az alkotmányosságot, úgy mint a királyi jogoknak és a „népszabadságnak” együttes érvényesülését helyezte fókuszba: „a Szent Koronában forrott egy nemzetté a magyar, a német, a tót, a szerb és a román”, s az állam, „melyet a honszerző faj teremtett”, nyugalmat, élet- és kultúrlehetőséget adott. Úgy gondolta, hogy a szociális kérdést komolyan vevő „demokratikus királyság” megoldást hoz. A monarchia felállítása szövetségi alapon történne úgy, hogy „minden ország megtartaná a maga önállóságát, önkormányzatát, teljes függetlenségét, csak a király személye volna közös”.¹¹³ Az alkotmányosságot és az „elemi természetjogok” elismerését, így közvetve az állameszme tartalmát, egy másik füzet a sok évszázados „nemzeti nagyság” forrásává tette.¹¹⁴ Később Kokas Elemér egyrészt „az osztályok békés és rendezett versengését”, azaz a „demokratikus váltógazdaság” értékét ecsetelte, másrészt a Duna-völgye jövője érdekében, valamint az „új cézarizmus” legyőzésére „igazságos újjárendezést” és a térség érintett népeinek „összefogását”, egy „nagyobb államszövet-

108 Hantos-Varga: A politikai cselekvés viszonyítási pontjai, 714–720.

109 Széchenyi György: Keresztény legitimizmus és álkeresztény nemzeti szocialisták. *Korunk Szava* 8 (1938) 11–12.

110 Gogolák Lajos: Szent István birodalma és a faji gondolat. *Korunk Szava* 8 (1938) 407–411.

111 „... a tudomány tanulságai már régen megmutatták, hogy tiszta faj nincs Európában, valamennyi európai nép több fajta összetételéből és folytonos keveredéséből alakult.” Uo. 409.

112 *Korunk Szava* Népkönyvtára. *Korunk Szava* 7 (1937) 225.

113 Griger Miklós: *Diktatúra vagy népkirályság*. Bp. [1937.] 4., 10., 14. A Szent Korona „összefoglalása a nemzeti élet minden hatalmi tényezőjének egy szerves egésze”.

114 N. n.: *Levél az alkotmányról a Korunk Szava szerkesztőjéhez*. Bp. [1937.] (*Korunk Szava* Népkönyvtára.)

séget” ajánlott.¹¹⁵ Kozma Erzsébet a „dunamenti országok” kiengesztelődését várta, s a keresztény Európa hagyományos értékeit az „embertelen rendszerrel”, a hitleri Német-országgal ütköztette. A történelmi Magyarországot jogtisztelő, emberies, a nemzetiségek boldogulását segítő hatalomnak írta le. „A magyarság nélkül Középeurópa népei nem biztosíthatják a jövőben még függetlenségüket sem a náluk jóval erősebb nagyhatalmakkal szemben.” A megbékélés és egységes fellépés részleteiről nem szólt.¹¹⁶ Bencze János – bár külpolitikai elemzést végzett, s magyar–oszlák sorsközösséget emlegetett, illetve határkiigazítást „Csehországgal” – nem tért ki a szentistváni országra.¹¹⁷ Azonban mindannyiuk perspektívája a Nyugat volt, s a nemzeti múlt pozitív mintaként ellensúlyozta az önzésre és erőszakra épített új politikai struktúrákat. A *Korunk Szava* nem csupán leírt egy ideált, hanem elhatárolódásra akarta készíteni publikumát a „hatalmi tobzódás” (Bajza) idegen áfiumától.

A Népkönyvtár útjára bocsátásával egy időben jelent meg első ízben *Az Ország Útja* (1937–1943) állam- és nemzetpolitikai havilap, amely Dessewffy Gyula és Barankovics István szerkesztésében a „magyar szükséglet” szempontjai szerint értékelte a nemzetközi és a hazai politikai történéseket, valamint kilátásokat.¹¹⁸ A közlemények szakcikkek voltak, más látószög érvényesült, mint a „reformkatolikus” orgánumban. Kitérőnket az indokolja, hogy a médium a „történeti magyar állameszme korszerű megvalósítását” legfőbb célként tekintette, s a „korirányokat” e mércéhez viszonyítva konzervatív szemszögből tárgyalta.¹¹⁹ 1937–1938-ban több publikáció szólt a Duna-völgyi vezető szerep feltételeiről, továbbá egy esetleges jobb jövő kontúrjairól.¹²⁰ A *Korunk Szava* vállalta a folyóirat reklámozását, de a közös pontok ellenére, vélhetően az eltérő jelleg folytán, vajmi ritkán referált laptársára.¹²¹ Az *Ország Útja* szerkesztősége világosan elhatárolta magát a „folklor-nacionalizmustól” és a „pántlikás irredentizmustól”, s kiemelte, hogy a magyarság – melyet „erkölcsi és szellemi valóságként”, valamint „keverten is egységes” közösségként határozott meg – csakis „minőség-nép” gyanánt tud revízióban reménykedő nemzet maradni.¹²² A „mozaik-nép” inverz-fogalma morális értéket, „felsőbbrendűséget”, azaz politikai műveltséget, civilizatórikus küldetést jelölt, de ezzel párhuzamosan mélyreható

115 Kokas Elemér: *Harmadik út*. Bp. [1937.] (Korunk Szava Népkönyvtára) 3–4., 7–8. Az új dunai rend alappillérei: a kisebbségi kérdés megoldása új jogalkotással, kölcsönös gazdasági kedvezmények biztosítása, összefogás a nagyhatalmi befolyás („a német–oroszlak terjeszkedés”) ellen.

116 Kozma Erzsébet: *Nemzeti szocializmus és keresztény erkölcs*. Bp. [1937.] (Korunk Szava Népkönyvtára) 7–8.

117 Bencze János: *Két pogány közt egy hazáért*. Bp. [1937.] (Korunk Szava Népkönyvtára.)

118 *Az Ország Útja* 2 (1938) 9. sz. [128.] [A folyóirat oldalszámozását ebben az évben a 7–8. (összevont) számtól újrazedték. Másfél év után röviden összegezték a lap profilját. Itt jelent meg először, hogy a „keresztény erkölcs” számukra is mérvadó kritérium a tettek megítélésekor.]

119 *Az Ország Útja*. *Az Ország Útja* 1 (1937) 1. sz. 1–3.

120 A politikai berendezkedésről, a királyságról írva a lap a cikkekben az „alkotmányos” vagy „apostoli” elötagot a „szentistváni” jelzőnél gyakrabban használta.

121 *Az Ország Útja* köszöntése. *Korunk Szava* 7 (1937) 159. Később Dessewffy a magyar politikai érzék „megrontásáról” értekezett, melyet, szemben az *Új Kor* álláspontjával, „az új idők szelleme” bomlasztó hatásából vezetett le. A magyarság erejét – szerinte – a nemzeti eszmények és az európai hivatás ápolása, valamint az „egyetemes érdekeknek a partiális érdekek fölé való rendelése” biztosította. Dessewffy Gyula: *Nemzeti génuszunk árulói*. *Korunk Szava* 7 (1937) 265. E két íráson kívül előfizetési reklámok jelentek meg.

122 *Az Ország Útja*, 1–2.; Barankovics István: *Hol vagy István király?* *Az Ország Útja* 1 (1937) 5–6. sz. 84.

szociális, kulturális és társadalmi átalakulásra is utalt.¹²³ Az újság optikájában a „magyar feléledés” szorosan kapcsolódott a „történelmi feladat”, a „rendeltetés”, az „elhivatottság” vállalásához, vagyis a „dunai terület” sorsához, ahol a magyar állam a térség politikai megszervezője, emellett „a keresztény latin humanizmus” közvetítője volt. Fontos elem, hogy nemzetideájuk szerint a magyarság „magasabb egységében” fölolvad „a faji, a szociális és a népi nacionalizmus”.¹²⁴ Dessewffy, értelemszerűen, a „Kárpátokon belül élő népek egyesítésének rögzös és nehéz útját” nevezte meg hivatásként, amikor is Magyarország immár *primus inter pares* szerepben aktivizálódik.¹²⁵ Ferdinandy Mihály, a szentistváni állameszme egyetlen elemzője egyrészt azt húzta alá, hogy a magyar birodalmi gondolat mindig nemzetfölötti valóságot jelentett, másrészt azt, hogy csak egy független és kiegyensúlyozott ország lehet „nyugpontja” a várt szövetségi kombinációnak. Nem mellesleg nyomatékosította, hogy Szent István „műve” a 20. században erkölcsi síkon mutat utat: segíthet az erős hatalom, az észszerű tekintély, valamint „az egyén önrendelkezési és kiteljesedési joga” közti helyes arány megtalálásában.¹²⁶ Barankovics 1938 őszén megerősítette, hogy a dunai népek „egységbeszervezése” nem más, mint élet hozta misszió, emiatt „a mellérendeltség egyensúlyos állapotában” kell „az elszakított kisebbségeket” is megszólítani.¹²⁷ A múlt örökségéről, a parlamentarizmusról és az alkotmányreformról folyó viták miatt egy tanulmány megemlézése még idekívánczozik, mert érvelése megegyezett Almásy későbbi okfejtéseivel. Ferdinandy László a „magyar szabadságeszme” s a történelmileg kialakult alkotmányos intézmények létének értékét, azaz a vármegyei és városi autonómiát, illetve a felelősség elvét domborította ki. Nem csupán az eszményként kezelt „saját lábán járó társadalom” előnyeit méltatta, hanem bírálta „az ősi államfenntartó szellem” dualizmus kori hiányát, azt, hogy a nemzetiségek „fokozatos bevonása” az önkormányzatokba nem történt meg. E tény a várt újjárendezés miatt tanulságot szolgáltat.¹²⁸

A magyar függetlenség és integritás védelme

A *Jelenkor* látásmódja, szerkesztőségi tagjai révén, bizonyos értelemben már születése előtt kialakult. A „kor selejtes divatját” nem becsülték, ehelyett minden alkalmat megragadtak, hogy a „történelmi és emberi, európai és szabad Magyarország” képét, azaz a szen-

123 Az Ország Útja, 1–2.; Barankovics: Hol vagy István király, 1–2., 84–85. Barankovics úgy vélte, hogy történelmünkben az „erkölcsi vonatkozás túlnőtt a katonai, gazdasági és politikai vonatkozásokon”. Dessewffy kedvelte a „felsőbbrendűség” és a „vezérség” szavakat, melyekkel a „magyar szellem” fölényére kívánt rámutatni. Dessewffy Gyula: Egész Európában. Az Ország Útja 1 (1937) 4. sz. 64–65.; Uő: Nemzeti géniuszunk árulói, 265.

124 Az Ország Útja, 1–3.; Dessewffy Gyula: Magyarországot. Az Ország Útja 1 (1937) 2. sz. 55–56.

125 Dessewffy: Egész Európában, 65.

126 Ferdinandy Mihály: Szent István és a szentistváni állameszme. Az Ország Útja 2 (1938) 2. sz. 65–80.

127 Barankovics István: A müncheni egyezmény és a békés revízió terve. Az Ország Útja 2 (1938) 10. sz. 263–268.

128 Ferdinandy László: Nemzeti alkotmány szükségessége. Az Ország Útja 1 (1937) 2. sz. 11–16. A jogász szerző Ferdinandy Mihály unokatestvére volt. A „magyar szabadság” kifejezés többek között Werbőczy István *Tripartitum* című műve egyes szakaszaira utalt.

tisztváni szellemiséget ápolják.¹²⁹ Kétségtelen, ez a publicisták írásain látszik, hogy Szekfű történeti krédója, vagyis annak bemutatása, „mint kötelez a múlt erkölcsi tartalma”, sokak számára követendő példa volt.¹³⁰ A terület-visszacsatolások eufóriájának idején, illetve a második világháború kirobbanása után, a „visszafejlődést” jelentő „korszellem” ellenében többször közöltek ismertetéseket Szekfű munkásságáról.¹³¹ A „rég magyar politikai érzéknek”, a vezető réteg „orientáló képességének” csorbulása, s a társadalom töréspontjainak bemutatása a tudós egyik fő mondandója volt: 1939-ben figyelmeztetett, hogy a magyarság „egész történelmével, tapasztalataival és lényegével ellentétes fogalmak” bomlasztó hatása érzékelhető.¹³² A kiút az ősi jellemvonások, a „szabadságszeretet” és a „józan érzék” újjáélesztése.¹³³ A historikus a *Jelenkornak* politikai töltetű, erőteljes közleményeket küldött.¹³⁴ 1940 karácsonyán az „aktuális törekvések szimbólumának” nevezett „szentistváni államrendszerről” három vonatkozásban írt. E publicisztika a lap egyik meghatározó cikke lett. Első örökségként, az államhatalmat és a területi integritást jelképező Szent Koronára hivatkozva, az ország függetlenségét és teljes szuverenitását hangsúlyozta.¹³⁵ A magyarság az államát „nem rendelheti alá más európai vagy ázsiai alakulatoknak”, így az, aki kész lemondani az ország önrendelkezési jogáról, „a keresztény-magyar történetfelfogás árulója” – üzent elsősorban a radikális jobboldalnak. Ezek után, második ismérvként, az állampolgárokkal szemben kötelező keresztény bánásmód megvalósulására kérdezett rá, hiszen nem lehetne „olyan törvényes rendelkezéseket hozni, melyek a krisztusi szeretetet és a természetjogot arculcsapják”. Ellenkezőleg, a kormányzati döntéseknek minden ember méltóságát, szabadságát s az élete fenntartásához szükséges lehetőségeket kellene szavatolnia. Az alsóbb osztályok és a magyar zsidóság sanyarú helyzete kapcsán Szekfű erélyes bírálatot mondott. Leghosszabban, a múlt támasztotta harmadik követelményként, az Észak-Erdély visszatérével is megnagyobbodott országban a nem magyar népekhez való viszonyulás kérdését feszegette. Hitte, hogy a magyar politika akkor cselekszik jól, ha „Szent István szellemében” leméri az indokolt nemzetiségi igényeket, s azokat a szabadság lehető legnagyobb mértékére törekedve, de a magyar állam szuverenitásának sérelme nélkül, „jókedvvel és nem keserű kénytelenségből” teljesíti. Pontosította, hogy hosszú századokon át nem létezett sem modern értelemben vett nemzet, sem nemzetiség, sem kisebbségvédelem. Két szélsőségtől óvott: az

129 N. n.: Bajza József. *Jelenkor* 2 (1940) 2. sz. 1.

130 [Katona Jenő:] Uj szerkesztőbizottságunk. *Korunk Szava* 8 (1938) 435–436.

131 Balla Antal: Állam és nemzet. *Jelenkor* 4 (1942) 14. sz. 5. „A nemzetiségek Szent Istváni kezelése a múltnak és egyszersmind a jövőnek is az útja.”

132 Szekfű: *Három nemzedék*, 416–465.; Uő: A magyar jellem történetünkben. In: *Mi a magyar?* Szerk. uő. Bp., 1939. 552–556.

133 Szekfű Gyula: A vezetőréteg és a szegénység szociális nagykorúsítása. *Jelenkor* 1 (1939) 6. sz. 5–6.

134 Szekfű Gyula: A kísértésben. *Jelenkor* 1 (1939) 1. sz. 5–6.; Uő: Il Principe Cap. XVIII. *Jelenkor* 2 (1940) 3. sz. 1–2.; Uő: Izmosodik az egyén. Uo. 10. sz. 5–6.; Uő: A történelem tanítása. Uo. 24. sz. 1–3.; Uő: Széchenyi mai jelentősége. *Jelenkor* 3 (1941) 17. sz. 1–2.; Uő: A tízparancsolat a közéletben. *Jelenkor* 4 (1942) 22. sz. 1–3.

135 Erről bővebben lásd Szekfű Gyula: A szent korona eszme. *Magyar Nemzet* 1941. március 30. 5–6. Az írást motiváló kötet: Eckhart Ferenc: *A szentkorona-eszme története*. Bp., 1941.

„aktív magyarosítás” csapdájától, valamint a mértéket nem ismerő kisebbségi jogok sürgetésétől, ugyanakkor, Kárpátaljára gondolva, a területi autonómia helyénvalóságáról írt.¹³⁶

E tematikában a közlemények kezdettől fogva egyöntetűek voltak. Magyarország csak akkor érheti el régi hatalmának valamilyen mértékét, hogyha „visszatér a jog, az igazság, a Szent Korona eszményeihez”. E régi tan nem szikár jogi fikció, hanem „rendező elv”, amely a magyar uralmi gondolaton túl „emberies és méltányos princípium”. Biztonságot, méltó életet, fejlődést, s az együttműködés távlatát kínálja a nemzetiségekkel és a környező kisebb népekkel – tudatta a szerkesztőségi vezércikk.¹³⁷ A kormányzatnak be kellene bizonyítania „a magyar államgondolat igazát”, s vonzóerőt gyakorolnia a környező dunai népekre – vetette fel konkrét javaslatot taglalva egy újabb állásfoglalás. A szentistváni eszme a magyarság vezető szerepe mellett jelenti még „a méltányosság, a jogegyenlőség, testvériesség igényeit minden nép számára”. A nemzetiségi polgároknak azonban az új Magyarországon „nincs átütő politikai és társadalmi szervezetük”, viszont élményeik visszahatnak a határon túlra. A politikának nem „hangulati elemek” kreálása a feladata, hanem „intézményi megoldások” kidolgozása. Ennek egyik módja, ha megfelelő szakemberek helytálló és független felmérést készítenek a vármegyékben, s ez a vizsgálat a nem magyarok életkörülményeit, közigazgatási és kulturális elvárásait venne számba.¹³⁸

Az ország területének és népességszámának emelkedése a szervezési, adminisztratív gondok mellett újabb ideológiai vitákat is hozott. A magukat magyarnak vallók között számos izraelita volt, a megváltozott nemzetiségi (s felekezeti) arányszámok miatt az asszimiláció problematikája újból felmerült.¹³⁹ A rendszeresen publikáló ifj. Pallavicini György kétfelől közelített a témához. Szerinte a „Szent István-i birodalom” koncepciója elképzelhetetlen a keresztény alapelv, azaz a népek békés együttélése nélkül. De az ország Duna-völgyi pozíciójának megszilárdítása nem lehet a faji védekezés útja: a magyarság nem lehet győztes, „ha mindent kivet magából, ami vérre, fajra nem tiszta”.¹⁴⁰ Az ezer esztendővel ezelőtt alakított államban „a vezérlő gondolat” nem a magyarság „tisztán tartása”, hanem „a kettős kereszt összefogó ereje” volt.¹⁴¹ Az arisztokrata fokozott felvilágosító és öntudatosító munkában látta a kirekesztő nézet legyűrésének lehetőségét. Keresztury Dezső, aki éppen az Eötvös Collegiumban tanított, szintén a múlt igaz ismeretére hívott, mivel a faj és a hazafiság „félremagyarázott és eltorzított eszméi a nemzeti demagógia eszközeivé” sülly-

136 Szekfű Gyula: A történelem tanítása. *Jelenkor* 2 (1940) 24. sz. 1–3.

137 N. n.: Bajza József, 1.

138 N. n.: A szentistváni gondolat. *Jelenkor* 2 (1940) 5. sz. 3–4.

139 Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Bp., 2005. 251–252.; Victor Karady : Les Juifs de Hongrie sous les lois antisémites. *Actes de la recherches en sciences sociales* 11 (1985) Nr. 56. 4. 1938-ban 400 ezer izraelitát írtak össze, 1941-ben 725 ezer főt.

140 Lendvai szemében a „törzsökös” magyarnál, „aki némely antropológiai ismérveket szinte eszményi tökéletességben” mutat fel, de idegen [német] szellem fertőzöttje, értékesebb „a magyar lelkialkatú”, aszimilált polgár. Lendvai István: A vérmítosz Egerszalókról nézve. *Jelenkor* 1 (1939) 1. sz. 11.

141 Ifj. Pallavicini György: A szentistváni valóság. *Jelenkor* 1 (1939) 3. sz. 6.

lyedtek, holott magyarnak lenni nem kizárólag vérségi elrendeltetés kérdése, hanem „történelmünk szelleme, s erkölcsi egyéniségünk parancsa” is – kardoskodott.¹⁴²

Egy anonim hozzászólás exponálta markánsabban, de sematikusan a beolvadás vagy beolvasztás nehéz témáját.¹⁴³ A természetes asszimiláció során a „másfajú, másbeszédű emberek tömegeit” eszmények és érdekek fordították a magyarság felé. Míg a reformkorban az erkölcsi és szellemi fölény bírt vonzóerővel, a dualizmus alatt már eltűnt az a felöltségteljes réteg, amely a történelmi hagyomány és az európai haladás gondolatát ötvözte. Ettől fogva a gazdasági konjunktúra hatott csábítóan – fejtegette a szerző. Az elit átalakult, „különbé csoportok” képezték, melyek nem mutattak előnyös példát, pedig „a szentistváni berendezést csak tiszta magyar vezetőréteg tudja eredménnyel, haszonnal megvalósítani”.¹⁴⁴ A magyar jellem elvesztését sirató sorokra (részben szekfüli parafrázisokra) a nemzetiségi tematikában járatos bölcsészdoktor Gogolák írt választ.¹⁴⁵ Más kutatásokra is támaszkodva cáfolta, hogy a 19. századi, korábbiakhoz képest számszerűleg jelentős beolvadási folyamatnak a magyarság „egyénsége” áldozatul esett volna.¹⁴⁶ Az eszszé döntően a modern nemzet kialakulásával foglalkozott Nyugat-Európában, ahol terület, nép és főhatalom egybeesett, valamint „Keletközépeurópában”, ahol a nemzetiségek kavalkádjá miatt „az államot birtokló nép” egyik fő ambíciója az egységreemtetés volt, amit vagy ideológiai és érzelmi (szabadság és haladás ideája), vagy uralmi eszközökkel (iskola és közigazgatás) igyekezett elérni. Nyugaton a nemzet egy „küldetés” köré gyűjtötte a társadalom tagjait, ez a régi renddel szemben „a jogállam megvalósítása, bizonyos magas etikai, társadalmi és politikai követelmények hangoztatása” lett.¹⁴⁷ Magyarországon a nemesség, amely magát a nemzettel azonosította, a nyelvi asszimilációval, melyet a hűség és a hazafiasság bizonyítékának vélt, idomította saját eszményeihez és magatartásformájához a nemzetiségi lakosság „mély rétegeiből” feltörekvőket. A szerző az ösztönös, „természetes asszimiláció” mellett, az állam „mechanikus asszimilációját”, illetve az „egyéni” és a „tömeges” hasonulás (voltaképp elnemzetietlenítés) lehetőségeit és korlátait illusztrálta. S rávilágított arra is, hogy népcsoport(ok) esetében csak szórvány helyzetben lévő „népi-nyelvi szigetek” beolvasztása vezethet hosszú idő alatt sikerre: a nyelven kívül a hagyomány, a gondolkodás és lelkivilág átvételére.¹⁴⁸ Gogolák külön írást

142 Keresztury Dezső: Magyar önismeret Trianon után. *Jelenkor* 1 (1939) 2. sz. 5–6. Megközelítése emlékeztet Karácsony Sándor nézeteire. Gyurgyák: Ezzé lett magyar hazátok, 320–321. Emellett megjegyezte, hogy a háború után az elit a világegésre nem magábaszállással, hanem az ellenfél vádolásával felelt: a „nemzetietlen, hazaáruló, destruktív, forradalmi erők” bomlasztó viselkedéséről beszélt.

143 Szabó: Magyar nemzetfelfogások, 53–56.

144 N. n.: Az asszimiláció kérdése. *Jelenkor* 4 (1942) 8. sz. 5. A sorokon mintha érződne Farkas Gyula hatása.

145 Gogolák Lajos: Az asszimiláció. *Jelenkor* 4 (1942) 16. sz. 8–10., 17. sz. 5–6.

146 „... az asszimiláció a magyarság történetében mind a természetes tényezők által megszabott pályán, mind a mesterséges eszközök alkalmazása korában lassú, szövevényes folyamat volt, olykor észrevehetőleg kiszélesült, máskor elapadt, nagyobb zárt nemzetiségi tömeget azonban sohasem tett magyarrá. Ez azt is jelenti, hogy magyarságunk ma is sokkal magyarabb, miként némelyek – idegenek és magyarok – egy-egy társadalmi réteg vagy egy-egy helyi közösség síkjáról tekintve megállapítani szokták.” Szabó István: Az asszimiláció a magyarság történetében. *Hitel* 7 (1942) 1. sz. 46–47.

147 Gogolák: Az asszimiláció, 8.

148 Uo. 9–10. Hibának tartotta, hogy a „politikai magyar nemzet” fogalma kizárta a nemzetiségek „kollektív és közjogi személyiségét”.

szentelt az 1848 utáni magyarországi társadalomfejlődésnek: a szlovák, német, ruszin nemzetiségű „egyedek” beilleszkedésének.¹⁴⁹ A zsidóság jelentőségét a fősodratú interpretációkhoz képest elütően ismertette. Megokolta, hogy az „antikapitalisztikus, polgártalan társadalomban” miért nem találtak helyet a nemzeti eszmények között „a gazdasági funkciók”, amelyeket azután a „régí vallási és németes kultúrköréből” kiszakadó, betelepülő, magyarosodó zsidóság vállalt fel. Sőt, bátor bírálatot mondott a zsidókérdés leegyszerűsítése kapcsán. Arról referált, hogy a kispolgári és középosztályi társadalomban az első világháborúig „a hivatalnoki és nemesi életeszmeny uralkodott, mely csak az 1920-as évek után érkezett el a polgári társadalmi funkciók értékeléséhez. Vagyis abban a korban [...] midőn a zsidóság asszimilációja már három nemzedékre tekinthetett vissza.” Mivel e (keresztény) réteg tudatában volt annak, hogy hozzá nem értése folytán a szabad versenyben alulmaradna, „a kor szellemének megfelelően és a liberális asszimilációs hagyománnyal szembeszegülve a zsidóságot kiküszöbölte a nemzet egyeteméből [...]” – jelentette ki.¹⁵⁰

Az „etikai alapon felépülő keresztény természetjogi államgondolat” az egyházi tanítás egyik sarkpontja.¹⁵¹ Almásy József a *Jelenkor* indulása előtti napokban A keresztény állameszme és a totális állam címmel tartott előadást papoknak.¹⁵² A folyóirat debütálásakor megjelent sorozatában¹⁵³ ezt az expozét adaptálta, s a nacionalizmus diktatórikus uralmával szemben a „Szent István által keresztény alagra épített magyar államigazság” sajátosságait fejtegette.¹⁵⁴ Mint Széchenyi György, ő is elvárásokat fogalmazott meg a katolikus politika felé, mert úgy ítélte, a „jóakaratóiak is megtévednek a totalizmus rokon-szenves nacionalista ruhája miatt”, amely „dugárúként kegyetlen machiavellizmust” kínál.¹⁵⁵ E tanulmány jövőbeli írásainak magja, minden fontos motívum (keresztény állam- és embereszme, közjó, társadalmi béke, szociális gondoskodás, többségi elven alapuló képviseleti rendszer értéke, igaz nacionalizmus) megjelent benne. A folyóirat köré gyűlt közösségben Almásy volt az, aki – klerikusi tekintélye, tehetsége, elismert tudása, megbízatásai miatt – politikai vetületű kérdésekben kezdetektől a legbátrabban írt.¹⁵⁶ A háború kitörésétől fogva találékony logikával érvelt az alkotmányos parlamentáris rendszer mellett, a liberális érát Szekfűtől kissé eltérően mutatta be, végül ő nyitott kaput a politikai demokrácia elfogadásának. E dolgozatban szempontunkból az a lényeges, hogy szüntele-

149 Gogolák: Az asszimiláció, 5–6. Kiemelte, hogy az asszimiláció a nemzetiségi népi rétegeket érintette, míg a középosztály a nemzeti gondolat és szellemiség hordozója volt. Az ortodox vallású, zártabb közösségű szerbekre és románokra is kitért.

150 Uo. 6.

151 Szekeres Károly: XIII. Leó pápa, a békeapostol. *Jelenkor* 5 (1943) 4. sz. 1–2.

152 Szociális kurzus papoknak. EPL 6945/1939. [Az akta érkezése: 1939. szeptember 27.] A Főegyházmegye Teleki miniszterelnök kérésére szervezett továbbképzést. Almásy 1939. szeptember 11-én tartott kétórás előadást.

153 Pozitív recenzió: Magyar problémák. *Katolikus Szemle* 53 (1939) 12. sz. 669.

154 Almásy: A magyar katolicizmus útja. *Jelenkor* 1 (1939) 3. sz. 9.

155 Uo.

156 A kiváló teológus Ervin Gábor (1912–1944) zsidó származású papként ezt nem tehetette, Horváth Sándort a felsőoktatási katedrával járó kötöttségek akadályozták, az Almásy látószögével azonosuló Gogolák Lajos fiatal világi értelmiségiként szintén nem vállalhatta ezt fel. Katona Jenő szerkesztőként a lap létét kockáztatta volna.

nül hangsúlyozta a keresztény értékvilág és a nemzeti érdek történelmi korokon átívelő egybetartozását, amelynek a jelenben is nemzetvédő hatást tulajdonított. Szóösszetételeiben a „szentistváni” jelző elsődlegesen a hatalomhoz való viszonyulás módját jelezte. A birodalmi lét vagy az esetleges államszövetség kérdése a megnyilvánulásaiban elsikkadt, a revíziót az igazságosság szemszögéből véleményezte. Almásy központi gondolata, itt és máshol, a politikai cselekvés kontrollja, a „biztosított felelősség” kérdése, mely autoriter vagy diktatórikus berendezkedés esetében megszűnik, s előidézi az „erőszak uralmát”. „Minél nagyobb jelentőségű az emberi tevékenység, annál nagyobb a felelősség, s annál hatékonyabbnak kell lennie a biztosítéknak is”, tehát a katolikus államfelfogás értelmében szükség van a hatalmat gyakorló ellenőrzésének (az egyház révén lelkiismereti, majd a laikus államok születésével intézményi) szavatolására. A keresztény doktrína másik specifikus eleme, hogy a politikai cselekvő nem léphet túl a felebaráti szeretet evangéliumi parancsán, azon, hogy „minden hasznossági szemponttól függetlenül” tisztelje az egyén személyét és javát.¹⁵⁷ Szekfű 1938-ban e két vonásra utalt, amikor a keresztény királyeszmény és a zsarnok szembeállításának passzusait kommentálta Szent István Intelmeiben, s a jövővényekkel szembeni méltányos bánásmódot is az egyházjogból vezette le.¹⁵⁸ Érzékelhető, hogy Almásy a cenzúra fürkésző szeme ellenére tudatosan törekedett arra, hogy a terület-visszacsatolások eredményeképp felajzott nacionalizmus túlzásaitól a *Jelenkor* közönségét megóvja, s ha lehet, az olvasótáborát bővítse. Több írásban felhozta, hogy az elvesztett részek visszakerülése „egyenes úton” történt, nem volt cezúra a húszéves országépítés (az önálló magyar külpolitika, az önálló magyar hadsereg megteremtése) és a revízió között: a szentistváni állameszme miatt nem volt szükség „nemzeti forradalomra”, más állambölcseleti rendszer átvételére. Szerinte a honvédség a jogtisztlet (a bécsi döntések), a hivatásvállalás (a magyarság organizáló szerepe), valamint a nemzeti önérzet jegyében lépett fel. Azt sugallta, hogy ezzel „a szellemi értékek” a hódítás akarása elé kerültek. De beismerte, hogy a nemzetközi konstelláció, „a hitleri Németország ellenállhatatlan expanzív ereje” nagy segítség volt.¹⁵⁹ Ugyanakkor Magyarország függetlensége, a saját életforma védelme, „a nemzet erőinek a keresztény állameszme szerint való megszervezése” 1944-ig egyik fő mondanója volt, mivel félt attól, hogy „a nemzeti lelkiség végérvényes kettéhasad”, s a kétféle nacionalizmus közül a „kíméletlenebb”, az imperialista lesz győztes a lelkekben.¹⁶⁰ Ezért kezdett elszánt felvilágosító munkába:

157 Almásy: A magyar katolicizmus útja, II. 7–8. A minden kötöttségtől felszabadított, az értékmutató eszméktől, valamint a korlátozó tényezőktől függetlenített államban „az egyéniségekből álló és egyéniségekért való emberi közösség” védtelenné válik, minden erkölcsstelenség erkölcsileg „jónak” deklarálódik, a társadalom kötelezően idomul az „antropomorf istenek” által kikiáltott államérdekhez – részletezte másutt. Almásy József: *A tízparancsolat a közéletben*. Bp., 1942. 58–67.

158 Szekfű: Szent István a magyar történelem századaiban, 6–7., 20–21.; Uő: *Állam és nemzet*, 32.

159 Almásy: Az új Európa és a trianoni Magyarország, 6–7. Később is ismételte, hogy Trianon óta „... az állameszme, a nemzet hivatása [...] vitán felül állt, nemzeti ideáljainkat védelmezni nem kellett, az út, melyen haladnunk kellett, teljesen tisztán állt előttünk...” Uő: *Hullámhegyen. Jelenkor* 3 (1941) 6. sz. 5–6.

160 Almásy: *Hullámhegyen*, 6.

„Még az se világos az egész nemzet előtt, hogy mi a keresztény állam, még az se biztos, hogy ez a keresztény erkölcsi elveknek a közéletben való érvényesülését jelenti, hanem még ma is sokan hiszik, hogy kényszerítő rendszabályokkal is kereszténnyé lehet tenni egy közösséget, hogy negatívumokból, rasszista institúciókból is előáll a keresztény állam. De amennyire ezeken a durva tudatlanságokon túl is volnánk, akkor is bizonytalan marad, mik azok a keresztény alapelvek, amelyek szerint a közösség életének alakulnia kell.”¹⁶¹

A cikkeire jellemző hosszas történelmi magyarázatok (valamint a szentistváni szellemiség leírása) kettős célt szolgáltak. Először is, az állami szuverenitás *primer* fontossága mellett a politikai rend alapjaként egy „mindenekfeletti eszményt” akart bemutatni, amelyben az állam nem az ököljogra épül. A világalomra törő „korszerű hatalom” békéje az „elnyomás nyugalma” – figyelmeztette a német–magyar sorsközösséget¹⁶² hangoztató hazai katolikusokat.¹⁶³ Másodszor, a *Respublica Christiana* emlegetésével, amelyben „a legkisebb [ország] is teljes jogú, önálló tényező” volt, erősíteni kívánta a nemzetközi jogba, „az együttes biztosság elvébe”, s az erélytelennek mutakozó, de működésében javítható Népszövetségbe, vagy valamilyen más, nemzetek feletti szervezetbe vetett bizalmat. Úgy gondolta, a nyers hatalmi érdekek cinikus érvényesítése csak így hátráltatható.¹⁶⁴

Az értelmezési keret ellenére Almásy nem írta át a történelmet, nem minimalizálta a reformáció és a felvilágosodás hozta változásokat, a laicizálódás lassú folyamatát. Azt a keresztény értékagyományt dicsérte, amely korábban keretet adott „a magyar politika céljainak és eszközeinek”.¹⁶⁵ Katona Jenő és Molnár Kálmán mellett Zichy Gyula érsek munkatársaként, az izraelita hitből áttért keresztények hontalan helyzetét ismerve közelről tapasztalta meg a lakosság rövidlétét és sekélyes kereszténységét.¹⁶⁶ Nyilvánvalóan tudott a *Korunk Szava* utolsó éveit jellemző szerkesztőségi erőfeszítésekről. S talán annak a levélnek a tartalmáról is értesült, amelyben Széchényi gróf személyes beszélgetést kért a prímástól, annak reményében, hogy Szekfű és Katona társaságában „az eucharisztikus kongresszusnál is fontosabb belső egyensúly kérdéséről”, a katolikus közösség „hitlerista irányba” való befolyásolásáról s az elégtelen ellenlépésekről szólhatnak.¹⁶⁷ Mindenesetre egy általa szerkesztett kötet, *A katolikus írók új magyar kalauza*, amely kapcsán a prímási hivatallal is leveleznie kellett,¹⁶⁸ 1940 decemberében az értelmiség (külö-

161 Almásy: *A tízparancsolat a közéletben*, 197.

162 Gyurgyák: *Ezzé lett magyar hazátok*, 354. Az *Új Kor* is közölt ilyen németbarát tartalmú írásokat. Pintér László: Német–magyar sorsközösség. *Új Kor* 2 (1936) 31–32. sz. 13–14.

163 Almásy József: A magyar állameszme és a kereszténység. *Jelenkor* 4 (1942) 1. sz. 1–3.

164 Almásy József: A történelem új cezúrája előtt. *Jelenkor* 5 (1943) 18. sz. 5–6.

165 Almásy: A magyar állameszme, 3.

166 Jelzésértékű, hogy a nem titkoltnan zsidóellenes érzelmű Teleki Pál egy magánbeszélgetésben kikelt a 'sok propagandától és hazafias frázistól eszement és megőrült' magyar közvélemény ellen, amely pusztulásba viheti az országot. Gyurgyák: *Ezzé lett magyar hazátok*, 362.

167 Széchényi György interpellációja. EPL 1983/1937. [A gróf géppel írt 1937. június 23-i levele.]

168 EPL 8631/1940. Az 1940. novemberi többszöri levélváltás Drahos János esztergomi érseki általános helytartóval a címválasztás és a katolikus tartalom garantálása körül forgott. Almásy eredetileg Pázmány Péter hitvédő munkájára utalva az Új magyar katolikus kalauz címet adta volna a műnek.

nösen a szélsőjobboldal felé tekintő személyek) tisztánlátását szerette volna munkálni.¹⁶⁹ Ő maga egy nagy ívű tanulmányban adta meg a politika általános, valamint a katolikus politika egyedi definícióját, majd eszmetörténeti tablón fejtette ki a különféle államfogalmakat.¹⁷⁰ A szentistváni gondolat jellemzését megelőzte néhány alapmegállapítás. E szerint a gyengébb nemzet fennmaradása csak akkor biztosított, ha a „legnagyobb hatalom is elvek keretei között érvényesül”, mert a döntésekben szerepet kell játszania a fontoló észnek és a lelkiismeretnek.¹⁷¹ A hercegprímás 1942 tavaszán szögezte le nyilvánosan a katolikus elit előtt ezen alapelveket.¹⁷² Almásy a véstes politikai tünetekkel szemben a szentistváni állameszme pár elemét emelte ki. Első helyen szerepelt, hogy a hatalom „egyenlően mér mindenféle fajhoz tartozó alattvalóinak”. Ezen túl uralmának jellegzetessége „a korlátozottság, a felelősség, a szolgálatjelleg és a szolidaritás”. Mindezek megtartó gyökere a keresztény világnézet, egy „abszolút érvényességű elv” elismerése. A nemzetek tág közösségébe tartozás mindenkor a „nemzeti biztosság” oszlopa volt – tette hozzá.¹⁷³ A kormányzat paternalizmusa az isteneszméből következik, az igazi tekintély nem alkalmazza a megfélemlítés eszköztárát. Almásy egy évvel későbbi könyvében, amelyet a *Jelenkor* kétszer is recenzált, aláhúzta, hogy e hatalomképhez tartozik az uralomnak a „természetjog keretein belül” való érvényesítése, a megnyilvánulások „őszintesége”, úgymint a „politikai hasznosság” elutasítása és a „napi érdekek feletlenség”, végül a közérdeket magáévá tett tekintély „vonzása és ráhatása”. Mindez ellenképe annak a hatalomnak, „mely féktelen erő”, s amely „nem érez maga fölött értékeket, mely nem érez ezekkel szemben kötöttséget”.¹⁷⁴ A katolikus sajtóban a könyv egyik méltatója dicsérte, hogy a szerző „elismerésreméltó őszinteséggel, bátorsággal” kezelte témáit.¹⁷⁵ E két nagy munka anyagának egy része kisebb cikkek formájában a *Magyar Nemzet* oldalain is napvilágot látott. Csakhogy hamarosan elindult az a belső egyházi vizsgálat, amely a pap-publicistát depressziójából eredő valós, de csekély hibákra hivatkozva véglegesen felmentette minden hivatalos tisztségéből.¹⁷⁶

Almásy 1943-tól egyre szókimondóbb írásokkal jelentkezett. Ráébredt, hogy a háború vége „egy nagy korszak-határkő” lesz, amiből eddig, úgy vélte, kettő volt: Szent István király állameszme-választása és „az egész magyar életnek” ehhez való idomítása, továbbá „1848 eszméi és törekvései” a nemzeti szuverenitás visszaszerzésére. A politikai kor-

169 Katolikus írók új magyar kalauza. *Magyar Nemzet* 1940. december 28. 6.; Kühár Flóris: Figyelő. *Katolikus Szemle* 55 (1941) 2. sz. 45–46.; Borbély István: Katolikus írók új magyar kalauza. *Magyar Kultúra* 28 (1941) 7. sz. 120–121.

170 Almásy József: A katolikus politika alapjai. In: *Katolikus írók új magyar kalauza*. Szerk. uő. Bp., 1940. 467–517.

171 Almásy: A katolikus politika, 488–492.

172 Egy „abszolút megbízható mérték”, a keresztény értékrend nélkül nem lehet helyesen megítélni sem az embereket, sem a nemzeteket. Magyarországnak van egy „sajátos eszméje”, a „szentistváni nemzeti és állameszme, amelynek lényegéhez a keresztény világnézet is hozzátartozik”. Serédi Jusztinián: Az emberek és a nemzetek helyes értékelése. *Katolikus Szemle* 56 (1942) 4. sz. 97–102.

173 Almásy: A katolikus politika, 492., 497.

174 Almásy: A *tízparancsolat* a közéletben, 100–104., 196. „Az állam nem öncélú és abszolút érték, hanem a közjó eszköze, a közjóban a polgárok lelki java is bennfoglaltatik.” Uo. 8.

175 (ktm): Almásy József: A *tízparancsolat* a közéletben. *Nemzeti Újság* 1942. október 25. 18.

176 Bárány Kornfeld Mór: közbenjáró levelében megemlíti: „... ő nagy tudásával, meg nem alkuvó bátorságával és odaadásával igen nagy szolgálatokat tett...” EPL 1152/1943. 1–2. lap.

mányzás „a közös jóért és a közösséget alkotó egyénekért van”, s „inkább legyen kelleténél jobban korlátozva, mint teljesen korlátlan” – szövege egyik centrális kijelentése. A jog elsőbb és felsőbb erő, de az állam azt sokszor a saját maga javára érvényesíti, s közben „minden kétség nélkül elnyom minden gondolatot, ha eminens érdekeibe ütközik”. A döntéshozó elit és a társadalom a jövőben két értéket semmiképp sem adhat fel: a függetlenséget és a felelős hatalom ellenőrzését – javasolta 1943 szeptemberében, az együttműködésről szóló hosszú hírlapi vita lezárta után.¹⁷⁷

Dramai hangvételű utolsó cikkét a nemzeti önállóság és a jogi integritás védelme köré fűzte, melyeket „nem szabad feláldozni sem világnézetért, sem pártérdekért”. Úgy gondolta, ha „terület árán” vagy „radikális demokrácia” elfogadásával meg lehet váltani a függetlenséget, élni kell vele, mert az országot fenyegető nagyhatalmak (Németország vagy a Szovjetunió) önmérséklésének oka meg fog szűnni. 1944 elején Almásy sejtette, hogy valamelyikük megszálló hatalomként lesz jelen. Változatlanul nagyon bízott „az európai, nemzetközi jogrendben”, mert ennek ellentétje, a hatalmi érdekek által, titkos megbeszéléseken kialakított rendszer „a kis nemzetek halála”.¹⁷⁸ A *Jelenkor* közvetlenül a német megszállás előtti napokban jelent meg utoljára. A keresztény államelméletet és értékvilágot konzekvensen képviselő folyóiratot mint „politikai lapot” huszonnyolc más, javarészt budapesti médiummal együtt 1944. április közepén tiltották be.¹⁷⁹

Összegzés

Az *Uj Kor* publicistáinak kivételével, akik a (kormány)politika szempontjait és elképzeléseit privilegizálták, a „reformkatolikusok” szemszögét a keresztény antropológia és hatalomfelfogás határozta meg. Nézeteik közös alappontok köré rendeződtek. Először: semmiféle ideológia s egyetlen eszme propagálója sem kebelezheti be „az” embert, nem használhatja eszközként, s nem fordíthatja embertársa ellen. Másodszor: a nemzet egysege (vagy az országlakók egyetértése) elsőrendű célkitűzés, amelyet átgondolt, igazságos kormányzással, s nem politikai propagandával kell elérni. E háttérben lévő premisszákból vezették le az alsóbb néposztályokat és a nemzetiségeket is recipiáló nemzetfogalmat. A szentistváni állam a szuverén ország, s a remélt békés revízió révén az áhított államszövetség jelképe lett, de legalább ennyire a keresztény állameszme – a jogszerű, méltányos, népeket összekötő, faji elfogultságoktól mentes, az önkormányzatiság megvalósulását biztosító rendszer – szimbólumává is vált.

177 Almásy: A történelem új cezúrája előtt, 5–6. [Kiemelés az eredetiben.] A különféle világnézetű értelmiségiek közös gondolkodásának és fellépésének esélyeiről lásd Hantos-Varga Márta: Az ideológiai ellenfél és a politikai ellenség elkülönítésének problémái. Sajtóvita a baloldallal való együttműködés lehetőségeiről 1943 tavaszán. *Századok* 149 (2015) 87–119.

178 Almásy József: A kis nemzetek sorsa. *Jelenkor* 6 (1944) 1. sz. 1–2.

179 Huszonkilenc lapbetiltás. *Függetlenség* 1944. április 16. 4. Az MTI közleménye Sztójay Döme miniszterelnök 10.613/1944. III. sz. határozatára hivatkozott.

KIS MAGYAR KELTOLÓGIA Félreértett források az ujugroktól Ulászlóig¹

PERÉNYI KÁROLY

„[A] ritka, földrajzilag meglehetősen körülhatároltan előforduló Ladislau típusú neveknel semmiképpen sem beszélhetünk általános szláv háttérrel, és esetleg valamiféle regionális – nem feltétlenül csak szláv – hatásokkal is számolhatunk. Nem lehetséges-e, hogy egyszerűen egy kétfalakú, két nyelv alapján is magyarázható névvel állunk szemben? A kérdés már csak azért is elgondolkodtató, mert a »magyaros« alak nagyon gyorsan megjelenik. Legkésőbb Szent László idejében már létezik, de ellenpéldák híján jó eséllyel Szár László is ebben a formában viselte nevét”² – áll egy közelmúltban megjelent, az Árpád-ház tagjai által viselt nevekről szóló tanulmányban.

A szerzők hozzátesszik: „A magyar nyelvérzék századokkal később a Vladisláv integrálására kialakított egy hatékony módszert, Ulászlóként építette be nyelvünkbe, és nem tartotta azonosnak a Lászlóval.”³

A szerzők nem tudják vagy nem tartják fontosnak megemlíteni: a középkori, kora újkori magyar nyelvben azonosnak tartották a két nevet.⁴ Azonosnak tartotta a cseh király is, aki magyar földre lépésétől, 1490 júliusától 1491. január 6-ig *Ladislau rex* néven utalt magára az általa kiállított oklevelek intituliójában.⁵ Nem különböztette meg a két nevet II. Lajos káplánja, Szerémi György sem, aki a *Ladislai Kazimiri* (gen.), illetve *Ladislau regem Bohemum* (acc.) névváltozattal utalt II. Ulászlóra.⁶ Zay Ferenc 1535 körül keletkezett

Perényi Károly, történész.

- 1 Jelen sorok írója több publikációt szentelt a korai magyar történelem témájának. Perényi Károly: Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés. [Könyvismertető.] *Hadtörténelmi Közlemények* 130 (2017) 231–236.; Uő: Birodalomsírató. A magyar bizantinológia drámája. *Hitel. Független irodalmi, társadalmi, kritikai lap* 34 (2021) 2. sz. 44–70.; Uő: Csete Katona: Vikings of the Steppe. Scandinavians, Rus', and the Turkic World (c. 750–1050). [Könyvismertető.] *Keletkutatás* (2023) 1. sz. 161–166. Jelen cikk is ebbe a sorba illeszkedik.
- 2 B. Szabó János – Sudár Balázs: *Az Árpád-ház nyomában*. Bp., 2021. (Források és Tanulmányok 5) 29. [Kiemelés az eredetiben.]
- 3 Uo. 30. 106. j.
- 4 Melich János: László, Ulászló. *Magyar Nyelv* 37 (1941) 3. sz. 145–154.
- 5 Neumann Tibor: II. Ulászló koronázása és első rendeletei. (Egy ismeretlen országgyűlésről és koronázási dekrétumról.) *Századok* 142 (2008) 319.
- 6 Szerémi György *II. Lajos és János királyok házi káplánja emlékirata Magyarországi romlásáról 1484–1543 között*. Kiad. Wenzel Gusztáv. Pest, 1857. (Monumenta Hungariae Historica II. Scriptores 1) 35–36.

írása a köznyelvi magyar *Laszlo király* névvel illeti az 1516-ban elhunyt királyt,⁷ míg Heltai Gáspár krónikájának II. Ulászló uralkodásáról beszámoló fejezete minden esetben, következetesen a *Láslo* névváltozatot használja.⁸ Mindezt különös keretek közé helyezi, hogy B. Szabó János és Sudár Balázs a kora újkori történelem szakértője: Szerémi és Zay műveit *ex officio* ismerniük kell.

A történetírási tudomány számára nem ismeretlen a korábban őstörténeti kutatócsoportot vezető Sudár Balázs és a Magyarságkutató Intézet Történeti Kutatóközpontjának igazgatója, B. Szabó János neve. A két szerzőt a korai magyar történelem iránti érdeklődésük mellett összeköti, hogy eredeti kutatási területük a kora újkor története. Közös megjelentetett, Sudár Balázs által sorozatszerkesztőként is jegyzett írásaikban az eurázsiai sztyeppe kontextusába helyezett magyar őstörténet újszerűségét kommunikálják. Előadásaikban és a velük készített interjúkban visszatérő motívum az úttörő, paradigmát váltó tudós önjellemzése.⁹ 2021-ben megjelent, *Az Árpád-ház nyomában* című művükben kiemelt figyelmet szentelnek az ős- és ómagyar kori személynevekkel és méltóságnevekkel kapcsolatos kérdéseknek. Sudár Balázs és B. Szabó János Wolfgang Meid 2005-ben megjelent könyvének 220–221. oldalára hivatkozva állítja:

„Ugyanakkor az Albushoz, vagy az Almushoz és Kálmánhoz hasonlóan a Béla–Belin esetében is feltűnnek a név helyi ókori előképei: a Bella, Bello, Belinus, Bellina névbokor például megtalálható a Pannóniában [sic!] egykor élt keltáknál.”¹⁰

A fenti kijelentéshez a nem elhanyagolható időbeli távolság miatt kétség fér. Nem derül ki, hogy kronológiai szempontból miként értelmezendő a szerzőpáros ’ókori’ kifejezése, továbbá semmit sem tudunk meg az általuk felsorolt nevek társadalmi és kulturális háttéréről. Fentebb nem kelta, hanem latin etimológiával van dolgunk: a kérdéses tulajdonnevek a *bellum* főnévre és *bellus*³ melléknévre vezethetők vissza. A szerzőpáros észrevételét a német szerző idézett könyve sem támogatja:

„Rein äußerlich betrachtet, zeigen die Bell-Namen eine unverkennbare Nähe zu lat. *bellum*, und auch das Adjektivum *bellus* (Deminutiv von *bonus*) kann hineinspielen. Außerdem scheint Bell auch ein illyrisches Namelement zu sein: Bellus hieß ein zusammen mit Teuticus auftretender Gesandter des Illyrer Königs Genthius. Da aber Bell-Namen in ganz Gallien verbreitet sind und dieses lexematische Element auch Komposita mit gallischen Hintergliedern bildet, ist das Namelement in den Pannonien bezeugten Namen wohl zumindest mehrheitlich keltisch, zeigt aber

7 Zay Ferenc: *Az Lándorfeijűrvár elveszésének oka e vót, és így esött*. Országos Széchényi Könyvtár MNY 63. <https://mek.oszk.hu/15900/15950/15950.pdf>. (A letöltés ideje: 2024. május 30.)

8 Heltai Gáspár: *Chronica az magyaroknak viselt dolgairól*. Kolozsvár, 1575. 183–205.

9 Lásd pl. Tóth Gábor: *Őstörténeti paradigmaváltás kellős közepében vagyunk*. <https://vasarnap.hu/2020/07/18/ostorteneti-paradigmavaltas-kellos-kozepeben-vagyunk/>. (Legutóbbi megtekintés: 2024. május 30.)

10 B. Szabó – Sudár: *Az Árpád-ház nyomában*, 67.

klarerweise den interferentiellen Einfluß von lat. *bellum*, welches wohl nicht nur von der äußeren Form, sondern auch von der Semantik her nahe gestanden haben dürfte.”¹¹

Az idézett könyvben olvasható állítás és a szerzőpáros véleménye között ellentmondás van. Hozzátehetjük: a *Pannonia provincia* területéről ismert névanyag felhasználhatóságával kapcsolatban az idézett szerző is óvatosságra int.¹² Sajnálatos módon nem csak a pannóniai névanyaggal kapcsolatban tévednek a szerzők: könyvük 157. oldalán olyan értelemben idézik az ókortudós, iranista Harmatta János 1990-ben megjelent írását, ami nem felel meg a szerző véleményének. Harmatta 1990-ben megjelent cikkében úgy tartotta, a Theophánész és Niképhorosz tudósításában szereplő *Hepta geneai* nem hozható összefüggésbe a középkori szlávokkal.¹³ Harmatta tanulmányára B. Szabó és Sudár olyan értelemben hivatkozik, hogy „A kora középkori Kelet-Európában szláv környezetben is fel-felbukkant a hetes szám a bolgárok és horvátok történetében”.¹⁴

A kétezres évektől a szakma aggódva figyelte az tudományos viták szakmai színvonalának visszaesését.¹⁵ Idesorolható a tudományos diskurzusokban is megjelenő sztyeppei civilizáció¹⁶ fogalmának popularizálódása és etnicista közbeszédbe kerülése. A magyarságot a „szkíta–hun kultúrkörbe” helyező Csáji László Koppány 2007-ben így fogalmazott:

„A sztyeppei civilizáció kialakulási folyamatához és klasszikus periódusához több »világsszabadalom« elterjesztése köthető. A korábbi szakaszban említendő például a ló háziasítása, a zabla, a kerekes, különösen a küllős járművek és a vasmegmunkálás technológiájának északi és keleti elterjesztése (például Kína felé). A klasszikus periódushoz pedig a visszacsapó íj, a könnyű páncélos lovasság és az igen hosszú lovassági kard, majd a szablya, illetve a kengyel elterjesztése, a könnyűlovasság harcmódorának kialakítása, egyes hangszerek feltalálása, állatfajták (pl. magyar szürke marha, mangalica, racka) nemesítése.”¹⁷

11 Wolfgang Meid: *Keltische Personennamen in Pannonien*. Bp., 2005. (Series Minor) 221. [Kiemelés az eredetiben.] A probléma újabb nyelvészeti megközelítéséhez lásd Zsolt Simon: *Keltischer Einfluss im Latein Pannoniens? Eine kritische Neubetrachtung*. *Graeco-Latina Brunensia* 23 (2018) 195–209.

12 Meid: *Keltische Personennamen*, 197.

13 „... semmi alapja sincs annak, hogy a *Hepta geneai*-t szláv népnek tekintsük. Nem szól e feltevés mellett a *Descriptio civitatum* XI. század végéről származó kéziratának *Eptaradici* népnéve sem, mert ez olyan népek felsorolásában szerepel, amelyek a Balkán-félsziget nyugati részére helyezhetők, évszázadokkal későbbi, önmagában is problematikus, megbízhatatlan adat s nyelvileg sem függ össze a *Hepta geneai* elnevezéssel.” Harmatta János: *A magyarság őstörténete*. *Magyar Tudomány* 35 (1990) 255. [Kiemelés az eredetiben.]

14 B. Szabó – Sudár: *Az Árpád-ház nyomában*, 157. A szerzők itt Harmatta fentebb idézett tanulmányának 255. oldalára hivatkoznak.

15 Fodor István: *Őstörténeti viták és álviták*. *Csodaszarvas* 4 (2012) 125–146.

16 „... the Scythians can be said to represent not only the quintessence of a horse-mounted, nomad, steppe-civilization but probably also the highest degree of achievement which such a civilization may claim.” Denis Sinor: *Studies in Medieval Inner Asia*. Bloomington, 1997. (Variorum Collected Studies Series) 83.

17 Csáji László Koppány: *A sztyeppei civilizáció és a magyarság*. Bp., 2007. 77. [2010. (3. kiad.) 91.]

Az impozáns felsorolásban egyazon periódus részévé válik a szkíta korban is használt visszacsapó íj,¹⁸ a Távol-Keleten feltalált, elsőként kínai forrásokban megjelenő,¹⁹ Európában a 6. század előtt ismeretlen kengyel, vagy az 1833 előtt mai formájában nem létező, József nádor kisjenői birtokán kitenyészített mangalica. A masszív önreklám ritkán látott példája, hogy Csáji László Koppány a „sztyeppe civilizációval”, Ibn Khaldun fogalmát továbbfejlesztve” foglalkozó tudósként utal magára.²⁰ Ha a „klasszikus periódushoz” tartozó mangalica, szürke marha és páncélos lovasság a pozsonyi csatáról készült animációs filmet idézi fel az olvasóban, szó sincs véletlenről. Csáji 2022-ben így fogalmazott: „Már 2012-ben elvittem az Uelgi-tóhoz az akkor frissen végzett fiatal régész barátomat, Makoldy [sic!] Miklóst is, aki azóta a Magyarságkutató Intézet Régészeti Intézetének [sic!] vezetője lett.”²¹

A magyar őstörténet sztyeppe, ázsiai háttere hangsúlyosan jelentkezik a történeti szakirodalomban is. Sudár Balázs és B. Szabó János magyar történelemről szóló írásaiban megjelenik a távol-keleti ujugrok lehetséges részvételével végbement magyar államszervezés hipotézise. Az elképzelés lényege, hogy az Ujgur Kaganátus széthullását követően egyes ujugr csoportok, köztük az utolsó kagán rokonai az Urál hegység keleti pereméig menekülhettek, ahol kapcsolatba kerülhettek a magyarsággal. A szerzőpáros ezen a ponton a 18. században élt francia orientalista, Joseph de Guignes megfigyelésére hivatkozik „Oge” kagán és az Anonymus gesztájában szereplő Vgec azonosságáról.²² Más kérdés, hogy Sudár Balázs 2016-ben még saját felfedezéseként közölte a méltóságnévi eredetű Űge és az Űgyek között talált összefüggést.²³

A kutatás szemében nem ismeretlen az Ujgur Kaganátus megszűnése (840) körüli eseménysorozat. 846-ban lett gyilkosság áldozata a Tang-kori forrásokban Wujie kehan²⁴ [烏介可汗; az utolsó két írásjel méltóságnév] néven szereplő kagán. Nevének latin betűs átírása a szakirodalomban hagyományosan Ögä²⁵ vagy Öge.²⁶ Megjegyzendő, hogy a Belső-Ázsia-kutatás nemzetközileg elismert szaktekintélye, Sinor Dénes következetesen az 'Öge' névalakot preferálta.²⁷ Hogyan értelmezi a tudomány Öge kagán nevét? Nagy nyelvészünk, Ligeti Lajos tanulmányában az ög 'intelligence', öglän- 'revenir à soi, reprendre ses sen',

- 18 Erhard Godehardt – Hans Michael Schellenberg: Der Bogenfund aus Grab 5 und Überlegungen zu skythenzeitlichen Bögen. In: *Der skythenzeitliche Fürstenkurgan Aržan 2 in Tuva*. Hrsg. Konstantin V. Cugunov et al. Mainz, 2010. 216–231.
- 19 Albert E. Dien: The Stirrup and its Effect on Chinese Military History. *Ars Orientalis* 16 (1986) 33–56. A forrásokhoz lásd Zimonyi István: A vaskengyel elterjedése a Selyemút mentén. In: *Kultúrák találkozási és kölcsönhatása a Selyemút mentén. Ecsedy Ildikó születésének 80. évfordulójára*. Szerk. Dallos Edina – Kósa Gábor. H. n., 2018. (Studia de Via Serica 1) 318.
- 20 http://konzervatorium.blog.hu/2009/11/14/az_alternativ_tortenelem_es_a_felujitott_osvallas_zsakutcai_interju_csaji_laszlo_koppany_kulturalis_. (Legutóbbi megtekintés: 2024. május 30.)
- 21 Csáji László Koppány: *Tündérek kihalófélben. Hunoktól a hunzakutokig. Kutatóút Belső-Ázsiában*. 2022. [E-könyv, oldalszám nélkül.]
- 22 B. Szabó – Sudár: *Az Árpád-ház nyomában*, 80–82.
- 23 Sudár Balázs: A hatalomgyakorlás mint szaktudás. Gondolatok a magyar fejedelemség létrejöttéről. *Magyar Tudomány* 177 (2016) 1241.
- 24 Pinjin átírásban.
- 25 Denis Twitchett: Tibet in Tang's Grand Strategy. In: *Warfare in Chinese History*. Ed. Hans van de Ven. Leiden–Boston–Köln, 2021. (Sinica Leidensia 47) 178.
- 26 Michael Drompp: *Tang China and the Collapse of the Uighur Empire*. Leiden, 2021. (Brill's Inner Asian Library 13) 54.
- 27 Sinor: *Studies in Medieval Inner Asia*, 18., 23.

valamint *ögä* 'klug, älterer, erfahrener Mann aus dem Volke, im Rang hinter dem Tigin' összefüggéséről olvashatunk.²⁸ Bese Lajos az általa Ögeként írt személynevet az *Ögedei* ~ *Ögödei*, *Ögölei*, *Ögölen* férfinevekkel és *Ö'elün* ~ *Hö'elün* női névvel hozza jelentésbeli kapcsolatba.²⁹

A B. Szabó – Sudár szerzőpáros felfedezése, mely az általuk 'Üge' formában írt személynév és a magyar Ügyek kapcsolatával számol, nem állja ki a kritika próbáját. Különös, hogy a szerzők mind ez ideig egyetlen logikus magyarázatot sem hoznak arra nézve, hogy miért a távoli ujugrok adták át a magyar államalapításhoz szükséges „szaktudást” az elődeinkhez közelebb élt onogurok, avarok vagy kazárok helyett. Nem teljesen világos, hogy a szerzők miért 'ü' betűs formában írták a személynevet, amikor a nemzetközi tudományosságban az 'Ögä/Öge' írásmód az elfogadott.

B. Szabó János és Sudár Balázs kommunikációjában hangsúlyosan jelenik meg, hogy nyelvészeti kérdésekkel nem foglalkoznak. A kutatókat idézve: „magunk nem nyelvészeti tényként tekintünk a nevekre, nem az etimológiájukból kívánunk »történelmet« írni. Sokkal inkább kulturális tényként kezeljük őket, és felbukkanásaikat próbáljuk értelmezni térben és időben.”³⁰ Ez a kijelentés az újdonság erejével hat, hiszen Sudár Balázs szakterülete a Magyar Tudományos Akadémia (= MTA) Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályába tartozó turkológia. Szintén nyelvészeti kérdés a szerzőpáros által etimologizált László és Ulászló név eredete, s ugyancsak nyelvészeti probléma, hogy a szerzőpáros szerint a Pannonia provinciában élt kelták személynevei az ezer évvel későbbi magyar névanyagon is nyomot hagytak.

Nem érdektelen annak megtárgyalása, hogy Sudár Balázs milyen kontextusban értekezik az ujugr–magyar kapcsolatokról. Nyilvános előadásaiiban, a vele készült interjúkban visszatérő *Leitmotiv* a „sztyeppén utazó államalapítási know-how”, az ujugrok által képviselt „sztyeppei szuperhatalom” és „az ujugr idők utáni államalapítási boom” víziója.³¹ Mindezt érdekes keretek közé helyezi, hogy a B. Szabó – Sudár szerzőpáros más helyen kritizálja a „sztyeppé-állam” fogalmát: a sztyeppei „óriásbirodalom” ideológiáját, szervezetét feltételezésnek tartja.³² Feltűnő az is, hogy Sudár az általa korábban használt „szaktudás”³³ szót angol fordításban szerepelteti. A közönség szemében úgy tűnhet, hogy utóbbi esetben a tudományosnak tűnő nyelvezet imitálása (lásd *know-how*) pótolja a hiányzó tényanyagot.

28 Ligeti Lajos: Mongolos jövevényszavaink kérdése. *Nyelvtudományi Közlemények* 49 (1935) 233.

29 Bese Lajos: Egy régi török nőnévképzőről/An Old-Turkic Suffix Designating Proper Names of Women. *Nyelvtudományi Közlemények* 82 (1980) 323.

30 B. Szabó János – Sudár Balázs: Reflexiók Kerényi Bálint és Uhrman Iván megjegyzéseire. *Fons* XXX (2023) 407.

31 Tóth Szabolcs Töhötöm: Sudár Balázs: A sztyeppén utazó know-how és honfoglaló eleink, akik nagyon tudtak valamit. *Az élet meg minden*. [Podcast] 23. sz. <https://azeletmegminden.hu/023-sudar-balazs-podcast/>. (Legutóbbi megtekintés: 2024. május 30.)

32 B. Szabó – Sudár: Az Árpád-ház nyomában, 145. Az általuk kritizált elképzeléshez lásd Szabados György: *Magyar államalapítások a IX–XI. században. Előtanulmány a korai magyar állam történelmének fordulópontjairól*. Szeged, 2011. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 26.)

33 Sudár: A hatalomgyakorlás mint szaktudás, 1237–1242.

Történeti irodalmunkban a katasztrofális következményekkel járó első világégés súlya alatt, Karácsonyi János könyvében kap kiemelt hangsúlyt a Kárpát-medence magyar honfoglalás előtti ürességét, ritkán lakottságát valló teória. „Legnagyobb része azonban a későbbi Magyarországnak e században lakatlan pusztaság volt!”³⁴ – hangsúlyozza a szerző, aki az antanthatalmak és a szomszédos kisállamok propagandájával szegte szembe tézisé.

Száz évnek kellett eltelnie, mire kutatói oldalról megjelenik erre rímelő elképzelés. A pályáját a 17. századi Erdély kutatójaként kezdő, muzeológusként és hadtörténésként ismert B. Szabó János 2023. október 26-án, a Magyarságkutató Intézet konferenciáján a 10. századi magyarság kalandozó hadjáratait a vikingek, skandinávok katonai vállalkozásaival vetette össze.³⁵ Konklúziója: „ez egy teljesen más konstelláció, mint ami a Kárpát-medence esetében van, ami szinte üres és ritkán lakott”.³⁶ Mindezt különösen pikánsná teszi, hogy ugyanez a B. Szabó János kollégájával, Sudár Balázssal együtt a honfoglalás előtt benépesített Kárpát-medence elképzelésének hangos képviselője: a szerzőpáros szerint a Kárpát-medence késő Karoling-kori, jelentős részben szláv lakóira vezethetők vissza a magyarországi kereszténység gyökerei.³⁷ Nem egyértelmű, hogy egy szinte üres térség lakói miként, hogyan testálták ránk a vallásukat. Hozzátennénk: a szinte üres Kárpát-medence lakosságától kölcsönöztük szláv jövevényszavaink legrégebbi rétegét. A Kárpát-medence ürességének feltételezését egy másik társtudomány, a régészet sem támogatja.

Napjainkban a tudomány mediatizálódása figyelhető meg: a közbeszéd tematizálásának, a pillanat uralásának fontosabb szerep jut, mint a tényleges teljesítménynek. A „paradigmaváltások”, „őstörténeti szenzációk” napi rendszerességgel, futószalagon érkeznek, legtöbbször a média szolgál spektakulummal. Csáji László Koppány a Duna Televízió 2007. november 16-án bemutatott műsorában a „sztyeppei civilizáció kutatója”³⁸ titulussal büszkélkedik. Nem ismert, hogy munkajogi szempontból mit takar a „sztyeppei civilizáció kutatója” foglalkozás, ahogy az sem tudható, hogy a „sztyeppei civilizáció” kutatására

34 Karácsonyi János: *A magyar nemzet őstörténete 896-ig*. Nagyvárad, 1924. 92.

35 A skandináv „párhuzam” félrevezetőnek tűnhet. Az előadó nem említi, hogy a 9–11. századi morvák, csehek és lengyelek hasonló hadjáratokat indítottak, mint a skandinávok és a „kalandozó” magyarok. Külkereskedelmükben jelentős szerepe volt a rabszolgaexportnak: a 9. századi Morvaországban a harcokban szerzett rabszolgák számítottak a legfontosabb kiviteli cikknek Ivo Štefan: *Great Moravia, Statehood and Archaeology. The “Decline and Fall” of One Early Medieval Polity*. In: *Frühgeschichtliche Zentralorte in Mitteleuropa. Internationale Konferenz und Kolleg der Alexander von Humboldt-Stiftung zum 50. Jahrestag des Beginns archäologischer Ausgrabungen in Pohansko bei Břeclav*. Hrsg. Jiří Macháček – Šimon Ungerman. Bonn, 2011. 342. Sőt, a nyugati szlávok emberi áruval való kereskedése jobban dokumentált, mint magyar kortársaik hasonló akciói. Gondoljunk csak többek között a rafflesetteni vámrendeletre, vagy Szent Naum első legendájára.

36 B. Szabó János: *Támpontok a „kalandozások” politikai hátterének vizsgálatához*. <https://www.youtube.com/watch?v=uWu0tCKfwoc>. (17 perc 28 másodperctől, legutóbbi megtekintés: 2024. május 30.)

37 Lenthár Balázs: „Azt hisszük, hogy jött István és varázsütésre lett itt egy keresztény ország?” HVG 2022. január 28. https://hvg.hu/360/20220128_b_szabo_janos_sudar_balazs_interju_magyar_kiralysag_arpad_kor. (Legutóbbi megtekintés: 2024. május 30.)

38 Lásd <https://image.nava.hu/Gallery/2007/11/16/duna-13044/duna-13044-09463500.jpg> (A letöltés ideje: 2024. május 30.)

hol, melyik egyetemen, milyen képzési formában lehet jelentkezni. Mivel nem szerepel a neve mellett a történész, régész, néprajzos kifejezés, Csáji hallgatólágoosan beismeri, hogy 2007-ben szakirányú végzettséggel nem rendelkezett, a képzettségét később szerezte. A Duna Televízió műsorkészítőit nem zavarta, hogy Csáji a hunokkal, hunzakutokkal, közép-indiai rádzsputokkal és a „jelentősen átalakult gazdasággal bíró ujgurokkal” egy közösségbe tartozónak véli a magyarságot.³⁹ Más kérdés, hogy az elmúlt évtizedben Csáji üstökösszerű felemelkedésének tanúi lehetünk: 2014-ben ő vehette át a Kőrösi Csoma Sándorról elnevezett emlékérmét. Laudációt Sudár Balázs, az MTA Őstörténeti Témacsoportjának akkori főtitkára mondott,⁴⁰ aki a középiskolás évekre visszanyúló baráti viszonyt ápol Csájival.⁴¹ Ez a régi keletű szellemi kapcsolat később is megmaradt: Csáji és Sudár közösen vesznek részt őstörténeti rendezvényeken, egyazon konferenciákon szerepelnek, mindkettejük neve szakértőként szerepel egy 2023-tól megtekinthető, honfoglalás korával kapcsolatos kosztümös ismeretterjesztő filmnél.

A Magyarságkutató Intézet Történeti Kutatóközpontjának igazgatója, B. Szabó János és a korábban az MTA-hoz tartozó Magyar Őstörténeti Kutatócsoport meghatározó tagja, Sudár Balázs egyaránt nagy jelentőséget tulajdonít a magyar őstörténet sztyeppe-i hátterének, mongol, mandzsu, krími tatár és ujjur példákat hozva. Jelen sorok írója szerint minden keleti párhuzamot kellő távolságtartással és alapossággal szükséges vizsgálat tárgyává tenni, beleértve a szerzőpáros Öge kagánnal kapcsolatos meglátását. Ebben az esetben egy 18. századi koncepció felújításáról van szó, mely keletkezésekor sem állta meg a helyét.

A köznyelvi magyar beszédben az Ulászló nevet a Lászlóval azonosították, ennek hagyománya a késő középkori latin nyelvű kancelláriai írásbeliségben is megjelenik. A szerzőpáros az Ulászló név hazai használata kapcsán figyelmen kívül hagyja a narratív forrásokat és az okleveles forrásanyagot. Mindezt különös keretek közé helyezi, hogy a szerzők munkásságában jelentős szerepet játszik a 16–17. századi kútfők kutatása: Sudár Balázs szakterülete a Magyar Tudományos Művek Tára (MTMT) szerint máig a kora újkor története. Joggal furcsállható az is, hogy az ismert hadtörténész, B. Szabó János nem ismeri fel a *bellum* szót és származékait.

Sudár Balázs és B. Szabó János a korai magyar történelemre vonatkozó primer forrásokat gyakran másodkézből, fordításból ismeri.⁴² Az *Árpád-ház nyomában* szerzői más élő nyelvek mellett kiemelten támaszkodnak az angol nyelvű irodalomra, így kerül korai magyar történelemmel foglalkozó könyvükbe az interneten fellelt Aristotle: *Minor Works* vagy

39 Csáji: *A sztyeppe-i civilizáció és a magyarság*, [2010.] 6. Meglepő, de a szerző nem tud róla: a napjainkban Hszincsiangban élő ujgurok nem azonosak a kora középkorban élt ujgurokkal.

40 A Kőrösi Csoma Sándor és az igazság keresése konferencia. <https://www.sepsiszentgyorgy.info/archivum/archiv-2014/1518-2014-04-09-09-53-05.html>. (Legutóbbi megtekintés: 2024. május 30.)

41 Csanda Mária: A múltunk alakított azzá, amivé lettünk. *Olvasat* 2020. november 13. <https://olvasat.hu/a-multunk-alakitott-azza-amive-lettunk/>. (Legutóbbi megtekintés: 2024. május 30.)

42 Csirkés Ferenc – Sudár Balázs: *Ulu Madzsar, Kicsi Madzsar és a Derbend-náma. A kaukázusi Madzsar nevű települések kérdéséhez*. In: *Dentumoger. I. Tanulmányok a korai magyar történelemről*. Szerk. Sudár Balázs. Bp., 2017. (Források és Tanulmányok 2) 183–222.; Sudár Balázs: *Turul szavunk művelődéstörténeti hátteréhez. Történelmi Szemle* 59 (2017) 618. 66. j.

az 1921-ben, Londonban megjelent *The Book of saints* [sic!] című kiadvány (mintha Anglia lenne a katolicizmus központja). A kora középkori bolgár kőfeliratok kapcsán angol nyelvű internetes oldalra hivatkoznak. Meglepő: a szerzők Róma történetére vonatkozó forrása a 2002-es kiadású magyar nyelvű egyetemi tankönyv, a *Római társadalomtörténet*.⁴³

Sudár Balázs és B. Szabó János munkái ugyanazokat a gondolati paneleket, narratívákat, fogalmakat használják, mint az általuk meghaladni kívánt kutatás.⁴⁴ Összegzésül elmondható, hogy a szerzők forrásértelmezése, témafelvetése nem jelent előrelépést: állításaiknak több esetben az általuk idézett szerzők is ellentmondanak. Látható, hogy a Sudár és B. Szabó által vizsgálatba vont adatok jó része irreleváns vagy kutatástörténeti érdekességnek számít. További probléma, hogy rendezvényeiken a tudományos élet körül forgolódo Csáji László Koppány fejtheti ki az álláspontját, aki a nyilvánosság előtt számos alkalommal bizonyította hozzá nem értését.

A kérdés mégsem az, hogy miként vélekedjünk középkori krónikákról, régi királyokról vagy felkapott *fantasy*-vikingekről. A valódi kérdés az, hogy napjainkban az akadémiai szabadság keretei között lehetséges-e bírálat tárgyává tenni elismert és viszonylag befolyásos kutatók alkotásait. Ez különösen aktuális probléma a minden területen centralizálást preferáló tudánypolitika korában.

43 B. Szabó – Sudár: *Az Árpád-ház nyomában*, 235–236., 246., 291.

44 „Egy időnként a Csendes-óceántól Kelet-Európáig nyújtózkodó eurázsiai óriásbirodalom virágkorának feltételezett hatalmi struktúrája és ideológiája, világszemlélete vált tehát a korai magyar történelem rekonstrukcióinak történelmi hátterévé, helyenként mintaadó analógiájává – függetlenül attól, hogy ténylegesen ki és mennyit hasznosított a feliratokból kinyerhető információkból.” B. Szabó – Sudár: *Az Árpád-ház nyomában*, 145. Mennyiben különbözik ettől a Sudár által felvázolt „sztyeppe szuperhatalom”?

CONTENTS

STUDIES

Gábor Barabás From Friend to Foe. Duke Władysław of Opole and the Přemysl–Árpád Conflict in the Second Half of the 13 th Century	1
Ágnes Szalai The Organisation of Somlyó into a Fortress and the Central Government of the First Years of the Apafi Period	31
Kornél Nagy “Omnes Viae Varsaviam ducunt”/“All Roads Lead to Warsaw”. The Case of the Armenian Missions in Moldavia and Transylvania in the Last Third of the 17 th Century (1668–1691)	51
János Szulovszky Was the Coffee–House an Urban Phenomenon in Hungary at the End of the 19 th Century?	81
Róbert Balogh – Péter Homor Nation–Building Foresters. Nationalism in Hungarian Forestry, 1862–1913	105
Béni L. Balogh “You will be the Second Lenin”. Petru Groza’s Ideological Turn in the Late 1920s and the First Half of the 1930s	127
Márta Hantos–Varga The St. Stephen Theory of Statehood as “Christianity Applied to Politics”. Reform Catholic Reflections on the Political Community and the Nation in the 1930s and 1940s	147
DEBATE	
Károly Perényi Small Hungarian Celtology. Misunderstood sources from the Uighurs to Ulászló	175

E számunk szerzői

L. Balogh Béni, tudományos munkatárs, HUN–REN Társadalomtudományi Kutató–központ, Kisebbségkutató Intézet, Kisebbségtörténeti és Etnopolitikai Osztály • Balogh Róbert, posztdoktori kutató, Ostravai Egyetem [Csehország] • Barabás Gábor, egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem, Bölcsész– és Társadalomtudományi Kar, Középkori és Koraújkori Történeti Tanszék • Hantos–Varga Márta, történész • Homor Péter, levéltárvezető, Széchenyi István Egyetem, Egyetemi Könyvtár és Levéltár • Nagy Kornél, tudományos főmunkatárs, HUN–REN BTK TTI, Kora újkori osztály • Perényi Károly, történész • Szalai Ágnes, tudományos segédmunkatárs, HUN–REN BTK TTI, Kora újkori osztály • Szulovszky János, tudományos főmunkatárs, HUN–REN BTK TTI, Újkori osztály

(HUN–REN BTK TTI = HUN–REN [Magyar Kutatási Hálózat] Bölcsészettudományi Kutató–központ Történettudományi Intézet)

Az egyes számok megvásárolhatóak, illetve megrendelhetőek:

HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet

1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4., B épület 4.44-es iroda

Telefon: +36-1-224-6700/4624, 4626-os mellék

E-mail: bardi.erzsebet@abtk.hu, terjesztes@abtk.hu

Penna Bölcsész Könyvesbolt

(hétköznapiokon, 13 és 17 óra között)

1053 Budapest, Magyar u. 40.

Telefon: +36-30-203-1769

E-mail: info@pennakonyvesbolt.hu

A folyóirat teljes évfolyama előfizethető bármely
hírlapkézbesítő postahivatalnál.

**HUN
REN**

**BÖLCSESZETTUDOMÁNYI
KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZET**

Ára: 1800 Ft

Előfizetőknek: 1000 Ft

9 770040 963009 2 500 1